

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2017 1(41)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2017 1(41)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2017

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Remigijus Černius

Tuskulėnų masinės kapavietės atsiradimas: 1944 ar 1945 m.? 7

Tuskulėnai Mass Burial Grounds Occurrence: 1944 or 1945? 24

Mindaugas Pocius

VKP(b) CK Lietuvos biuro vaidmuo slopinant partizaninį pasipriešinimą (1944 m. lapkritis–1947 m. kovas) 25

Rimantas Zagreckas

Lietuvos partizanų baudžiamosios operacijos Alytaus apskrityje 1944–1952 m. 43

Punitive Operations Carried out by Lithuanian Partisans in Alytus County in 1944–1952 60

Darius Indrišionis

LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimas 1944–1959 m. 62

Inner Prison of the NKGB (MGB, KGB) of Lithuanian Soviet Socialist Republic 1944–1959 74

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Mingailė Jurkutė

JAV CŽV veikla vakarinėje SSRS dalyje. Išslaptintas archyvas ir galimybė tirti Lietuvos pokario istoriją 76

ATMINTIS – MEMORY

Vilma Vidugirienė

Pavėluota tiesa 90

RECENZIJOS – REVIEWS	101
KRONIKA – CRONICALS	112
KNYGOS – BOOKS	135
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	139

Remigijus Černius

Tuskulėnų masinės kapavietės atsiradimas: 1944 ar 1945 m.?

Straipsnyje siekiama nustatyti, kada sovietų saugumas pradėjo naudoti Tuskulėnų dvaro teritoriją kaip masinę kapavietę žmonių, nužudytų Vilniuje, LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime, palaikams užkasti.

ĮVADAS

Mirties bausmės LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime pradėtos vykdyti 1944 m. rugsėjo 28 d., todėl atrodo logiška, kad mirties nuosprendžius pradėjusi vykdyti represinė sovietų saugumo struktūra turėjo iš anksto pasirūpinti vieta egzekucijų aukų palaikams užkasti.

1994 m. pradžioje suradus Tuskulėnų masinę kapavietę¹, buvo manoma, kad egzekucijų aukų palaikai joje buvo užkasami nuo 1944 m. rugsėjo. Ši išpūdį patvirtino ir buvusio LSSR NKGB (MGB) A skyriaus dokumentai – mirties nuosprendžių aktai, kuriuose nurodoma, kad egzekucijos buvo įvykdytos ir palaikai užkasami Vilniuje, taip pat šeštojo dešimtmečio pradžios Maskvą apie nuolatinę masinę kapavietę Vilniuje informuojantys LSSR MGB A skyriaus pareigūnų raportai, kuriuose nurodytos netikslios chronologinės naudojimosi kapavieta ribos. Tačiau įdėmiau panagrinėjus NKGB (MGB) dokumentus ir archeologų, tyrinėjusių

Tuskulėnų dvaro teritoriją, ataskaitas bei palyginus archeologų duomenis su esančiais NKGB (MGB) dokumentuose, kyla pagrįstų abejonų dėl metų, kada galėjo būti pradėta naudoti masinė kapavietė. Galima teigti, kad buvo susidarytas pernelyg paprastas ir scheminis Tuskulėnų masinės kapavietės naudojimo vaizdas. Totalitarinės sovietų valstybės institucijos turėjo atlikti tam tikrus procedūrinius biurokratinis veiksmus perduodamos viena kitai turtą (pastatus, žemės sklypus ir pan.). Ir nors Sovietų Sąjungoje tokie nuosavybės objektai kaip namai ar butai galėjo būti laisvai nusavinami valstybės naudai ir perduodami naudotis valstybinėms institucijoms (o ypač – represinėms struktūroms), formalios biurokratinės procedūros – teisinių dokumentų tvarkymas, nutarimų priėmimas – vis tiek buvo atliekamos, o tai tam tikrą laiką užtrukdavo. Todėl verta atkreipti dėmesį, kad tokią strategiškai svarbią vietą kaip masinė kapavietė sovietų saugumo pareigūnai turėjo pasirinkti itin skrupulingai, o tai padarius dar reikėjo sutvarkyti biurokratinis formalumus, kad objektas būtų perduotas institucijos žinion.

Pirmuosius mirties nuosprendžius karo tribunolai pradėjo skelbti 1944 m. liepos mėn.² Mirties nuosprendžius vykdė NKGB (MGB) A skyrius, mirties vykdymo procedūra buvo įslaptinta, todėl masinės

kapavietės teritorija turėjo būti saugumo žinioje, jokia kita žinyba ar institucija negalėjo naudotis ta teritorija. Todėl galima kelti klausimą, ar tikrai nuo 1944 m. rugsėjo mėn. sovietų saugumiečiai Tuskulėnų dvaro teritoriją naudojo kaip masinę kapavietę, o gal jie pasitelkė kitus būdus nužudytųjų palaikams užkasti? Taip pat svarbu atsakyti, kas ir kada parinko vietą nuolatinei kapavietei Tuskulėnų dvaro teritorijoje.

NKGB (MGB) NAUDOTI BŪDAI EGZEKUCIJŲ AUKŲ PALAIKAMS UŽKASTI

Sovietų saugumas turėjo įvairių būdų, kaip atsikratyti egzekucijų aukų palaikų. Masinėms kapavietėms dažniausiai būdavo parenkamos nuošalesnės uždaros vietos, kurias buvo gana lengva saugoti. Tam tiko priemiesčio dvaras, atokus ir uždaras vienuolynas, užmiesčio miškas (pavyzdžiui, Kuropatų miškas prie Minsko, Cagelnės miškas prie Červenės) ar miesto kapinės. Prie Maskvos masinės kapavietės buvo Butovo dvaro teritorija, vadinama Butovo poligonu, kur 1937–1938 m. buvo vykdomos egzekucijos ir užkasami nužudytųjų palaikai³. Netoliese esantis „Komunarkos“ poligonas – buvusi SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro Genricho Jagodos vila, o Suchanovkos ypatingojo režimo kalėjimas – buvęs Šv. Kotrynos vyrų vienuolynas⁴. Visose šiose vietose buvo šaudomi žmonės ir užkasami jų palaikai.

Sovietų okupuotoje Lietuvoje tokia sovietų sukurtos milžiniškos žudymo mašinerijos vieta 1944–1947 m. buvo Vilniuje, Tuskulėnų dvaro teritorijoje, – čia nužudytųjų palaikai buvo tik užkasami. Vietos parinkimas priklausė nuo pasmerktųjų mirtį skaičiaus. Iš LSSR NKGB (MGB) dokumentų nustatyta, kad Tuskulėnų masinėje kapavietėje turėjo būti užkasti 767 nužudytųjų palaikai – tiek

mirties nuosprendžių 1944–1947 m. įvykdyta LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime. Tačiau archeologai, 1994–1996 ir 2003 m. tyrinėdami Tuskulėnų dvaro teritoriją, rado 724 žmonių palaikus. Egzekucijos LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime vykdavo maždaug du kartus per mėnesį, minėtu laikotarpiu per vieną egzekuciją vidutiniškai būdavo sušaudoma iki 15 pasmerktųjų. Keliose egzekucijose sušaudyta per 40 žmonių⁵. Tuskulėnai – vienintelė masinė sovietų egzekucijų kapavietė Lietuvoje. O, pavyzdžiui, Butovo poligone prie Maskvos 1937–1938 m. buvo sušaudyta ir užkasta 20 761 žmogus. Šioje „Didžiojo teroro arenoje“ per dieną būdavo sušaudoma nuo keturių iki penkių su puse šimto pasmerktųjų (1937 m. rugsėjo 21 d. sušaudyti 429, 1939 m. vasario 28 d. – 562 žmonės)⁶, taigi beveik tiek pat, kiek LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime per visus 1945 metus⁷. Ostaškovo lageryje (prie Kalinino) vieną 1940 m. naktį mirties bausmė įvykdyta 343 lenkų karininkams, kitomis dienomis buvo nužudoma po 250 pasmerktųjų⁸; vien 1940 m. pavasarį Kalinine sušaudyta 6 311 lenkų karininkų iš Ostaškovo lagerio⁹. Dideliam skaičiui nužudytųjų palaikų užkasti sovietų saugumas parinkdavo nuolatinę vietą, kurią buvo galima patikimai įslaptinti ir apsaugoti nuo pašalinių akių.

Tačiau jeigu sovietų budeliai per naktį nužudydavo nuo kelių iki keliasdešimties pasmerktųjų, o nuolatinės vietos nužudytųjų palaikams užkasti nebuvo, tada tam reikėjo kitų būdų. Pamėginkime juos atskleisti remdamiesi šeštojo dešimtmečio pradžios LSSR MGB dokumentais, nes chronologiškai ankstesnių dokumentų – iš 1944–1947 m. – rasti nepavyko.

1947 m. gegužės 26 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė nutarimą dėl mirties bausmės panaikinimo¹⁰. Prabėgus beveik trejiems metams mirties bausmė So-

vietų Sąjungoje vėl grąžinta – 1950 m. sausio 12 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl mirties bausmės taikymo tėvynės išdavikams, šnipams, sprog-dintojams diversantams“. LSSR MGB vidaus kalėjime spalio mėn. vėl pradėtos vykdyti mirties bausmės. Tačiau žudymai buvo ne to-kie masiški kaip 1944–1947 m. Nuo 1950 m. spalio 4 d. iki 1952 m. liepos 11 d. egzeku-cijos vykdytos 20 kartų, jų metu sušaudyti 183 asmenys¹¹. Šiuo laikotarpiu daugiausia mirties bausmių įvykdyta 1951 m. gegužės 17 d. – 23 nuteistiesiems, 1952 m. balandžio 14 d. – 19 nuteistųjų, o tų pačių metų birželio 20 d. – 18 nuteistųjų. Pakito ir mirties nuos-prendžių vykdymo geografija: 1951 m. spalio 26 d. trims asmenims mirties bausmė buvo įvykdyta Šiauliuose¹², o tų pačių metų spalio 31 d. trims asmenims – Klaipėdoje¹³. Palygi-nimui galima pateikti 1944–1947 m. egzeku-cijų vykdymo statistiką: vien 1945 m. mirties bausmė įvykdyta dvigubai daugiau žmonių nei 1950–1952 m. 1945 m. per 23 egzekucijas nužudyti 479 mirties bausme nuteisti žmo-nės. Šeštojo dešimtmečio pradžios mirties bausmių įvykdymo statistikai artimiausi 1946-ieji – tada per surengtas 20 egzekucijų mirties bausmė įvykdyta 185 nuteistie-siems¹⁴, taigi per metus sušaudyta truputį daugiau negu iš viso 1950–1952 m. Suma-žėjus mirties nuosprendžių skaičiui, nebuvo poreikio turėti vienos vietos masinei kapa-vietei, todėl sovietų saugumas pasitelkė kitus būdus LSSR MGB vidaus kalėjime nužudytų žmonių palaikams užkasti.

Šeštojo dešimtmečio pradžios (1950–1952 m.) sovietų saugumo dokumentai atskleidžia, kokie būdai buvo naudojami nužudytų žmonių palaikams užkasti tada, kai MGB vidaus kalėjimas neturėjo tam nuolatinės vietos. Jie patvirtina prielaidą, kad sovietų saugumas buvo iš anksto nustatęs, kaip užkasti represijų aukų palaikus nesant nuolatinės kapavietės. Kol kas nepavyko

rasti oficialių sovietų saugumo dokumentų, reglamentuojančių egzekucijų aukų užkasi-mo būdus. Rekonstruoti šiuos būdus padeda netiesioginiai dokumentai.

LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime nužudytų žmonių palaikai iki 1947 m. buvo užkasami Tuskulėnų dvaro teritorijoje stovėjusiame garaže. Tuo metu, kai SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pri-ėmė nutarimą panaikinti mirties bausmę (1947 m. gegužės 26 d.), garažo plotas faktiškai buvo beveik pilnas kapadubių¹⁵. Galima daryti prielaidą, kad dėl šios prie-žasties, 1950 m. pradžioje grąžinus mirties bausmę, nebuvo grįžta prie minties vėl nau-doti Tuskulėnų dvaro teritoriją nužudytųjų palaikams užkasti, be to, 1949 m. dvaras buvo perduotas sukarintai visuomeninei organizacijai DOSAAF. MGB pareigūnai, ne-turėdami nuolatinės vietos egzekucijų aukų palaikams užkasti, nuo 1950 m. naudojo kitą būdą – prieš kiekvieną egzekuciją parinkda-vo naują vietą. Tai darydavo NKGB (MGB) A skyriaus viršininkas arba jo įpareigoti žmonės, paprastai – A skyriaus darbuotojai, dalyvaudavo ir vidaus kalėjimo viršininkas¹⁶. Duobės parinktoje vietoje būdavo kasamos dieną prieš egzekuciją arba jos išvakarėse, kasdavo specialiosios komandos nariai¹⁷, o užkasti nužudytųjų palaikų vykdavo specia-lioji komanda kartu su A skyriaus viršininku ir MGB vidaus kalėjimo viršininku¹⁸ iškart po egzekucijos. Pavyzdžiui, po egzekucijos, vykdytos naktį iš 1951 m. gruodžio 4-osios į 5-ąją, Paneriuose buvo užkasti 8 žmonių palaikai¹⁹. Dėl blogo oro (smarkiai snigo) duobių, kuriose buvo užkasti nužudytieji, nepavyko tinkamai užmaskuoti. Dėl to gruodžio 5 d. rytą MGB A skyriaus viršininkas Pavelas Grišinas pasiuntė MGB vidaus kalėji-mo viršininką mjr. Ivaną Samsonovą nuvykti į vietą, kur naktį buvo užkasti nužudytųjų palaikai, ir sunaikinti paliktus pėdsakus²⁰. At-vykęs I. Samsonovas pastebėjo, kad kapavietę

aptiko pašaliniai žmonės, todėl, jam grįžus ir pranešus apie tai vadovybei, prie kapadubių buvo nusiųsta trijų MGB pareigūnų grupė, kad iki nakties saugotų kapavietę, o naktį nužudytųjų palaikus perkeltų kitur. Pasirodo, kapavietę buvo aptikęs girininkas ir pranešęs apie tai milicijai²¹. Tokiu pat būdu 1950–1952 m. LSSR MGB A skyriaus specialioji komanda 20–30 km spinduliu aplink Vilnių užkasė palaikus daugiau nei 40-yje vietų²². Ši statistika patvirtina faktą, kad toks būdas buvo sėkmingai taikomas. Jis buvo nesaugus, nes kapadubės galėjo užteiti gyventojai, išrausti laukiniai gyvūnai, be to, egzekutoriai buvo saistomi oro sąlygų, o jos galėjo koreguoti saugumiečių planus tiek vykdant egzekucijas, tiek užkasant egzekucijų aukas. Dėl to poreikis turėti nuolatinę vietą nesumenko.

LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininkas mjr. I. Samsonovas 1952 m. gegužės 16 d. raporte LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui plk. Aleksandrui Gavrilovui teigė, kad būdas, kai nužudytųjų palaikai užkasami miškuose aplink Vilnių, yra nepatikimas, nes Lietuvoje gana tankus gyvenviečių ir vienkiamų tinklas, todėl kapavietės nesaugios – jas aptinka gyventojai²³. Ministro pavaduotojo plk. A. Gavrilovo rezoliucijoje LSSR MGB A skyriaus viršininkui pplk. P. Grišinui nurodoma rasti nuolatinę vietą, kurioje palaikus būtų galima užkasti visais metų laikais²⁴. LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko mjr. I. Samsonovo raportas ministro pavaduotojui įsuko biurokratinę karuselę – po truputį daugiau nei mėnesio, 1952 m. birželio 23 d., LSSR MGB A skyriaus viršininkas pplk. P. Grišinas parengė pažymą (jos adresatas nenurodytas) apie būtinybę turėti nuolatinę vietą palaikams užkasti²⁵. Joje pateikiamos trys priežastys, kodėl Lietuvoje netinka mirties bausme nubaustų žmonių palaikus užkasti įvairiose vietose, o reikia turėti tam vieną kapavietę. Pirma priežastis –

laidoti egzekucijų aukų palaikus Lietuvos miškuose netinka dėl palyginti tankaus vienkiamų tinklo ir išplėtos miškų apsaugos²⁶. Antra, turėti nuolatinę vietą palaikams užkasti verčia Lietuvos gamtinės sąlygos: dėl didelių pusnių 1952 m. žiemą mirties nuosprendžių vykdymas buvo sustabdytas iki pavasario, nes būtų buvę neįmanoma nužudytųjų palaikų išvežti ir užkasti²⁷. Trečia, kapavietės miškuose buvo labai sunku apsaugoti: 1951 m. buvo trys atvejai, kai jas aptiko ir atkasė laukiniai žvėrys, o kartą, liepos mėnesį, užėjo grybautojai²⁸ (šiam kontekste dera prisiminti ir jau aprašytą įvykį, kai 1951 m. gruodžio 5 d. kapavietę aptiko girininkas). Tą pačią 1952 m. birželio 23-iąją pplk. P. Grišinas LSSR valstybės saugumo ministro gen. plk. Piotro Kondakovo nurodymu parengė pažymą apie būtinybę senojoje masinėje kapavietėje imtis papildomos apsaugos – pastatyti ten sargo namelį, nes Sovietų Sąjungoje panaikinus mirties bausmę, o Tuskulėnų dvarą 1949 m. atidavus DOSAAF žinion, be to, plečiantis Vilniaus miestui, pasidarė sunku užtikrinti kapavietės slaptumą²⁹. Šią pažymą 1952 m. liepą LSSR valstybės saugumo ministras vežė SSRS MGB vadovams į Maskvą³⁰. Trečias raštas datuojamas 1952 m. liepos 15-ąja, jį ministras taip pat vežė į Maskvą. SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui adresuotą dokumentą LSSR valstybės saugumo ministro gen. plk. P. Kondakovo vardu irgi greičiausiai parengė P. Grišinas³¹. Rašte dėstomi tie patys motyvai, kuriuos nurodė LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininkas I. Samsonovas ir LSSR MGB A skyriaus viršininkas P. Grišinas (Lietuvos geografinės sąlygos netinka mirties bausme nubaustų žmonių palaikams užkasti), be to, pateikiamas sprendimas, kad mirties bausmes vykdytų ne LSSR MGB A skyrius, o SSRS MGB A skyrius³². Dera atkreipti dėmesį, kad pirmos dvi pažymos parengtos prabėgus trims dienoms po to, kai

LSSR MGB vidaus kalėjime buvo įvykdytos egzekucijos (birželio 20 d. mirtimi nubausta 18 nuteistųjų), o LSSR valstybės saugumo ministro raštas SSRS valstybės saugumo ministru – prabėgus keturioms dienoms po mirties nuosprendžių įvykdymo LSSR MGB vidaus kalėjime (sušaudyti 5 nuteistieji mirties bausme). LSSR saugumiečiams nerimą kėlė tai, kad, įsibėgėjęs mirties nuosprendžių vykdymo konvejeriui, jie negalėjo užtikrinti naujų kapaviečių slaptumo, nes būdas, kai ieškoma vis kitos vietos egzekucijų aukoms užkasti, Lietuvoje buvo nesaugus ir kėlė grėsmę mirties bausmės procedūros slaptumui. Kita vertus, LSSR MGB patyrė vadovybės iš Maskvos spaudimą, kad laiku nevykdo mirties bausmės nuosprendžių. LSSR MGB vadovai turėjo aiškintis, kad nuoseklų mirties bausmių vykdymą trikdo gamtinės sąlygos, – tai iliustruoja LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. I. Samsonovo 1952 m. birželio 14 d. pasiaiškinimas SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui I. Savčenkai: „<...> nes beveik visą žiemą Vilniaus rajoną dengė storas sniego sluoksnis“³³. 1952 m. mirties bausmės LSSR MGB vidaus kalėjime buvo pradėtos vykdyti tik balandžio mėn.³⁴ Panašiai padėtį apibūdino ir LSSR MGB A skyriaus viršininkas pplk. P. Grišinas: „<...> palaikai užkasami atsitiktinai parinktose vietose, o žiemą Lietuvoje tai neįmanoma.“³⁵ Mirties nuosprendžių vykdymo procedūros trikdžiai ir negalėjimas užtikrinti kapaviečių slaptumo LSSR MGB vadovams galėjo grėsti nuobaudomis. Iš minėtų pažymų taip pat akivaizdu, kad susirūpinti vertė ir senosios masinės kapavietės – Tuskulėnų dvaro – slaptumo užtikrinimas. 1952 m. vasario 19 d. LSSR MGB A skyriaus viršininkas pplk. P. Grišinas siūlė SSRS MGB A skyriaus viršininkui gen. mjr. Arkadijui Gercovskiui sunaikinti šią kapavietę³⁶ cheminiu būdu. Įsibėgėjęs mirties nuosprendžių vykdymo procesas, nuolatinis poreikis parengti nau-

jas kapavietes, būtinybė išsaugoti senosios kapavietės slaptumą LSSR saugumiečiams 1952 m. vasarą buvo svarbi problema. Pavienių kapaviečių parinkimo būdas nužudytųjų palaikams užkasti tinkamas tuo atveju, jeigu egzekucijų aukų skaičius palyginti nedidelis; aukų skaičiui didėjant, šis būdas darosi nepatikimas – sunku užtikrinti gausių kapaduobių slaptumą. 1952 m. liepą LSSR saugumiečiams kilęs nerimas buvo ne be pagrindo. 1950 m. spalio–gruodžio mėn. nužudytų 19 aukų palaikus dar buvo galima užkasti pavienėse kapavietėse, bet 1951 m. rezultatai vertė susirūpinti: nuo sausio iki gruodžio mėn. mirties nuosprendžiai buvo įvykdyti 116 nuteistųjų, tiek palaikų užkasti pavienėse kapavietėse buvo nelengva. Todėl logiška, kad kai 1952 m. buvo pradėtos vykdyti egzekucijos ir kai nuo balandžio 14 d. iki liepos 11 d. mirties bausmė buvo įvykdyta 48 nuteistiesiems³⁷, saugumiečiai pradėjo rūpintis nuolatine kapaviete ir tuo klausimu kreipėsi į vadovybę Maskvoje. Turbūt dėl to SSRS MGB vadovybė atsižvelgė į LSSR MGB vadovybės prašymus ir nuo 1952 m. rugpjūčio mėn. mirties bausme nuteisti asmenys iš Lietuvos buvo vežami į Maskvos Butyrkų kalėjimą, kur jiems ir būdavo įvykdomas mirties nuosprendis³⁸.

Taigi išdėstyti faktai atskleidžia, kad net ir ne itin palankiomis sąlygomis – neturėdami nuolatinės masinės kapavietės – LSSR saugumiečiai naudojo būdą nuolatos parinkti naują vietą palaikams užkasti.

Kitas saugumiečių taikytas būdas – užkasti pavienių nužudytųjų palaikus senose kapinėse. Tai sena sovietų saugumo praktika, pavyzdžiui, Maskvoje tam buvo naudojamos Vaganovo, Donskojaus, Kalitnikovo kapinės ir Jauzos ligoninės kapinės³⁹. Turbūt neatsitiktinai 1941 m. birželį traukdamiesi iš Lietuvos, sušaudytųjų Kauno kalėjime palaikus sovietai užkasė Petrašiūnų kapinėse, kurios tuo metu buvo Kauno užmiestyje. Vilniuje

šiam tikslui buvo naudojamos stačiatikių arba sentikių kapinės. Iš MGB dokumentų negalima tiksliai nustatyti, kuriose iš šių kapinių buvo užkasami palaikai. Abejos kapinės yra Vilniaus Rasų priemiestyje, vienos greta kitų. Sovietų saugumiečių dokumentuose jos apibūdinamos kaip rusų kapinės (*на русском кладбище*)⁴⁰, o viename akte patikslinama – Rasose (*Росса*)⁴¹. Kažkuriose iš šių kapinių 1952 m. spalio 17 d. buvo užkasti nukauto partizano Vlodo Sapiegos-Bajoro⁴², o 1952 m. lapkričio 6 d. – nukauto partizano Laimono Tumaševičiaus palaikai⁴³. Kaip rodo MGB dokumentai, 1947 m., jau panaikinus Sovietų Sąjungoje mirties bausmę, tose kapinėse galėjo būti užkasti dar dviejų žmonių palaikai – Jeronimo Vėželio (g. 1920 m.), kuris 1947 m. rugpjūčio 13 d. mirė LSSR MGB Vilniaus skyriuje nuo žaizdos pilve⁴⁴, ir neatpažinto partizano, nukauto 1947 m. lapkričio 9 d. per karinę čekistų operaciją⁴⁵. LSSR MGB A skyriaus pažymose nurodoma, kad abiejų žuvusiųjų palaikai buvo užkasti Vilniuje, bet vieta nesukonkretinta. Taip pat šių žmonių palaikai galėjo būti užkasti ir Tuskulėnų dvaro teritorijoje esančiame garaže, bet šią prielaidą patvirtintų tik archeologinių kasinėjimų ataskaitų informacija: 1994–1996 ir 2003 m. kasinėdami Tuskulėnų dvaro teritoriją archeologai rado 5 duobes, kuriose buvo užkasta po vienus palaikus⁴⁶. Kadangi mirties bausmės vykdymas Sovietų Sąjungoje buvo sustabdytas neseniai – gegužės mėnesį – saugumo pareigūnai senąja kapaviete, Tuskulėnų dvaro teritorija, 1947 m. dar galėjo pasinaudoti iš inercijos. Kadangi tiesioginių šaltinių, kurie paliudytų, kur užkasti nužudytųjų palaikai, nėra, remiamasi tik prielaidomis.

Iš pateiktų negausių pavyzdžių galima daryti išvadą, kad LSSR MGB A skyriaus darbuotojai šeštojo dešimtmečio pradžioje taikė du būdus egzekucijų aukų palaikams užkasti: didesnę skaičių nužudytųjų už-

kasdavo pavienėse duobėse aplink Vilnių plytinčiuose miškuose, pavienius nužudytuosius arba mirusiuosius kalėjime – senose kapinėse. Sovietų saugumiečiai naudojo abu būdus, nes neturėjo nuolatinės kapavietės. Keletas neišsamių ir negausių 1947 m. NKGB dokumentų leidžia daryti prielaidą, kad šie būdai galėjo būti taikomi ir iki įsigaliojant mirties bausmę panaikinančiam SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimui.

TUSKULĖNŲ DVARO TERITORIJOJE UŽKASTŲ EGZEKUCIJŲ AUKŲ STATISTIKA

Sovietų saugumo dokumentai pateikia skirtingus duomenis, kiek nužudytųjų palaikų buvo užkasta Tuskulėnų dvaro teritorijoje. Kaip rodo mirties nuosprendžių statistika, nuo 1944 m. rugsėjo 28 d. iki 1947 m. balandžio 16 d. mirties bausmė buvo įvykdyta 767 nuteistiesiems⁴⁷. 1994–1996 ir 2003 m. dvaro teritorijoje vykdant archeologinius tyrimus buvo rasti 724 nužudytųjų palaikai⁴⁸. NKGB (MGB) dokumento, kuriame būtų pateikta informacija, kiek palaikų užkasta Tuskulėnų dvaro teritorijoje, rasti nepavyko. 1952 m. birželio 23 d. MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino pažymoje rašoma, kad čia užkasta beveik tūkstantis nužudytųjų palaikų⁴⁹. Toks duomenų NKGB (MGB) dokumentuose nesutapimas atskleidžia, kad tikslios apskaitos, kiek palaikų užkasta Tuskulėnų dvaro teritorijoje, nebuvo. Galima mėginti atsakyti į dar vieną klausimą: ar Tuskulėnų dvaro masinėje kapavietėje buvo užkasamos tik egzekucijų LSSR MGB vidaus kalėjime aukos?

LSSR NKGB (MGB) dokumentuose nėra informacijos, kur užkasti LSSR NKVD (MVD) 1-ajame kalėjime kalintų keturių nuteistųjų mirties bausme, kurie mirė prieš

jiems įvykdant mirties nuosprendį (Algirdo Mikuckio, Eduardo Pševlockio, Kosto Gaudiešiaus ir Leopoldo Borcherto⁵⁰), palaikai⁵¹. Šių asmenų baudžiamosiose bylose nėra dokumentų, rodančių, kur buvo užkasti jų palaikai. Tikėtina, kad jų palaikai galėjo būti užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje, nes tuo metu LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime egzekucijos buvo vykdomos visu pajėgumu, taigi NKVD (MVD) kalėjimuose mirusių žmonių palaikai NKGB (MGB) A skyriaus pareigūnų galėjo būti atgabenti į Tuskulėnus kartu su kitų nužudytųjų palaikais⁵². Ši prielaida būtų patvirtinta, jeigu būtų identifikuotas bent vienas iš keturių minėtų kalėjime mirusių žmonių. Tuskulėnų masinėje kapavietėje rastos 5 duobės, kuriose užkasta po vieną kūną, vienoje iš jų – moters palaikai⁵³. Tikimybė, kad kitose keturiose duobėse užkasti mirusiųjų kalėjime palaikai, neatmestina. Galima pamėginti sugretinti egzekucijų vykdymo datas su datomis, kada kalėjime šie pasmerktieji mirė: A. Mikuckas mirė 1945 m. kovo 30 d., tą pačią dieną buvo vykdomos egzekucijos, todėl galima daryti prielaidą, kad jo palaikai buvo užkasti vienoje iš duobių kartu su nužudytųjų tą dieną palaikais. E. Pševlockis mirė 1945 m. gegužės 1 d., o 1945 m. gegužės 2 d. NKGB (MGB) vidaus kalėjime egzekucija buvo įvykdyta vienam žmogui – Leonui Markevičiui⁵⁴. Kadangi tyrinėjant palaikus iš individualių duobių L. Markevičiaus palaikai nebuvo identifikuoti, taigi vėl galima daryti prielaidą, kad jo ir E. Pševlockio palaikai buvo užkasti grupinėje (kolektyvinėje) duobėje. K. Gaudiešius mirė 1946 m. birželio 10 d., o egzekucijos vidaus kalėjime buvo vykdomos birželio 13 d., todėl neatmestina galimybė, kad jo palaikai galėjo būti užkasti atskirame kape. L. Borchertas mirė 1945 m. gruodžio 26 d., o egzekucija NKGB (MGB) vidaus kalėjime vykdyta gruodžio 24 d., tad galima daryti prielaidą, kad L. Borchertas galėjo

būti užkastas atskirame kape arba jo palaikai galėjo būti įmesti į tuo metu naudojamą grupinę duobę.

Vertėtų paminėti dar porą suimtųjų, kurie mirė 1-ajame NKVD kalėjime. Antanas Dzidulionis mirė 1945 m. vasario 19 d. kalėjimo ligoninėje nuo plaučių tuberkuliozės⁵⁵. Jo palaikai galėjo būti užkasti atskiroje duobėje, nes vasario mėnesį egzekucijos buvo vykdomos 9 ir 28 d.⁵⁶ Adomas Jaruševičius mirė 1946 m. sausio 14 d.⁵⁷ Jo palaikai taip pat galėjo būti užkasti ne grupinėje (kolektyvinėje), o atskiroje duobėje Tuskulėnų dvaro garaže, nes egzekucijos buvo vykdomos 1946 m. sausio 23 d.⁵⁸ Neatmestina galimybė, kad žmonių, mirusių 1-ajame NKVD (MVD) kalėjime, palaikai galėjo būti užkasti ne Tuskulėnų dvaro teritorijoje, o miškuose aplink Vilnių arba kapinėse. Šiuo atveju iliustratyvūs galėtų būti ne kartą istoriografijoje aprašyti pavyzdžiai, kaip ir kokiose vietose sovietų represinės struktūros užkasdavo kautynėse žuvusių Lietuvos partizanų palaikus (nukautų kovotojų palaikų užkasimas irgi buvo SSRS sukurtos sudėtingos žudymo sistemos sudedamoji dalis).

Lieka neatsakyta į klausimą, kur užkasti 1944 m. LSSR NKGB vidaus kalėjime nužudytųjų palaikai. Teismo medicinos ekspertams masinėje kapavietėje, esančioje Tuskulėnų dvaro teritorijoje, nepavyko identifikuoti nė vieno asmens, 1944 m. nužudyto NKGB vidaus kalėjime. 1944 m. nuo rugsėjo 28 d. iki gruodžio 13 d. buvo įvykdytos 5 egzekucijos, kurių metu mirties bausmė įvykdyta 45 asmenims, karo tribunolų nuteistiems mirti. Tai santykinai nedidelis mirtininkų skaičius, jeigu jį išskaidysime pagal mirties nuosprendžių vykdymo chronologiją. Karo tribunolų paskelbtus mirties nuosprendžius LSSR NKGB vidaus kalėjime pradėta vykdyti rudenį: rugsėjo 28 d. sušaudyta 10 nuteistųjų, spalio 11 d. – 8, lapkričio 17 d. – 9, lapkričio 29 d. – 8 ir gruodžio 13 d. – 10 nuteistųjų⁵⁹.

Palyginimui galima pateikti pavyzdį: 1945 m. sausio 22 d. LSSR NKGB vidaus kalėjime vienu kartu mirties bausmė buvo įvykdyta 40 nuteistųjų⁶⁰, o tų pačių metų kovo 21 d. – 45 nuteistiesiems⁶¹, taigi tiek pat, kiek per keturis 1944 m. mėnesius. Atsižvelgiant į tai, kad 1944 m. kas mėnesį būdavo sušaudoma po 8–10 nuteistųjų, galima daryti prielaidą, kad nužudytųjų palaikai galėjo būti užkasti Vilniaus apylinkių miškuose arba kapinėse, nuošalesnėse vietose. Padėtis buvo labai panaši į aprašytąją 1952 m., kai nužudytųjų palaikai buvo užkasti Panerių miške: tada irgi miške užkasti 8 žmonių palaikai. Esant nedideliam nužudytųjų skaičiui nereikėjo turėti nuolatinės kapavietės, todėl 1944 m. NKGB pareigūnai galėjo taikyti tą patį nužudytųjų palaikų užkasimo būdą, kokį nuo 1950 m. taikė LSSR MGB pareigūnai, – sugėbėjo išsiversti ir be nuolatinės kapavietės. Ši represinė struktūra tuomet jau turėjo ilgametę egzekucijų vykdymo patirtį, kurią galėjo pritaikyti 1944 m. Lietuvoje.

Taigi galima daryti prielaidą, kad 1944 m. rugsėjo–gruodžio mėn. NKGB vidaus kalėjime nužudytų asmenų palaikai galėjo būti užkasami ne Tuskulėnų dvaro teritorijoje, bet kur nors miškuose aplink Vilnių. Galima hipotetiškai rekonstruoti palaikų užkasimą. Egzekucijos 1944 m. buvo vykdomos rugsėjo 28 d., spalio 11 d., lapkričio 17 ir 29 d. bei gruodžio 13 d., todėl prieš kiekvieną šią dieną NKGB A skyriaus sudaryta specialioji grupė vykdavo į parinktą vietą ir iškasdavo duobę. Tada naktį po egzekucijos nužudytųjų palaikai būdavo vežami į parinktą vietą, jų užkasti su specialiosios komandos nariais vykdavo NKGB A skyriaus viršininkas pplk. Stepanas Charčenka, tiesioginis egzekucijų vykdytojas NKGB komendantas kpt. Jegoras Kuznecovas (lapkričio mėn. jį pakeitė LSSR NKGB vidaus kalėjimo viršininkas mjr. Vasilijus Dolgirevas). Taip pat vykdavo dar du trys specialiosios komandos nariai.

Tai, kad 1944 m. sušaudytųjų LSSR MGB vidaus kalėjime palaikai buvo užkasami ne Tuskulėnų dvaro teritorijoje, o paskirose vietose, rodo ir rastų palaikų kiekis. Kaip jau minėta, išlikę LSSR NKGB (MGB) A skyriaus dokumentai rodo, kad 1944–1947 m. LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime buvo įvykdyti 767 mirties nuosprendžiai, o 1994–1996 ir 2003 m. Tuskulėnų dvaro teritorijoje atliekant archeologinius tyrimus atkasti 724 asmenų palaikai. Jeigu remsimės NKGB (MGB) dokumentų duomenimis ir teiginiu, kad nužudytųjų palaikai Tuskulėnų dvaro teritorijoje buvo užkasami nuo 1944 m. rugsėjo mėn., vadinasi, archeologams nepavyko rasti 43 nužudytųjų palaikų. 1944 m. mirties bausmė buvo įvykdyta 45 asmenims. Aritmetinė logika verstų manyti, kad archeologinių tyrimų metu Tuskulėnų dvaro teritorijoje nerasta viena iš kapaviečių, kurioje turėtų būti užkasti 43 žmonių palaikai. Galima kelti hipotezę, kad vykdant archeologinius tyrimus nerasta 1944 m. NKGB vidaus kalėjime nužudytųjų palaikų. Nesutampantys skaičiai neturėtų gluminti. Sudėkime, kiek žmonių buvo nužudyta 1945–1947 m.: 479 (1945 m.) + 185 (1946 m.) + 58 (1947 m.)⁶² = 722 pasmerktųjų mirti palaikai. Atliekant archeologinius tyrimus buvo rasta dvejais palaikais daugiau – 724 palaikai. Nors ir hipotetinis, bet logiškas šio aritmetinio nesutapimo paaiškinimas galėtų būti toks: archeologai kasinėdami rado 722 palaikus žmonių, kuriems egzekucija buvo įvykdyta 1945–1947 m., ir dar dvejus palaikus, kurie buvo užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje 1947 m. rugpjūčio 13 d. ir lapkričio 9 d.⁶³ Ši hipotezė būtų patvirtinta arba paneigta, jei teismo medicinos ekspertai identifikuotų bent vieną 1944 m. egzekucijų auką, taip pat jeigu būtų identifikuoti 1947 m. rugpjūčio 13 d. mirusio J. Vėzelio palaikai, kurie, tikėtina, buvo užkasti dvaro teritorijoje. Kito

žmogaus, kurio palaikai, kaip jau minėta, irgi galėjo būti užkasti dvaro teritorijoje 1947 m. lapkričio 9 d., tapatybė nenustatyta.

Šiai prielaidai gali prieštarauti 1952 m. vasario 19 d. LSSR MGB A skyriaus viršininko P. Grišino teiginys pažymoje, rašytoje SSRS MGB A skyriaus viršininkui gen. mjr. A. Gercovskiui, kurioje teigiama, kad vieta nuolatinei kapavietei Tuskulėnų dvaro teritorijoje buvo parinkta dėl „pavojų naktį išvykti iš Vilniaus“⁶⁴. Ši frazė labai neapibrėžta, pavyzdžiui, neaišku, kiek toli galima laikyti išvažiavimą iš Vilniaus. Naktį iš 1951 m. gruodžio 4-osios į 5-ąją Panerių miške buvo užkasti 8 MGB vidaus kalėjime nužudytų žmonių palaikai. Tai vieta, esanti 12–13 km atstumu nuo Vilniaus, netoli Panerių geležinkelio stoties⁶⁵. Ar 1944 m. buvo pavojinga naktį iš Vilniaus vykti į Panerius? Šis klausimas greičiau retorinis.

Apie tai, kokiomis aplinkybėmis, kieno ir kada Tuskulėnų dvaro teritorija buvo parinkta LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime nužudytų žmonių palaikams užkasti, P. Grišinas sužinojo iš savo pirmtako – buvusio NKGB (MGB) A skyriaus viršininko pplk. S. Charčenkos. Tai P. Grišinas tvirtina 1952 m. birželio 23 d. pažymoje, kurią parašė LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo nurodymu⁶⁶. Iš 1952 m. vasario 19 d. ir birželio 23 d. pažymose P. Grišino pateikiamos informacijos akivaizdu, kad S. Charčenka, informuodamas P. Grišiną apie Tuskulėnus, į didesnes smulkmenas nesileido ir padėtį nušvietė paviršutiniškai, bendrais bruožais. P. Grišinas žinojo, kad Tuskulėnų dvaro teritoriją būsimai masinei kapavietei parinko SSRS NKGB ir NKVD įgaliotinis Lietuvai gen. ltn. Ivanas Tkačenka, bet neturėjo duomenų, kada tiksliai dvaro teritorijoje buvo pradėti užkasti palaikai. Jo manymu, tai imta daryti tada, kai pradėtos vykdyti mirties bausmės, – nuo 1944 m. Bet abiejose pažymose informacija, nuo kelintų

metų dvaro teritorijoje užkasami palaikai, yra antrinė. Šiuo atveju svarbu atsižvelgti į dokumentų sukūrimo aplinkybes – tai padaryta Maskvos vadovybės prašant suteikti papildomų priemonių Tuskulėnų masinei kapavietei apsaugoti, nes Vilnius plečiasi ir kapavietė darosi nesaugi. Pažymose stengiamasi pasiaiškinti vadovybei ir pagrįsti argumentą, kodėl vieta masinei kapavietei buvo parinkta netinkamoje vietoje – mieste, o ne užmiestyje. Dėl šios priežasties pasirenkamas ir abiejose pažymose akcentuojamas gana miglotas argumentas, kad tai padaryta „dėl itin įtemptos padėties respublikoje“⁶⁷. Dėl tos pačios priežasties pažymos autoriui nesvarbus chronologinis tikslumas, todėl P. Grišinas vartoja aptakią frazę, kiek laiko Tuskulėnų dvaro teritorija buvo naudojama masinei kapavietei: „Išvadavus Lietuvos SSR iš vokiškųjų fašistinių okupantų ir iki 1947 m.“⁶⁸ Kitoje pažymoje, parengtoje 1952 m. vasario 19 d. ir adresuotoje SSRS MGB ministrui A. Gercovskiui, P. Grišinas rašo, kad „1944 m., t. y. iki man atvykstant dirbti į Lietuvą, mirties bausme nuteistųjų palaikams užkasti vieta buvo parinkta Vilniaus mieste.“⁶⁹ Taigi P. Grišino parengtos pažymos nesuteikia informacijos, kuri leistų atsakyti į klausimą, kada Tuskulėnų dvaro teritorija pradėta naudoti kaip masinė kapavietė. Iš jų galima spręsti, kad LSSR MGB A skyriaus viršininkas P. Grišinas tiksliai nežinojo, kada tai pradėta daryti.

Labai negausūs ir fragmentiški istorinių šaltinių duomenys prieštarauja archeologinių tyrimų duomenims. Mėginant suskaičiuoti, kiek iš viso palaikų buvo užkasta Tuskulėnų dvaro teritorijoje, kyla daugiau klausimų, nei randama atsakymų. Turimi duomenys leidžia pateikti hipotetinį atsakymą, kad Tuskulėnų dvaro teritorijoje buvo užkasami ne tik LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime nužudyti nuteistieji mirties bausme, bet ir LSSR NKVD (MVD) 1-ajame kalėjime

mirę kaliniai bei karinėse čekistų operacijose nušauti antisovietinio pogrindžio dalyviai. Abejotina, ar 1944 m. LSSR NKGB vidaus kalėjime nužudytų 45 mirtininkų palaikai buvo užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje. Galima tik spėti, kad ir patys sovietų saugumiečiai nebuvo tiksliai suskaičiavę, kiek palaikų užkasė Tuskulėnų dvaro teritorijoje, – dėl to P. Grišinas ir rašė, kad užkasta iki tūkstančio palaikų.

NUOLATINĖS KAPAVIETĖS PARINKIMAS

Istoriografijoje teigiama, kad Tuskulėnų dvaro teritoriją nužudytiesiems NKGB (MGB) vidaus kalėjime užkasti parinko SSRS NKGB (MGB) ir NKVD (MVD) įgaliotinis Lietuvai gen. lttn. I. Tkačenka⁷⁰. Šis teiginys paremiamas LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1952 m. birželio 23 d.⁷¹ ir SSRS KGB pirmininko pirmojo pavaduotojo Viktoro Čebrikovo (1968–1982) 1971 m. balandžio 19 d. pažymomis, kuriose ir pateikiamas šis faktas⁷². P. Grišinas, teigdamas, kad Tuskulėnų dvarą egzekucijų aukoms užkasti parinko I. Tkačenka, remiasi savo pirmtako MGB A skyriaus viršininko pplk. S. Charčenkos (1944–1946) pateikta informacija, o V. Čebrikovas veikiausiai rėmėsi P. Grišino 1952 m. birželio 23 d. pažyma ir kitais LSSR KGB siūstais dokumentais. Nėra prasmės abejoti, kad vietą egzekucijų aukoms užkasti parinko gen. lttn. I. Tkačenka, nes vargu ar sovietų saugumo pareigūnai vieni kitiems meluotų. Jie naudojo šį faktą pažymose nenurodydami tikslios datos, kada Tuskulėnų dvaras tam buvo pasirinktas, nes rašant pažymas chronologinis tikslumas jiems turbūt nebuvo svarbus. Bet verta suabejoti, ar I. Tkačenka Tuskulėnų dvaro teritoriją egzekucijų aukoms užkasti galėjo parinkti 1944 m. rudenį. Taigi pamėginkime atsakyti,

kada I. Tkačenka galėjo parinkti Tuskulėnų dvarą nuolatinei kapavietei.

SSRS NKGB ir NKVD įgaliotiniu Lietuvai I. Tkačenka buvo paskirtas 1944 m. gruodžio 14 d., matyt, tada ar šiek tiek vėliau jis ir atvyko į Lietuvą. Šias pareigas jis ėjo iki 1947 m. balandžio 14 d.⁷³ I. Tkačenka buvo atsiųstas koordinuoti LSSR represinių struktūrų, t. y. vidaus reikalų ir saugumo tarnybų, veiklos, tad faktiškai – joms vadovauti⁷⁴. Jo paskyrimas sutapo su SSRS NKVD ir SSRS NKGB viršininkų 1944 m. gruodžio 16 d. išleistu bendru įsakymu Nr. 01/13 „Dėl 9 operatyvinių sektorių sukūrimo Lietuvos SSR teritorijoje“⁷⁵. Šis įsakymas reiškė, kad Sovietų Sąjunga okupuotoje Lietuvoje pradėjo diegti administracinę-represinę struktūrą, o I. Tkačenka turėjo koordinuoti šį darbą. Taip pat jis priklausė 1944 m. lapkričio 11 d. įsteigtam VKP(b) CK Lietuvos biurui, kuriam vadovavo Michailas Suslovas, – tai buvo aukščiausioji okupuotos Lietuvos administracinės ir politinės valdžios institucija⁷⁶. Formaliai pagal SSRS VKP(b) CK nutarimą VKP(b) CK Lietuvos biuras atliko „stebėjimo“ ir „konsultavimo“ funkciją, bet faktiškai tai buvo struktūra, esanti virš respublikos administracijos, kontroliuojanti ir ją⁷⁷. VKP(b) CK biuro veiklos esmė atskleidžiama Latvijos SSR VKP(b) CK biuro pirmininko V. Riazanovo ataskaitoje Maskvai: „Viskas daroma Latvijos KP(b) CK ir Latvijos SSR Ministrų Tarybos rankomis.“⁷⁸ Lietuvos biuras buvo tiesiogiai atsakingas VKP(b) Centro komitetui⁷⁹. Prieš atvykdamas į Lietuvą, I. Tkačenka buvo Stavropolio krašto NKVD viršininkas (1943 m. sausio 28–1944 m. gruodžio 4 d.)⁸⁰. Jis buvo patyręs masinių represijų organizatorius ir vykdytojas: 1941 m. liepos 20 d. jo įsakymu Umanceje buvo sušaudyti 767 kaliniai, evakuoti iš Čertkovo kalėjimo; 1941 m. jis dalyvavo deportuojant Pavolgio ir Krasnodaro krašto vokiečius, o 1944 m. vadovavo „asmenų, ku-

rie bendradarbiavo su vokiečiais, ir jų šeimų“ trėmimo iš Stavropolio krašto operacijai⁸¹. M. Suslovas, prieš atvykdamas į Lietuvą, buvo VKP(b) Stavropolio krašto komiteto pirmasis sekretorius⁸². Jis buvo vienas iš iniciatorių išstremti į Vidurinę Aziją karačijų tautą, apkaltintą bendradarbiavus su nacių Vokietija⁸³. Šių asmenų likimai okupuotoje Lietuvoje susipynė neatsitiktinai – jie buvo patyrę mirties ir egzekucijų meistras.

Nuteistieji mirties bausme LSSR NKGB vidaus kalėjime pradėti šaudyti 1944 m. rugpjūčio 28 d. I. Tkačenka tuo metu buvo toli nuo Lietuvos – Stavropolio krašte. Jeigu sutiktume su teiginiu, kad nužudytieji LSSR NKGB vidaus kalėjime buvo užkasami Tuskulėnų dvaro teritorijoje nuo 1944 m. rudens, tada turėtume teigti, kad tiek P. Grišinas, tiek V. Čebrikovas savo pažymose klaidingai informavo vadovybę, jog buvusį Tuskulėnų dvarą masinei kapavietei parinko I. Tkačenka, ir šios vietos parinkimo autorystę turėtume priskirti kitam sovietų saugumo pareigūnui. Vis dėlto nei P. Grišinas, nei V. Čebrikovas nemelavo, masinės kapavietės autorystę priskirdami I. Tkačenkai, tik tai įvyko ne 1944 m. vasarą ar rudens pradžioje, o 1944 m. gruodį arba 1945 m. sausį, kai šis veikėjas atvyko į Lietuvą. O tai padaryti jis galėjo 1944 m. gruodžio antrojoje pusėje, nes Stavropolio krašto NKVD viršininko pareigas ėjo iki 1944 m. gruodžio 4 d.

1945 m. pradžioje visa Lietuvos teritorija jau buvo sovietų okupantų rankose, tad patyręs egzekucijų organizatorius ir vykdytojas I. Tkačenka suprato, kad reikia tokios vietos, kurioje būtų įmanoma užkasti gerokai daugiau nužudytųjų nei 1944 m. rugsėjo–gruodžio mėn. (per šį laikotarpį mirties bausmė įvykdyta 45 nuteistiesiems). 1945 m. sausio 1 d. Lietuvos kalėjimuose jau buvo 253 mirtininkai⁸⁴. Tokiam skaičiui pasmerktųjų palaikų užkasti reikėjo nuolatinių saugios vietos, nes iki tol naudotas

būdas – užkasti miškuose arba kapinėse – netiko kaip nesaugus. Veikiausiai tada ir buvo pastebėtas Tuskulėnų dvaras – nuo NKGB pastato nutolęs maždaug 3,5 km, esantis retai apgyventame Vilniaus priemiestyje, kuriame buvo palyginti neblogas gatvių tinklas, o aplinkui keliose vietose telkėsi kareivinės. Svarbiausias dvaro ansamblio objektas buvo didelės arklidės (garažas) (40,10 × 9,1 m)⁸⁵, kuriose ir nutarta užkasti palaikus. Manytina, kad kaip tik buvusios arklidės (garažas) nemenkai ir nulėmė Tuskulėnų dvaro pasirinkimą – jose nužudytųjų palaikus buvo galima užkasti visais metų laikais. Dvaro teritorija buvo aptverta beveik 3 m aukščio tvora, o tai irgi kėlė dvaro, kaip būsimos masinės kapavietės, vertę. 1994–1996 ir 2006 m. arklidėse (garaže) atliekant archeologinius tyrimus buvo rastos 37 duobės, o jose – 611 žmonių palaikai; kitoje dvaro teritorijoje rastos 8 duobės su 113 asmenų palaikais – jos telkėsi vienoje vietoje vakarinėje parko dalyje. Žudynių konvejeris įsisuko: 1945 m. sausio 22 d. buvo sušaudyta 40 pasmerktųjų, sausio 29 d. – 38, vasario 7 d. – 26, vasario 9 d. – 25, vasario 28 d. – 25 ir t. t.; 1944 m. buvo šaudoma kartą per mėnesį, 1945 m. – 2–3 kartus, rečiau – kartą per mėnesį. Tad Tuskulėnų paiešką ir pasirinkimą lėmė sovietų numatytos masinės Lietuvos gyventojų egzekucijos. Istorikas Karlas Schlögelis teigia, kad 1937 m. Sovietų Sąjungoje prasidėjus Didžiajam terorui Maskvos miesto kapinių nebeužteko nužudytųjų palaikams užkasti, todėl pradėta ieškoti vietos ir steigti masines kapavietes prie Maskvos⁸⁶.

Patyręs masinių represijų organizatorius I. Tkačenka, atvykęs to daryti į Lietuvą, pirmiausia surado arba nurodė vidaus reikalų ir valstybės saugumo liaudies komisarams surasti tinkamą vietą, kurioje būtų galima užkasti egzekucijų aukų palaikus. Kadangi į Lietuvą I. Tkačenka atvyko 1944 m. gruodžio antrojoje pusėje, šio darbo galėjo imtis

tik pačioje metų pabaigoje. Surasti tokią vietą nebuvo trumpalaikė procedūra – vieta turėjo atitikti slaptumo reikalavimus, tad savaime suprantama, kad Tuskulėnų dvaras kaip vieta masiniam palaikų užkasimui buvo pasirinktas ne per dieną. Archyvuose rasti dokumentai leidžia patikslinti, kada Tuskulėnų dvaro teritorija pradėta naudoti masinei kapavietei.

TUSKULĖNŲ DVARO PERDAVIMAS NKGB

1945 m. pradžioje egzekucijų konvejeris įsisuko. Sausio mėn. LSSR NKGB vidaus kalėjime buvo šaudoma du kartus: 22 d. nužudyta 40, o 29 d. – 38 nuteistieji. Tikėtina, kad jau šių sušaudytųjų palaikai pradėti užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje⁸⁷, nes istoriniai šaltiniai leidžia teigti, kad 1945 m. sausį Tuskulėnų dvaras buvo perduotas LSSR NKGB žinion.

I. Tkačenka vietą masinei kapavietei jau buvo parinkęs 1945 m. sausio pradžioje. Tuskulėnų dvaro perdavimo LSSR NKGB žinion procedūra buvo pradėta 1945 m. sausio 6 d., kai LSSR NKGB kreipėsi į Vilniaus miesto vykdomąjį komitetą, kad Tuskulėnų dvaras ir greta esanti Francišeko Valickio vila būtų perduoti NKGB⁸⁸. Prabėgus penkioms dienoms, turbūt nesulaukę Vilniaus miesto vykdomojo komiteto atsakymo ir siekdami paspartinti įvykių eigą, LSSR NKVD liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas ir LSSR NKGB liaudies komisaras Aleksandras Gudaitis-Guzevičius 1945 m. sausio 11 d. kreipėsi į LSSR liaudies komisarų tarybos pirmininką Mečislovą Gedvilą, kad „dėl neatidėliotinos būtinybės Vilniaus NKVD vaikų prieglaudos-skirstymo punktas iš Mantiškių (Tuskulėnų) dvaro skubiai būtų perkeltas į kitą vietą“, rašte taip pat prašoma M. Gedvilo nurodyti Vilniaus miesto liaudies deputatų tarybai nedelsiant perduoti NKVD vaikų

prieglaudai ir skirstymo punktui tinkančius namus Vilniaus priemiestyje, Antakalnio g. Nr. 138 ir 140, o šių namų gyventojus nedelsiant iškeldinti⁸⁹. Ant šio rašto raudonai užrašyta M. Gedvilo viza Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkui Broniui Pušiniui: „Reikia skubiai patenkinti.“ Rašto data chronologiškai sutampa su gen. ltn. I. Tkačenkos paskyrimu SSRS NKVD įgaliotiniu I Pabaltijo frontui (Rytprūsijoje). Į šias pareigas jis buvo paskirtas 1945 m. sausio 11 d.⁹⁰, todėl turėjo iš Lietuvos išvykti į Rytprūsiją, kur išbuvo iki 1945 m. balandžio 9 d.⁹¹ Jam išvykus, NKGB ir NKVD įgaliotinio pareigas vykdė SSRS NKGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojas valstybės saugumo komisaras Dmitrijus Rodionovas⁹². Taigi 1952 m. liepos 14 d. LSSR MGB A skyriaus viršininkas pplk. P. Grišinas pažymoje teisingai nurodo, kad vietą masinei kapavietei parinko I. Tkačenka⁹³.

Tuskulėnų dvarą sovietai nacionalizavo 1944 m. liepą⁹⁴. Jame buvo įrengtas Vilniaus vaikų prieglaudos ir skirstymo punktas. Tokios vaikų įstaigos priklausė NKVD GULAG'o poskyriui. Į vaikų prieglaudas ir skirstymo punktus surinkti benamiai vaikai vėliau buvo išskirstomi po vaikų namus⁹⁵. Formaliai nacionalizuoto dvaro pastatai priklausė Vilniaus miesto vykdomajam komitetui, o NKVD jais tik naudojosi. Tai, kad dvaras buvo LSSR NKVD žinioje, tik palengvino jo, kaip būsimos masinės kapavietės, pasirinkimą. Pavyzdžiui, jeigu būtų buvęs pasirinktas priemiestyje esantis, bet represinei struktūrai nepriklausantis dvaras, jo perdavimas represinei struktūrai būtų galėjęs sukelti nepageidaujama gyventojų įtarinėjimą ir kalbas, o tai saugumiečiams buvo nenaudinga. Be to, geografinė Tuskulėnų dvaro padėtis atitiko sovietų saugumui įprastą masinės kapavietės parinkimo praktiką: jis stūksojo retai apgyventame Vilniaus priemiestyje, tik 3,5 km nutolęs nuo LSSR

NKGB būstinės ir vidaus kalėjimo. Taigi šis dvaras buvo tarsi sumažintas tokių masinių kapaviečių kaip Butovo poligonas (18 km už Maskvos) arba buvęs G. Jagodos vasarnamis (24 km už Maskvos) modelis. Turint omenyje, kaip glaudžiai NKVD ir NKGB struktūros bendradarbiavo, dvaro perdavimas iš vienos jų kitai tebuvo procedūrinis formalumas. Su tvarkyti šį formalumą I. Tkačenka paliko paskirtam jį pavaduoti D. Rodionovui, vietinių NKVD ir NKGB struktūrų vadovams, LSSR vadovybei ir Vilniaus miesto administracijai. Apsisprendus, kad Tuskulėnų dvaro teritorijoje bus užkasami nužudytųjų NKGB (MGB) vidaus kalėjime palaikai, 1945 m. sausio 11 d. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Gudaitis-Guzevičius kreipėsi į LSSR liaudies komisarų tarybos pirmininką M. Gedvilą dėl vaikų prieglaudos ir skirstymo punkto iškeldinimo iš buvusio dvaro. Vilniaus miesto vykdomasis komitetas prašymą patenkino greitai ir be nereikalingų klausimų: 1945 m. sausio 13 d. NKVD vaikų prieglaudai vietoj prašytų dviejų namų Antakalnyje skirti trys: be namų Nr. 138 ir 140, dar atiduotas namas Nr. 136⁹⁶. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto Butų fondo skyrius buvo įpareigotas šiuos namus atlaisvinti ir perduoti NKVD žinion iki 1945 m. sausio 25 d.⁹⁷ 1945 m. sausio 16 d. Vilniaus miesto vykdomasis komitetas, atsižvelgdamas į 1945 m. sausio 6 d. LSSR NKGB prašymą, priėmė nutarimą Nr. 45 „Dėl Mantiškių ir Valickio žemės ūkių perleidimo Lietuvos TSR Valstybės Saugumo L. Komisaruiatui“⁹⁸. Šiuo nutarimu Tuskulėnų dvaras ir greta esanti vila trejiems metams perduota LSSR MGB žinion: „Mantiškių (Tuskulianų) žemės ūkį, esantį Vilniaus mieste, prie Karių gatvės, ploto apie 14 ha, ir Valickio Prano žemės ūkį, esantį prie Karių–Svirno gatvių, ploto apie 3 ha, su visais priklausančiais tiems ūkiams trobesiais ir įrengimais perduoti

trims metams valdyti Lietuvos TSR Valstybės Saugumo Liaudies Komisaruiatui“⁹⁹. Tuskulėnų dvaro kaimynystėje stovėjusią vilą LSSR NKGB savo žinion paėmė kaip priedangą – greta masinės kapavietės neturėjo būti jokių pašalinių gyventojų. Viloje buvo įkurta LSSR saugumo vadovų vasarvietė¹⁰⁰. Buvęs vasarvietės savininkas geodezijos inžinierius F. Valickis su žmona buvo suimti 1944 m. rudenį ir įkaltinti, o 1945 m. balandį šeima buvo priversta repatriuoti į Lenkiją¹⁰¹. Minėtu nutarimu Vilniaus miesto vykdomasis komitetas įpareigojo Žaliojo apželdinimo trestą sudaryti Tuskulėnų dvaro ir F. Valickio vasarnamio detalųjį aprašymą ir perdavimo LSSR NKGB žinion aktus. LSSR NKGB įpareigotas sudaryti tikslus geodezinius valdų planus dviem egzemplioriais ir vieną iš jų perduoti Vilniaus vykdomojo komiteto Žaliojo apželdinimo trestui¹⁰².

Archyvuose nepavyko rasti Tuskulėnų dvaro ir F. Valickio vasarnamio perdavimo LSSR NKGB žinion aktų. Tačiau iš turimų šaltinių akivaizdu, kad 1945 m. sausio pabaigoje šios abi valdos jau priklausė sovietų saugumui. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto 1945 m. sausio 13 d. nutarimu gyventojai iš Antakalnio gatvės Nr. 136, 138 ir 140 namų turėjo būti iškeldinti iki tų metų sausio 25 d.¹⁰³, o tada šiuose namuose turėjo įsikurti Vilniaus NKVD vaikų prieglaudos ir skirstymo punktas. Stingant dokumentų negalima pasakyti, kelintą tiksliai dieną iš Tuskulėnų dvaro buvo iškelta Vilniaus NKVD vaikų prieglauda ir skirstymo punktas, o Tuskulėnų dvaras ir F. Valickio vila – perduoti LSSR NKGB žinion. Tai turėjo įvykti tarp sausio 13 ir 25 d. Gyventojai iš namų Antakalnio gatvėje galėjo būti iškeldinti iš butų, o Vilniaus NKVD vaikų prieglaudos ir skirstymo punktas – perkeltas į naują vietą anksčiau, negu nurodyta Vilniaus miesto vykdomojo komiteto sprendime, t. y. anksčiau nei sausio 25 d.¹⁰⁴ Kuo skubiau perimti Tuskulėnų dvarą

ir F. Valickio vasarnamį savo žinion turėjo būti suinteresuota LSSR NKGB vadovybė.

Pirmosios 1945 m. egzekucijos LSSR NKGB vidaus kalėjime vyko sausio 22 d.¹⁰⁵ Egzekucijos nebuvo vykdomos spontaniškai, jos buvo kruopščiai planuojamos, o vykdymo data nustatoma iš anksto. Sausio 22 d. LSSR NKGB vidaus kalėjime mirties bausmė buvo įvykdyta 40 nuteistųjų¹⁰⁶. Tiek daug egzekucijų aukų palaikų slapta užkasti žiemą pavienėse duobėse miškuose aplink Vilnių buvo labai sunku. Todėl galima daryti prielaidą, jog egzekucijos dieną LSSR MGB A skyrius buvo suplanavęs taip, kad nužudytųjų palaikus būtų galima užkasti Tuskulėnų dvaro arklidėse (garaže). Šiai prielaidai labiausiai prieštarauti gali keli argumentai. Pirma, labai maža laiko trukmė nuo Vilniaus miesto vykdomojo komiteto 1945 m. sausio 13 d. sprendimo perduoti Tuskulėnų dvarą ir F. Valickio vasarnamį LSSR NKGB žinion iki egzekucijų dienos – 1945 m. sausio 22-osios. Per dešimt dienų turėjo būti iš namų iškraustyti gyventojai, o iš Tuskulėnų dvaro – vaikų prieglauda ir skirstymo punktas. Tačiau turint omenyje perduodamų objektų svarbą sovietų saugumui ir totalitarinės valstybės represinių struktūrų veiklos efektyvumą, dešimties dienų laikotarpis galėjo būti pakankamas. Antras argumentas – nė vieno iš 40 nužudytųjų sausio 22 d. palaikai neidentifikuoti. Kaip kontrargumentą galima pasitelkti aritmetiką: kaip jau minėta, nuo 1945 m. iki 1947 m. Tuskulėnų dvaro teritorijoje buvo užkasti 722 palaikai žmonių, kuriems mirties bausmė buvo įvykdyta LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime. Jeigu teigtume, kad sausio 22 d. egzekucijos aukų palaikai buvo užkasti

ne Tuskulėnų dvaro teritorijoje, tada archeologai joje turėjo rasti 40-čia palaikų mažiau – 682 žmonių palaikus (722 – 40 = 682). Tačiau vykdant archeologinius tyrimus buvo rasti 724 žmonių palaikai, dveji iš jų, kaip jau rašyta, veikiausiai buvo užkasti dvaro teritorijoje 1947 m. rugpjūčio ir lapkričio mėn. Sausio 29 d. nužudytų 38 aukų palaikai jau tikrai buvo užkasti Tuskulėnų dvaro arklidėse (garaže), nes teismo medicinos ekspertai vieno iš šių žmonių palaikus identifkavo¹⁰⁷.

IŠVADOS

Masinė kapavietė Tuskulėnų dvaro teritorijoje buvo įrengta 1945 m. sausio mėn. Masinės kapavietės paiešką organizavo ir ją parinko SSRS NKGB ir NKVD įgaliotinis Lietuvos SSR gen. lttn. I. Tkačenka. Tuskulėnų dvaro ir F. Valickio valdos LSSR NKGB žinion turėjo būti perduotos iki 1945 m. sausio 25 d., bet veikiausiai tai įvyko kiek anksčiau. Tikėtina, kad nužudytųjų LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime palaikai Tuskulėnų dvaro teritorijoje pradėti užkasti 1945 m. sausio 22 d. Atrodytų logiška teigti, kad 1944 m. LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime nužudytųjų palaikai buvo užkasti ne Tuskulėnų dvaro teritorijoje, o paskirose vietose aplink Vilnių, nes tokį metodą sovietų saugumiečiai praktikavo nuo 1950 m., kai tų metų sausį Sovietų Sąjungoje buvo sugrąžinta mirties bausmė. Tikėtina, kad Tuskulėnų masinėje kapavietėje buvo užkasti ne tik nužudytieji LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime, bet ir per karines čekistų operacijas nukauti anti-sovietinio pasipriešinimo dalyviai bei dalis NKVD 1-ajame kalėjime mirusių kalinių.

Nuorodos

¹ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius, 2011, p. 289.

² Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-15, ap. 2, b. 1, l. 9, 24, 30, 37, 88, 94.

³ K. Schlögel, *Teroras ir svajonė. Maskva, 1937-iejai*, Vilnius, 2013, p. 519–523.

⁴ *Ibid.*, p. 523.

⁵ S. Vaitiekus, op. cit., p. 134. Daugiausia žmonių buvo sušaudyta 1945 m. egzekucijose: sausio 22 d. – 40, kovo 2 d. – 42 ir kovo 21 d. – 45 pasmerktieji mirti, *ibid.*, p. 132.

⁶ K. Schlögel, op. cit., p. 523.

⁷ S. Vaitiekus, op. cit., p. 134.

⁸ N. Petrov, *Budeliai. Jie vykdė Stalino užsakytus*, Vilnius, 2014, p. 214, 215.

⁹ *Ibid.*, p. 215.

¹⁰ LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 9.

¹¹ D. Indrišionio pažyma (ataskaita) apie nu-teistuosius mirties bausme 1950–1990 m., Vilnius, 2016. Originalas saugomas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Memorialinio departamento Genocido aukų muziejuje (lapai nenumuoti). 1950–1952 m. MGB mirties bausmės įvykdymo aktų kopijos saugomos LYA, f. K-15, ap. 2, b. 22.

¹² LYA, f. K-15, ap. 2, b. 22, l. 88, 89; D. Indrišionio pažyma, lapai nenumuoti.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ S. Vaitiekus, op. cit., p. 134.

¹⁵ V. Urbanavičius, E. Vailionis, I. Vaškevičiūtė, *Grupinių kapų tyrimas buv. Tuskulėnų dvaro teritorijoje*, Vilnius, 1994, p. 5; S. Vaitiekus, op. cit., p. 209.

¹⁶ Tai aiškėja iš 1951 m. gruodžio 24 d. MGB A skyriaus viršininko plk. P. Grišino raporto LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui plk. A. Gavrilovui. Jame rašoma, kad palaikų užkasimo vieta buvo su juo suderinta ir kad jis pats dalyvavo palaikų užkasant. Dokumente taip pat rašoma, kaip prieš įvykdant mirties bausmę 8 nuteistiesiems (1951 m. gruodžio 4 d.) LSSR MGB vidaus kalėjime buvo parinkta vieta jų palaikams užkasti: „<...> для погребения этих трупов, т. е. 3 декабря с. г., путем специального выезда было подобрано в лесу место, находящееся на одиннадцатом километре от гор. Вильнюс по Каунасскому шоссе.“ Kitą dieną užmaskuoti, tikėtina, paliktų pėdsakų buvo pasiūstas MGB vidaus kalėjimo viršininkas mjr. I. Samsonovas, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 68, 71.

¹⁷ 1951 m. gruodžio 24 d. LSSR MGB A skyriaus viršininko plk. P. Grišino raporte LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui A. Gavrilovui nurodoma, kad vieta duobėms 1951 m. gruodžio 4 d. LSSR MGB vidaus kalėjime sušaudytųjų palaikams užkasti buvo parinkta egzekucijos išvakarėse – gruodžio 3 d., o pačios duobės iškastos egzekucijos dieną – gruodžio 4-ąją, *ibid.*, l. 68. Plačiau žr. S. Vaitiekus, op. cit., p. 242–249.

¹⁸ 1951 m. gruodžio 24 d. LSSR MGB A skyriaus viršininko plk. P. Grišino raporte LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui plk. A. Gavrilovui rašoma: „В день исполнения приговоров, т. е. 4 декабря, с наступлением ночной темноты часть работников из состава группы были выброшены в этом районе для подготовки ям, а затем во второй половине ночи, т. е. после исполнения приговоров и погрузки трупов и вещей в машину, я [MGB A skyriaus viršininkas P. Grišinas. – R. Č.] совместно с остальным составом группы выехал туда же, где трупы были закопаны в одну, а вещи в другую яму, подготовленную рядом с первой“, *ibid.*, l. 70.

¹⁹ 1951 m. gruodžio 24 d. LSSR MGB A skyriaus viršininko plk. P. Grišino raportas LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojui plk. A. Gavrilovui, *ibid.*, l. 68.

²⁰ *Ibid.*, l. 70–71.

²¹ *Ibid.*, l. 71.

²² 1952 m. liepos 15 d. LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo raštas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, *ibid.*, l. 79.

²³ *Ibid.*, l. 72–74.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, l. 75–76.

²⁶ *Ibid.*, l. 75.

²⁷ *Ibid.* Taip pat verta paminėti 1952 m. birželio 14 d. LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. I. Samsonovo atsakymą į 1952 m. gegužės 12 d. SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojo I. Savčenkos raštą dėl to, kad 1952 m. žiemą LSSR nebuvo vykdomi mirties nuosprendžiai. Jame I. Samsonovas argumentavo tuo, kad dėl storos sniego dangos žiemą nebuvo galima palaikų saugiai užkasti, *ibid.*, l. 59.

²⁸ *Ibid.*, l. 76.

²⁹ *Ibid.*, l. 77–78.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*, l. 79–80.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*, l. 59.

³⁴ 1952 m. mirties nuosprendžių įvykdymo aktai, *ibid.*, b. 22.

³⁵ *Ibid.*, b. 23, l. 71.

³⁶ *Ibid.*, l. 58.

³⁷ D. Indrišionio pažymos duomenys.

³⁸ Šis D. Indrišionio teiginys straipsnyje nekvestionuojamas. Žr. D. Indrišionio pažymą apie nuteistuosius mirties bausme 1950–1990 m.

³⁹ K. Schlögel, *op. cit.*, p. 525, 529.

⁴⁰ LYA, f. K-15, ap. 2, b. 82, 83.

⁴¹ *Ibid.*, b. 83.

⁴² MGB pareigūnų akte, liudijančiame, kad palaikai buvo užkasti kapinėse, rašoma „на русском кладбище“, *ibid.*, b. 23, l. 82.

⁴³ MGB pareigūnų akte, liudijančiame, kad palaikai buvo užkasti kapinėse, rašoma „на русском кладбище (Росса)“, *ibid.*, l. 83.

⁴⁴ S. Vaitiekus pateikia pavardę *Vetelis*, žr. S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 218. Akte ranka rašyto prieraišo autorius rusišką raidę *m* rašo kitaip negu raidę *ж*, *ibid.*, l. 27.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 33; S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 218.

⁴⁶ V. Urbanavičius, *Grupinių kapų tyrimas buv. Tuskulėnų dvaro teritorijoje*, Vilnius, 2003. 1995 m. vakarinėje parko dalyje rasta masinė kapavietė, kurioje buvo viena duobė (Nr. 40) su vieno žmogaus palaikais joje (*ibid.*, p. 5), o kitos keturios duobės (Nr. 1, 7, 8, 45), kuriose buvo tik po vienus palaikus, rastos buvusio garažo teritorijoje. Žr. V. Urbanavičius, E. Vailionis, I. Vaškevičiūtė, *op. cit.*, p. 6, 9, 10; S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 212.

⁴⁷ S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 215.

⁴⁹ LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 77.

⁵⁰ S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 112.

⁵¹ *Ibid.*, p. 359.

⁵² S. Vaitiekus teigia, kad „Vilniuje laikytų kalinių palaikai irgi buvo užkasti Tuskulėnų duobėse“ (*ibid.*, p. 113), bet nepateikia tai pagrindžiančių svarių argumentų.

⁵³ Vakarinėje Tuskulėnų parko dalyje rasti palaikai, archeologų manymu, užkasti 1945 m. vasarą. Atskirame kape rasti moters palaikai (*ibid.*, p. 212). Tikėtina, kad jie yra Janinos Alešiūnaitės (Ališiūnaitės), sušaudytos 1946 m. birželio 18 d.

⁵⁴ LYA, f. K-15, ap. 15, b. 8, l. 213.

⁵⁵ *Ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 1528/3, l. 47.

⁵⁶ S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 322.

⁵⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29204, l. 40–42.

⁵⁸ S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 327.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 132, 319–320.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 132, 320.

⁶¹ *Ibid.*, p. 132, 323–324.

⁶² *Ibid.*, p. 134.

⁶³ J. Vėželio palaikų užkasimo 1947 m. rugpjūčio 13 d. aktas, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 29; Neatpažinto vyriškio palaikų užkasimo 1947 m. lapkričio 9 d. aktas, *ibid.*, l. 33. Palaikai greičiausiai buvo užkasti Tuskulėnų dvaro teritorijoje stovėjusiame garaže – vykdant archeologinius tyrimus jame rasti 4 individualūs kapai.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 58.

⁶⁵ Toks atstumas nurodytas kriminalinės milicijos pplk. L. Arutunianco raporte apie 1952 m. gruodžio 5 d. Panerių miške rastus palaikus, *ibid.*, l. 64.

⁶⁶ *Ibid.*, l. 77.

⁶⁷ 1952 m. vasario 19 d. pažyma, *ibid.*, l. 58; 1952 m. birželio 23 d. pažyma, *ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*, l. 58.

⁷⁰ I. Tkačenka į Lietuvą atvyko būdamas valstybės saugumo komisaras (atitinka kariuomenės generolo majoro laipsnį), šis rangas jam suteiktas 1943 m. vasario 14 d. Jau būnant Lietuvoje, 1945 m. liepos 2 d., jam suteiktas valstybės saugumo 3-iojo rango komisaro laipsnis (atitinka kariuomenės generolo leitenanto laipsnį); suvienodinus kariuomenės ir MGB laipsnius, nuo 1945 m. liepos 9 d. jis buvo generolas leitenantas. Žr. H. B. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954. Справочник*, Москва, 2010, c. 846.

⁷¹ LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 58.

⁷² Apie V. Čebrikovo 1971 m. balandžio 19 d. pažymą plačiau žr. S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 186.

⁷³ H. B. Петров, *op. cit.*, c. 845; L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1945 metais*, Vilnius, 1999, p. 24; J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998, p. 65. V. Tininis nenurodo tikslios gen. ltn. I. Tkačenkos atvykimo į Lietuvą datos, žr. V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 296. S. Vaitiekus remiasi keleto autorių studijomis ir teigia, kad I. Tkačenka į Lietuvą atvyko 1944 m. rudenį ir išbuvo iki 1945 m. sausio (S. Vaitiekus, *op. cit.*, p. 186).

⁷⁴ V. Tininis, *op. cit.*, p. 296.

⁷⁵ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 71.

⁷⁶ Į VKP(b) CK biurą įėjo pirmininkas M. Suslovas, jo pavaduotojas F. Kovaliovas, nariai NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvos SSR I. Tkačenka, LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, Lietuvos SSR

liaudies komisarų tarybos pirmininkas M. Gedvilas. Žr. 1944 m. lapkričio 11 d. VKP(b) CK Politbiuro nutarimas „Dėl VKP(b) CK Lietuvos biuro organizavimo“, *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, Vilnius, 2015, p. 135–136; J. Zubkova, *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*, Vilnius, 2010, p. 170; V. Tininis, op. cit., p. 31.

⁷⁷ J. Zubkova, op. cit., p. 169, 174.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 172.

⁷⁹ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 135.

⁸⁰ H. B. Петров, op. cit., c. 846.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² V. Tininis, op. cit., p. 268.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ S. Vaitiekus, op. cit., p. 184.

⁸⁵ V. Urbanavičius, *Grupinių kapų tyrimas buv. Tuskulėnų dvaro teritorijoje*, Vilnius, 1994, p. 4, 5.

⁸⁶ K. Schlögel, op. cit., p. 529–530.

⁸⁷ Tyrimą sunkina tai, kad kol kas neidentifikuoti nė vieno žmogaus, 1945 m. sausio 22 d. sušaudyto LSSR NKGB vidaus kalėjime, palaikai; identifikuoti vieno žmogaus, sušaudyto 1945 m. sausio 29 d., palaikai, žr. S. Vaitiekus, op. cit., p. 321.

⁸⁸ LSSR NKGB 1945 m. sausio 6 d. rašto Vilniaus miesto vykdomajam komitetui archyvuose nepavyko rasti, bet kad toks prašymas buvo, aiškėja iš 1945 m. sausio 16 d. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto nutarimo Nr. 45, Vilniaus regioninis valstybės archyvas (toliau – VRVA), f. 761, ap. 9, b. 17, l. 45.

⁸⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-754, ap. 13, b. 35, l. 4. Už nuorodą į šį šaltinį dėkoju istorikui D. Juodžiui.

⁹⁰ H. B. Петров, op. cit., c. 846.

⁹¹ I. Tkačenka 1945 m. balandžio 9 d. pranešė L. Berijai, kad pradėjo eiti LSSR įgaliotinio NKVD ir NKGB pareigas, H. B. Петров, op. cit., c. 847.

⁹² E. Grunskis, op. cit., p. 62.

⁹³ LSSR MGB A skyriaus viršininko pplk. P. Grišino 1952 m. liepos 14 d. pažyma, LYA, f. K-15, ap. 2, b. 23, l. 77.

⁹⁴ Kada tiksliai Tuskulėnų dvaras buvo nacionalizuotas, nepavyko nustatyti, nepateikia tokių dokumentų savo knygoje ir S. Vaitiekus; remiamasi paskutinių dvaro savininkų Antonovičių palikuonės Lucynos Antonowicz-Bauer prisiminimais. Jos interviu įrašas yra LGGRTC Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso ekspozicijoje.

⁹⁵ Žr. <http://www.center-bereg.ru/d1020.html> [žiūrėta 2016 11 20].

⁹⁶ VRVA, f. 761, ap. 9, b. 17, l. 36.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*, l. 45.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ S. Vaitiekus, op. cit., p. 198.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 197.

¹⁰² VRVA, f. 761, ap. 9, b. 17, l. 45. Pačių dokumentų – detaliųjų valdų aprašymų ir geodezinių planų – archyvuose rasti nepavyko.

¹⁰³ *Ibid.*, l. 36.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ S. Vaitiekus, op. cit., p. 320.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 320–321.

¹⁰⁷ Tai Juliaus Gulbinsko, sušaudyto 1945 m. sausio 29 d., palaikai, žr. S. Vaitiekus, op. cit., p. 360.

Gauta 2017 04 04
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Remigijus Černius

TUSKULĖNAI MASS BURIAL GROUNDS OCCURENCE: 1944 OR 1945?

Summary

The purpose of this article is to establish the date when Soviet secret police agencies started to use the territory of Tuskulėnai Manor as mass burial grounds in Vilnius. The remains of people executed at the inner prison of the NKGB (MGB) of Lithuanian Soviet Socialist Republic were buried there. At the same time, another question had to be answered: who choose this place, Tuskulėnai Manor, as a location suitable for mass graves.

Historiographical sources frequently apply a simplified scheme, stating that the territory of Tuskulėnai Manor started to be used as mass burial grounds from the date when at the inner prison of the NKGB of Lithuanian Soviet Socialist Republic death penalties started to be carried out, i.e., from the 28th September 1944. Still, when analysing more closely the data of archeologic excavations 1994–1996 in the territory of Tuskulėnai Manor, as well as reports of 2003 and NKGB (MGB) documents, some doubts occur whether there could be remains of 45 people buried that had been executed at secret police inner prison in September–December of the year 1944. Statistical analysis allows us to think than in autumn and winter of 1944, the territory of Tuskulėnai Manor had not been used for mass graves. NKGB (MGB) officers could bury the remains of the executed people employing other ways that had not been new for them: in single graves in the woods in Vilnius neighbourhood or in old cemeteries.

Such methods were applied by the Soviet secret police agencies from the year 1950.

Historiographical sources claim that the territory of Tuskulėnai Manor had been chosen for mass graves by Ivan Tkachenko, a lieutenant general, who had been appointed an authorized person by NKGB and NKVD of the USSR for Lithuanian Soviet Socialist Republic. This fact is confirmed in the documents of the Soviet secret police institutions. Still, there is no exact date of choosing this location indicated in these documents. I. Tkachenko, to coordinate activity of the repressive structures as an authorized person to Lithuanian Soviet Socialist Republic was appointed on 14th December 1944, while execution of prisoners at the inner prison of NKGB of Lithuanian Soviet Socialist Republic started on 28th September 1944. Such a chronological mismatch suggests that I. Tkachenko selected the territory of Tuskulėnai Manor for mass graves at the end of 1944 or at the beginning of 1945. New documents found in the archives confirm that Tuskulėnai Manor was handed over to the NKGB of Lithuanian Soviet Socialist Republic in January of 1945. Therefore, it can be stated, that the remains of people executed in the inner prison of the NKGB of Lithuanian Soviet Socialist Republic, first had been buried in the territory of Tuskulėnai Manor in January of 1945, while before that date, the Soviet secret police agencies applied different methods.

VKP(b) CK Lietuvos biuro vaidmuo slopinant partizaninį pasipriešinimą (1944 m. lapkritis–1947 m. kovas)

Straipsnyje nagrinėjamas vienos iš pagrindinių administracinių okupacinių sovietizavimo institucijų – VKP(b) CK Lietuvos biuro – vaidmuo organizuojant antisovietinio pasipriešinimo slopinimą 1944–1947 m. Tyrime stengiamasi atskleisti, kaip buvo vadovaujama kovai su pasipriešinimu, kokius sprendimus siūlė Maskvos emisarai ir kokia buvo jų įtaka malšinant pasipriešinimą, koks vaidmuo teko VKP(b) CK Lietuvos biurui bendroje represinėje sistemoje. Straipsnyje panaudota Rusijos valstybiniame socialinės ir politinės istorijos archyve, Rusijos Federacijos valstybės archyve ir Lietuvos ypatingajame archyve saugoma dokumentinė medžiaga.

ĮVADAS

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui Lietuva, Latvija ir Estija buvo tos imperijos teritorijos, kuriose komunistams reikėjo iš naujo atkurti stalininį režimą. Pagrindinė kliūtis, trukdanti integruoti Lietuvą į politinę, ekonominę, socialinę ir kultūrinę Sovietų Sąjungos sistemą, buvo masinis antisovietinis ginkluotasis ir neginkluotasis pasipriešinimas. Tai iš esmės buvo tautos savigynos reiškinys, reakcija į nepriklausomybės praradimą ir sovietų politiką, kuri lauzė gyvenimo sanklodą ir totalitariniam režimui įtvirtinti naudojo nežabotą prievartą ir terorą. Armijos Krajovos

pasipriešinimą dėl masinės prievartinės lenkų evakuacijos ir mažesnio gyventojų skaičiaus pavyko palaužti per maždaug pusantrų metų, o lietuvių pasipriešinimas buvo galutinai nuslopintas tik 1953 m.

1944 m. rudenį VKP(b) CK Lietuvos, Latvijos ir Estijos biurams buvo pavesta Baltijos šalyse intensyviai diegti sovietinę sistemą ir sunaikinti antisovietinį pasipriešinimą. Tai buvo specialios laikinos (veikė iki 1947 m. kovo 21 d.) partinės politinės institucijos, turėjusios iš esmės neribotus įgaliojimus, realią valdžią ir pavaldžios tik VKP(b) CK vadovybei. Šių biurų veikla iki šiol išlieka istorikų dėmesio objektas.

VKP(b) CK Lietuvos biuro (toliau – Lietuvos biuro) vadovo Michailo Suslovo politinį vaidmenį pokario Lietuvoje knygoje „Pilkasis kardinolas“¹ fragmentiškai aptarė Rojus Medvedevas ir Dmitrijus Jermakovas. Pirmasis plačiau Lietuvos biuro veiklą tyrė Vytautas Tininis². Jis padarė pagrįstą išvadą, kad nors ši okupacinė struktūra nenuslopino partizaninio sąjūdžio, bet atkūrė ir įtvirtino sovietinę politinę sistemą³. Vėliau, remdamasis kai kuriais Maskvos archyvų dokumentais, specialų straipsnį apie Lietuvos biuro vaidmenį slopinant pasipriešinimą parašė Henrikas Šadžius⁴. Juozas Starkauskas paskelbė SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinių Lietuvos SSR direktyvinius dokumentus⁵. Bet visi šie autoriai dar negalėjo plačiau naudotis Rusijos

valstybinio socialinės ir politinės istorijos archyvo (toliau – RVSPİA) dokumentais, kurie šiai temai itin svarbūs. Pasinaudojo kai kuriais RVSPİA šaltiniais, solidžiai ir gana plačiai M. Suslovo vaidmenį Lietuvoje ištyrė Donaldas O’Sullivanas⁶. Jo nuomone, M. Suslovo dar Stavropolyje įgyta patirtis, valdymo sistema „centras–regionai“ buvo perkelta į kitus regionus, pirmiausia į Pabaltijį, o paskui – į Rytų Europą⁷. Apie VKP(b) CK Pabaltijo respublikų biurų kaip kontrolės institucijų veiklą rašė Tynu Tannbergas⁸. Aleksandras Statijevas, remdamasis kai kuriais šiuo metu vėl įslaptintais RVSPİA dokumentais, atliko plačią pasipriešinimo judėjimų Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje analizę⁹. Maskvos archyvų šaltinius produktyviai panaudojo Jelena Zubkova¹⁰. Profesionaliai parengtoje ir gana nešališkoje monografijoje „Pabaltijys ir Kremlius“ ji teigia, kad Pabaltijo respublikose iki maždaug 1947 m. vidurio Maskvos vykdytą politiką sąlygiškai galima vadinti „atsargia sovietizacija“. Pasak istorikės, Lietuva, Latvija ir Estija pokario metais atliko „buferio teritorijų vaidmenį – jose buvo išbandytas kitoks nei „klasikinis“ (ikikarinis) sovietizacijos modelis“, o SSRS vadovybė, įvesdama ten savo valdymą, atsižvelgė į „specifines“ vietas sąlygas¹¹. Ji randa analogijų su „švelnia“ Maskvos įtaka Rytų Europos šalims iki 1947 m., Lietuvos sovietizavimą traktuoja kaip bendro sovietų įtakos plitimo proceso pokario Europoje dalį ir teigia, kad „diplomatinių“, be atviro diktato, sovietinės įtakos įvedimo Rytų Europoje formų paieškos atsispindėjo ir Baltijos regiono sovietizavimo politikoje¹². Tačiau ar šie teiginiai užtektinai paremti faktine medžiaga ir išsamia jos analize? Ar iš tikrųjų galima kalbėti apie atsargų Baltijos respublikų sovietizavimą 1944–1947 m.? Tirti RVSPİA VKP(b) CK Lietuvos biuro ir kiti fondai, Rusijos Federacijos valstybės archyvo (toliau – RFVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) empirinė medžiaga iš esmės

prieštarauja šioms nepagrįstoms teorinėms tezėms. Tai byloja jau pats Lietuvos biuro kaip centro tiesioginio valdymo padalinio įkūrimas, veikla ir jos rezultatai. Lietuvos biuras inspiravo LKP(b) CK ir išakmiai jam diktavo vykdyti „kadruų valymo“ ir negailestingos kovos su „buržuaziniu nacionalizmu“ politiką, vadovavo su pogrindžiu kovojančioms represinėms struktūroms, inicijavo 1945 m. vasaros trėmimus, masinius suėmimus, vykdė pramonės ir prekybos įmonių nacionalizaciją, taip pat gyventojus kiršinančią bei alinančią žemės ūkio politiką ir kt.¹³ Sunku tokią politiką laikyti „švelnia“ ar „be atviro diktato“, bet nesunku tai įrodyti. Šio straipsnio tikslas apibrėžtas siauriau – jame stengiamasi atskleisti tik vieną, bet labai svarbų Lietuvos biuro veiklos aspektą – vadovavimą kovai su antisovietiniu pasipriešinimu, tos kovos organizavimą ir kontrolę.

DIDĖJANTIS PASIPRIEŠINIMAS SOVIETŲ POLITIKAI 1944 M. RUDENĮ

Komunistų sugrįžimo 1944 m. vasarą Lietuva sulaukė visai kitokia, nei buvo 1940 m.: iliuzijos dėl „demokratinės liaudies valdžios“ žlugo, todėl dauguma Lietuvos gyventojų sovietų valdžią pasitiko šaltai arba priešiška. Kilo natūralus pasipriešinimas, kurį lėmė daugelis priežasčių: Lietuvos Respublikoje išugdytas patriotizmas, prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją, valstybės saugumo represijos ir teroras (karinės baudžiamosios NKVD operacijos, masiniai „antitarybinio elemento“ areštai, trėmimai, smurtas prieš civilius gyventojus). Pasipriešinimą lėmė ir sovietų valdžios laikinumo iliuzija, nepagrįstas tikėjimas greitai kilsiančiu Vakarų valstybių ir SSRS karu, nesutikimas kolaboruoti, noras kovoti su nežmoniška sistema ir kt. Šių priežasčių ir motyvų kompleksas 1944 m. vasarą–rudenį Lietuvoje sukėlė spontanišką, kai kuriose

apskirtyse organizuotą, bet daugelyje vietovių stichišką ir masinį pasipriešinimą sovietų politikai. Pats pasipriešinimo kilimo faktas savaime liudijo, kad sovietų politika buvo žiauri, tiesmuka, prieštaraujanti tautos išlikimui, jos gyvybiniams interesams.

Stiprus akstinas, pastūmėjęs nedelsiant priešintis, buvo paskelbta mobilizacija į Sovietų Sąjungos kariuomenę. 1944 m. liepos 27 d. Raudonosios armijos III Baltarusijos fronto Karo taryba įsakė Lietuvos teritorijoje pradėti mobilizaciją į Raudonąją armiją, o rugpjūčio 1 d. LKP(b) Centro komitetas ir LSSR Liaudies komisarų taryba (toliau – LSSR LKT) po Maskvos nurodymo nutarė pakartotinai mobilizuoti į sovietinę kariuomenę 18–35 metų vyrus¹⁴. Laikydama Lietuvą teisėta ir integralia SSRS dalimi, Sovietų Sąjungos vyriausybė nenumatė, kad šis sprendimas sukels masinį mobilizacijos boikotą. Keliadesimt tūkstančių vyrų ėmė slapstytis nuo mobilizacijos į RA miškuose, sodybose, vengti areštų, teroro ir telktis į ginkluotus partizanų būrius. Partizanai ėmė trikdyti valdžios įstaigų darbą, bausti kolaboruojančius pareigūnus, agituoti prieš mobilizaciją ir komunistinę okupacinę valdžią¹⁵.

Galvę nerimą keliančių signalų iš vietos, netrukus sureagavo SSRS valstybės saugumo vadovai. Jie suprato, kad pasipriešinimas kyla visoje užimtoje Lietuvos teritorijoje. Pirmasis bendras kovą su pasipriešinimu visoje respublikoje organizuojantis SSRS NKVD ir SSRS NKGB įsakymas (turimas omenyje pirmasis įsakymas, organizuojantis kovą visoje Lietuvoje, nes Lavrentijaus Berijos įsakymai dėl Vilniaus krašte veikusios Armijos Krajovos sunaikinimo pasirodė dar liepos ir rugpjū-

čio mėn.) paskelbtas 1944 m. spalio 12 d., kai LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui gen. mjr. Juozui Bartašiūnui buvo pavesta vadovauti pasipriešinimo slopinimui, o jo pagalbininkais paskirti LSSR valstybės saugumo liaudies komisarai Aleksandras Guzevičius ir NKVD 4-osios šaulių divizijos vadas gen. mjr. Pavelas Vetrovas. J. Bartašiūnas buvo įpareigotas vadovauti NKVD kariuomenės baudžiamosioms operacijoms, taip pat agentūriniam-operatyviam darbui, į Lietuvą atsiųstos kelios dešimtys prityrusių čekistų, pristatyta daug materialinių išteklių¹⁶. Masinis ukrainiečių (Ukrainos sukilėlių armijos) ir lenkų (Armijos Krajovos) pasipriešinimas Vakarų Ukrainoje, Vakarų Baltarusijoje ir Vilniaus krašte SSRS vidaus reikalų liaudies komisarą L. Beriją įtikino, kad vien jėga įveikti sukilėlius bus sunku. 1944 m. spalio 14 d. L. Berija Josifui Stalinui raportavo, kad Lietuvoje valstybės saugumo struktūros nukovė 415 ir suėmė 1 533 „banditus“, sulaukė 4 561 „antisovietinį elementą“. Ataskaitoje saugumo vadovas teigė, kad kovojant su pagrindžiu NKVD ir NKGB teks remtis vietiniais partiniais aktyvistais ir gyventojais, todėl greta represinių priemonių reikia stiprinti partines ir sovietines struktūras valsčiuose ir apskrityse, „gerinti partinį-politinį darbą kaime (laikraščiai, radijas, kinas, sovietinės literatūros platinimas ir kt.). <...> Sustiprinus partinį-sovietinį aparatą bei politinį ir kultūrinį darbą, kaime atsiras sąlygos, leidžiančios užtikrinti NKVD-NKGB operatyvino darbo rezultatus likviduojant antisovietinį pagrindį“¹⁷, – rašė J. Stalinui, SSRS užsienio reikalų komisarui Viačeslavui Molotovui ir VKP(b) CK sekretoriui Georgijui Malenkovui* apibendrino L. Berija.

* Georgijus Malenkovas (1901–1988) – žymus sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) CK narys (1939–1957), VKP(b) CK sekretorius (1939–1946, 1948–1953), VKP(b) CK Kadro valdybos viršininkas (1939–1946), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1939–1952), kandidatas į VKP(b) CK Politinio biuro narius (1941–1946), VKP(b) CK Politinio biuro narys (1946–1957), SSRS LKT pirmininko pavaduotojas (1944–1946), SSRS MT pirmininko pavaduotojas (1946–1953), SSRS MT pirmininkas (1953–1955).

Kad susidarytų objektyvesnį vaizdą, kas iš tiesų vyksta Lietuvoje, G. Malenkovas, tuo metu iš esmės valdęs šalį, spalio viduryje nusiuntė į Lietuvą inspektorių grupę. Susipažinę su padėtimi respublikoje ir surinkę informaciją, inspektoriai G. Malenkovui parengė pažymą „Dėl LKP(b) CK vadovavimo politiniam ir ūkiniam respublikos gyvenimui“¹⁸. Politinė padėtis respublikoje ir LKP(b) CK vadovybės veikla pažymoje vertinama labai kritiškai: „Lietuvos KP(b) CK, vadovaujantys LKT, Aukščiausiosios Tarybos darbuotojai arba nesuprato, arba nenori suprasti politinės padėties, kuri susiklostė respublikoje, kai ją išvadavo Raudonoji armija.“ Didelį inspektorių nepasitenkinimą sukėlė Antano Sniečkaus ir A. Guzevičiaus požiūris į lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ areštus ir kovą su tautiniu pagrindžiu: „LKP(b) CK, LKT ir vadovaujantys liaudies komisariatų darbuotojai ne tik neorganizuoja kovos su tautos priešais buržuaziniiais nacionalistais, bet neretai trukdo NKVD ir NKGB organams vykdyti šį darbą. Tokios pat nuomonės laikosi ir NKGB liaudies komisaras Guzevičius.“¹⁹ Kaip inspektorius informavo LSSR valstybės saugumo vadovai (Maskvos atsiųsti rusai), „<...> suimti bet kurį aktyvų buržuazinių nacionalistą lietuvių itin sunku. Tuo tarpu lenkų areštus NKGB liaudies komisaras Guzevičius sankcionuoja neskaitęs kaltinamosios medžiagos.“²⁰ Pradiniam komunistų valdžios atkūrimo etape LKP(b) vadovų orientacija į bendradarbiavimą su tautine inteligentija, politinio socialinio pagrindo paieškos buvo natūralus pragmatinis respublikos vadovų interesas, siekis pakelti savo autoritetą visuomenėje. Patraukta į savo pusę inteligentija turėjo legitimuoti LSSR vadovybę, apskritai sovietų valdžią ir suvaidinti galingo propagandinio įrankio vaidmenį telkiant socialinę atramą iš kitų visuomenės sluoksnių, bet Kremliaus inspektoriams tokia A. Sniečkaus ir A. Guze-

vičiaus pozicija atrodė nepriimtina. Vėliau, veikiami Maskvos emisarų, jie pakoregavo savo artikuliaciją ir elgseną „buržuazinių nacionalistų“ atžvilgiu.

Panašiai padėtis klostėsi Latvijoje ir Estijoje. SSRS vadovybė, matydama naujųjų respublikų vyriausybių pasimetimą, komunistų valdžios silpnumą ir kylantį masinį pasipriešinimą, jautė būtinybę įkurti Pabaltijo respublikose centrinės valdžios emisarų politines institucijas, kurios vadovautų respublikų įauginimui į stalininio režimo sistemą ir pasipriešinimo slopinimui. Tai netrukus ir buvo padaryta.

VKP(B) CK LIETUVOS BIURO ĮKŪRIMAS

VKP(b) CK Politinis biuras 1944 m. lapkričio 11 d. nutarimu įkūrė VKP(b) CK Lietuvos biurą sovietų politikai įgyvendinti²¹. Tokie pat biurai buvo įkurti Latvijoje ir Estijoje. Politinio biuro nutarime pareikšta, kad VKP(b) CK Lietuvos biuras įsteigtas siekiant suteikti pagalbą respublikos Centro komitetui stiprinant vadovavimą partinėms, sovietinėms ir ūkinėms organizacijoms. Politinio biuro vadovybė Lietuvos biurui iškelė šiuos pagrindinius uždavinius: sustiprinti centrinių, vietinių partinių ir sovietinių įstaigų vadovybę ir aparatą, kelti jų autoritetą ir politinį aktyvumą, užkirsti kelią „buržuazinių nacionalistų ir kitų antisovietinių elementų“ veiklai, atkurti ir plėtoti pramonę, žemės ūkį, auklėti „dirbančiuosius“ „lenininės-stalininės SSRS tautų draugystės politikos dvasia“²². Be Lietuvos biuro žinios ir aprobavimo LKP(b) CK biuras, LSSR LKT, LSSR Aukščiausiosios Tarybos (toliau – AT) Prezidiumas negalėjo savarankiškai spręsti svarbiausių respublikos politinio, ūkinio ir kultūrinio gyvenimo klausimų, o visi LKP(b) CK plenumai, „jų vedimas ir priimamos rezoliucijos, svarbes-

nieji LKP(b) CK biuro posėdžių nutarimai iš pradžių buvo aptariami Lietuvos biuro posėdžiuose²³. T. Tannbergas pažymi, kad VKP(b) CK Pabaltijo respublikų biurų kaip priežiūros, konsultacinės ir pagalbinės institucijos sukūrimas nebuvo numatytas jokiuose partijos vidaus normatyviniuose dokumentuose²⁴. J. Zubkova VKP(b) CK Pabaltijo biurų organizavimą siejo su 1940 m. Baltijos šalyse buvusiu VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinių (emisarų) institucija, turėjusia kontroliuoti respublikų aneksiją ir sovietinių struktūrų kūrimą²⁵.

Pagrindinis Lietuvos biuro uždavinys buvo kuo sparčiau numalšinti lenkų ir lietuvių tautinį antisovietinį pasipriešinimą, respubliką sovietizuoti ir integruoti į politinę, ekonominę, kultūrinę ir socialinę Sovietų Sąjungos sistemą. Šis centrinės valdžios darinys ypač aktyviai reikėsi komunistinės ideologijos ir propagandos, kadru, kovos

su „buržuaziniu nacionalizmu“ srityse, vadovavo antisovietinio pasipriešinimo slopinimui. 1944–1947 m. jis buvo aukščiausioji okupacinė administracinė valdžios struktūra Lietuvoje, telkianti savyje visą realią valdžią. Šios institucijos sprendimus be išlygų privalėjo vykdyti LKP(b) CK, LSSR LKT ir LSSR AT.

Penkių asmenų (iš jų trys pagrindiniai) buvo VKP(b) CK atsiųsti emisarai rusai) Lietuvos biurui vadovavo fanatiškas bolševikas M. Suslovas*. Jo pavaduotojas Fiodoras Kovaliovas** kuravo LSSR LKT veiklą. Kiti nariai buvo SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvos SSR gen. ltn. Ivanas Tkačenka (Tkačenko)***, tiesiogiai atsakingas už pasipriešinimo slopinimą, vadovavimą represinėms struktūroms ir jų kontrolę (1945 m. sausio–balandžio mėn. jį pavadavo valstybės saugumo komisaras Dmitrijus Rodionovas****), LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus

* Michailas Suslovas (1902–1982) – žymus sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) Stavropolio krašto komiteto pirmasis sekretorius (1939–1944), VKP(b) CK narys (1941–1982), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas (1944 m. lapkričio 11–1946 m. kovo 28 d.), VKP(b) CK Partinių organų tikrinimo valdybos viršininkas (1947), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos valdybos viršininkas (1947–1948), VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas (1949–1952), VKP(b) CK Organizacinio biuro narys (1946–1952), VKP(b) CK sekretorius (1947–1982), VKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjas (1946–1982). Po A. Ždanovo mirties 1948 m. tapo pagrindiniu šalies ideologu. Vienas žymiausių ir įtakingiausių sovietinių politikų, uolus stalinizmo ideologas. Karačaijų deportacijos organizavimo 1944 m. dalyvis. Pokarinių represijų Stavropolio krašte organizatorius.

** Fiodoras Kovaliovas (1895–1961) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. Uzbekijos SSR LKT pirmininko pavaduotojas, Uzbekijos KP(b) CK biuro narys (1937–1940), SSRS prekybos ministro pavaduotojas (1940–1942), RSFSR LKT pirmininko pavaduotojas (1942–1944), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotojas (1944 m. lapkričio 11 d.–1946 m. rugpjūčio mėn.). Kuravo Lietuvos ekonomiką.

*** Ivanas Tkačenka (1910–1955) – sovietinis valstybės saugumo veikėjas. 3-iojo rango valstybės saugumo komisaras, generolas leitenantas (1945). NKVD Stavropolio krašto valdybos viršininkas (1943–1944), SSRS NKVD (NKGB), MVD (MGB) įgaliotinis Lietuvos SSR (1944 m. gruodžio 14–1947 m. kovo 21 d.). Jo įsakymu 1941 m. liepos 20 d. Umanėje sušaudyti 767 iš Čertkovo miesto evakuojami kaliniai. 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. dalyvavo organizuojant Pavolgio, Krasnodaro ir Stalingrado sričių vokiečių trėmimus. 1944 m. rudenį vadovavo vokiečių trėmimo operacijai iš Piatigorsko, Železnovodsko, Jesentukų ir Mineralnėje Vody. Žr. H. B. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954. Справочник*, Москва, 2010, с. 846–847; RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 120, l. 142.

**** Dmitrijus Rodionovas (1906–1972) – SSRS NKGB (MGB) 2-osios valdybos viršininko pavaduotojas (1943–1946), SSRS NKGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininkas (1945). Į Lietuvą komandiruotas 1944 m. gruodžio 16 d. ir paskirtas vadovauti NKVD (NKGB) Kauno operatyviam sektoriui. 3-iojo rango valstybės saugumo komisaras, generolas leitenantas (1945).

ir LSSR LKT pirmininkas Mečislovas Gedvilas. LSSR AT Prezidiumo pirmininko pareigos (jas tuomet ėjo Justas Paleckis) buvo simbolinės, neturinčios realios valdžios, todėl net neįtrauktos į Lietuvos biuro sudėtį.

Kaip politikas M. Suslovas buvo klastingas, bet atsargus, veikė nuosekliai, principinai ir ryžtingai. Būdamas tvirtų bolševikinių įsitikinimų, jis visais būdais kovojo su kitaminčiais, buvo prievartos ir represijų šalininkas, nepripažino kompromisų. M. Suslovas buvo apsiskaitęs, inteligentiškas, bet asketiškas ir mažai su kuo bendraujantis. Viešajame gyvenime oficialus, griežtas, bet korektiškas²⁶. Negėrė alkoholio, tenkinosi paprastu arba net prastu maistu, nors jo aplinkos žmonės (nomenklatūrininkai) tuo metu elgėsi kitaip. Net jo tvarkinga, bet nunešiota apranga neatitiko minimalių reikalavimų, keliamų tokio rango pareigūnui. Jaunystėje sirgo tuberkulioze, vėliau – cukriniu diabetu, buvo nervingas. Dirbant Stavropolio krašte ir Lietuvoje po rimtų pokalbių su pavaldiniais jį ištikdavo panašūs į epileptinius nerviniai priepuoliai²⁷.

Pirmasis VKP(b) CK Lietuvos biuro posėdis įvyko 1944 m. gruodžio 21 d. Pagrindinis jame buvo politinis žemės reformos klausimas. Tačiau svarbiausia respublikos sovietizavimo kliūtis, su kuria susidūrė ir kurią turėjo pripažinti Lietuvos biuras, buvo ginkluotasis ir neginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas. Norint visapusiškai pertvarkyti šalį „socializmo pagrindais“, pirmiausia reikėjo nuslopinti bet kokią režimo opoziciją. Partizanų tikslas buvo sutrukdyti šalies sovietizavimą iki įsivaizduojamo kilsiančio Vakarų valstybių ir SSRS karo.

MASINĖS KARINĖS BAUDŽIAMOSIOS OPERACIJOS 1944 M. GRUODŽIO– 1945 M. SAUSIO MĖN.

Pasipriešinimą malšino daugelis valstybinių institucijų, bet pagrindinės vadovujančios, organizuojančios ir nukreipiančios buvo šios: VKP(b) CK Sekretoriatas, VKP(b) CK aparatas, SSRS vidaus reikalų ir SSRS valstybės saugumo liaudies komisariatai su savo vietiniais padaliniais (LSSR NKVD ir LSSR NKGB), VKP(b) CK Lietuvos biuras ir LKP(b) CK biuras. Žinoma, vienas iš svarbiausių asmenų, vadovavusių pasipriešinimo slopinimui, buvo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija, kuriam buvo pavaldi NKVD vidaus ir pasienio kariuomenė. Siųsdami įvairias ataskaitas, pranešimus ir pažymas (jų išliko gana daug) su juo nuolatinį ryšį palaikė I. Tkačenka ir J. Bartašiūnas. Atitinkamai su SSRS valstybės saugumo liaudies komisaru Vsevolodu Merkulovu kontaktavo jo pavaldinys A. Guzevičius.

Vėlyvą 1944 m. rudenį dėl aktyvios lenkų ir lietuvių ginkluotojo pagrindžio veiklos politinė padėtis Lietuvoje sovietų valdžiai buvo tokia grėsminga, kad, be skubaus ir veiksmingo Maskvos įsikišimo, jos pakeisti buvo neįmanoma – reikėjo papildomų valstybės saugumo kariuomenės dalinių ir prityrusių saugumo karininkų operatyvininkų. Gruodžio 1 d. L. Berija informavo J. Staliną ir V. Molotovą apie partizaninio pasipriešinimo mastą Baltarusijoje (80 Armijos Krajevov grupių) ir Lietuvoje (84 lenkų ir lietuvių grupės). Kad „ryžtingai apvalytų teritoriją“, L. Berija komandiravo į Lietuvą savo pavaldintoją gen. plk. Sergejų Kruglovą*, buvo

* Sergejus Kruglovas (1907–1977) – sovietinis valstybės saugumo veikėjas, 2-ojo rango valstybės saugumo komisaras (1943), generolas pulkininkas (1945). SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pirmasis pavaduotojas (1943–1945), SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras, ministras (1945–1956), kandidatas į SSKP CK narius (1939–1952), SSKP CK narys (1952–1956). Baltijos šalių, Vakarų Ukrainos gyventojų, čekėnų ir ingušų pokario trėmimų vienas iš organizatorių ir vykdytojų.

papildomai perdислоkuoti 5 NKVD kariuomenės pulkai (6 020 karių)²⁸. Gruodžio 3 d. į Lietuvą atvykęs S. Kruglovas vėliau susitiko su I. Tkačenka, Lietuvoje dislokuotos NKVD kariuomenės vadais, LSSR NKVD ir NKGB vadovybe. Pradėtos telkti karinės čekistų pajėgos. L. Berijos gruodžio 8 d. įsakymu SSRS Lietuvos pasienio apygardos daliniai, vadovaujami gen. mjr. Michailo Byčkovskio, buvo atšaukti iš Lenkijos pasienio linijos apsaugos ir perdислоkuoti į Lietuvos gilumą. S. Kruglovas ėmė vadovauti masiškiausioms nuo sovietų sugrįžimo NKVD kariuomenės baudžiamosioms operacijoms. Iš viso pasipriešinimui slopinti buvo sutelkta 12 NKVD vidaus ir pasienio kariuomenės pulkų (16 370 kariškių), iš Maskvos ir kitų SSRS regionų atsiųsta šimtai prityrusių saugumo operatyvinių darbuotojų karininkų, visa Lietuvos teritorija suskirstyta į 9 NKVD ir NKGB operatyvinius sektorius²⁹. Pagal karinių operacijų planą NKVD pasienio daliniai kiekvienoje apskrityje veikė komendantūrų principu kartu su NKVD ir NKGB apskričių skyriais, NKVD vidaus kariuomenės 261-uouju ir 137-uouju šaulių pulkais, turėjo priskirtas veikimo teritorijas. Žvalgybos priemonėmis buvo nustatytas 61 veikiantis partizanų būrys. Saugumo duomenimis, NKVD pasienio kariuomenės masinės baudžiamosios operacijos metu iki gruodžio 20 d. 33 „banditų“ grupės buvo sunaikintos visiškai, o 7 – iš dalies³⁰. Kitais duomenimis, pasieniečiai operacijų metu sunaikino 15 partizanų dalių, nukovė 284 partizanus, suėmė iki 800 „banditų“ ar įtariamųjų³¹. Šie skaičiai iškreipia tikrą vaizdą, nes į nukautų partizanų skaičių saugumiečiai įtraukdavo ir didelę dalį nužudytų beginklių mobilizacijos į Raudonąją armiją vengusių jaunuolių ar kitų civilių gyventojų. Pavyzdžiui, žinoma, kad 1944 m. gruodžio 23–24 d. NKVD kariuomenė sudegino iki 48 sodybų Klepočių, Lizdų, Ryliškių, Druskininkų, Taručionių,

Krikštonių, Pieriškių ir Vertelkų kaimuose, ten buvo nužudyti 48 žmonės, daugiausia beginkliai civiliai³². Apie šias operacijas plačiai rašė Arvydas Anušauskas³³.

Gruodžio 24 d. I. Tkačenka išsiuntė M. Suslovui išsamią pasipriešinimo slopinimo ataskaitą (1944 m. liepos–gruodžio 20 d.), kurioje nurodyta, kad gruodžio 10–20 d. (karinių baudžiamųjų operacijų įkarštyje), neišsamiais duomenimis, buvo suimta 4 290 ir nukauti 927 „banditai“. Tuo tarpu nuo liepos vidurio iki gruodžio 10 d. buvo suimti 4 302, nukauti 662 „banditai“³⁴. Matyt, tokie masinių karinių operacijų rezultatai M. Suslovą tenkino. Apie tai galima spręsti iš jo pasisakymų, pasižymėjusių itin griežtu požiūriu į kovos su pogrindžiu metodus. LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 22 d. jis kalbėjo: „Koks gi respublikos partinės organizacijos uždavinys šioje buržuazinių nacionalistinių ir buožinių elementų aktyvavimosi akivaizdoje? Jos uždavinys yra organizuoti buržuazinių nacionalistinių gaujų sutriuškinimą ir padaryti tai per trumpiausią laiką“; „Į buožinį ir buržuazinį terorą ir bauginimus turime atsakyti rūščiai ir negailestingai. Už kiekvieną buržuazinių nacionalistų, lietuviškųjų-vokiškųjų ir lenkiškųjų-vokiškųjų banditų nužudyto darbuotojo, sovietinio patrioto galvą turi nulėkti 10 banditų galvų! Greitas, ryžtingas ir negailestingas susidorojimas su žudikais, banditais, išdavikais ir liaudies priešais išsaugos šimtus, tūkstančius Lietuvos darbo žmonių gyvybių ir sudarys sąlygas sparčiau atkurti gyventojams normalias gyvenimo sąlygas.“³⁵ Šios direktyvos suteikdavo represinėms struktūroms pakankamai laisvės daryti karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmogiškumui – partiniuose dokumentuose jie būdavo įvardijami kaip „socialistinio teisėtumo pažeidimai“.

Žiemą įvyko laikinų kadro pokyčių. 1945 m. sausio 11 d. I. Tkačenką pakeitė

NKVD ir NKGB Kauno operatyvinio sektoriaus viršininkas valstybės saugumo komisaras D. Rodionovas. I. Tkačenka 1945 m. sausio 11–vasario 26 d. ėjo SSRS NKVD įgaliotinio I Pabaltijo frontui pareigas, o vasario 26–balandžio 9 d. – SSRS NKVD įgaliotinio Kuršo kariuomenės grupei pareigas. Pažymėtina, kad sausio 15 d. M. Suslovas prašė G. Malenkovo ir L. Berijos palikti I. Tkačenką, nes „Bartašiūnas ir Guzevičius blogai susitvarko su darbu“³⁶. Balandžio 9 d. I. Tkačenka vėl pradėjo eiti pareigas Lietuvos biure.

Visą 1945 m. sausį NKVD kariuomenė toliau siautėjo Lietuvoje. Mažai žinoma apie D. Rodionovo kaip SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio Lietuvos SSR veiklą. Sausio 29 d. D. Rodionovas, J. Bartašiūnas ir A. Guzevičius išleido bendrą direktyvą operatyvinių sektorių ir grupių viršininkams, NKVD ir NKGB apskričių skyriams, kurioje siūlė „iš esmės pertvarkyti darbą su agentūriniu-informaciniu tinklu“, verbuoti naujus agentus, tinkamai panaudoti NKVD kariuomenę ir sribų batalionus. Vasario 10 d. D. Rodionovas ir J. Bartašiūnas raportavo L. Berijai ir V. Merkulovui, kad „įvykdytomis agentūrinėmis ir kariuomenės priemonėmis Lietuvos SSR NKVD ir NKGB smogė didelį operatyvinį smūgį Lietuvoje veikiančioms ginkluotoms banditų gaujoms“. Jis pateikė šiuos sausio mėn. operacijų rezultatus: sunaikintos 136 partizanų grupės, nukauti 1 242 ir sulaikyti 2 653 „banditai“, sulaikyti 3 372 vengiantys tarnauti Raudonojoje armijoje ir 228 dezertyravę iš jos asmenys. Iš viso sausio mėn. sulaikyti ir suimti 11 655 asmenys. Operacijose dalyvavusi I Pabaltijo ir III Baltarusijos frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenė vasario mėn. buvo išsiųsta į Rytprūsius³⁷. Žinoma, kad J. Bartašiūnas, A. Guzevičius ir D. Rodionovas telefonogramoje SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui

kovo mėn. pranešė, kad „Lietuvoje rasta ir pasirengta iškeldinti 300 vokiečių šeimų, kurias sudaro tūkstantis žmonių“, ir prašė skirti 55 vagonus iki Kniaz Pogosto geležinkelio stoties Komijoje³⁸. Lietuvos vokiečiai buvo tremiami 1945 m. balandžio 22–26 d. Tada į Tadžikijos SSR išvežti 908 žmonės, daugiausia vokiečiai³⁹ (tuo metu į pareigas jau buvo grįžęs I. Tkačenka).

D. Rodionovo vaidmuo buvo trumpalaikis, galbūt kiek suaktyvinęs agentūrinį represinių struktūrų darbą. Balandžio 9 d. grįžęs į pareigas I. Tkačenka vėl ėmėsi energingai vadovauti represinėms struktūroms.

1945 m. balandžio 16 d. vyko LKP(b) CK V plenumas. M. Suslovas jame skaitė platų pranešimą, patvirtinantį ir išplečiantį kadrų valymo politiką. Jis apžvelgė represinės kampanijos rezultatus ir su pasitenkinimu pažymėjo, kad „paskutiniu metu respublikoje atliktas reikšmingas darbas atskleidžiant nusikalstamą buržuazinių nacionalistų veiklą ir užkertant jai kelią“⁴⁰. 1945 m. saugumo teroras pasiekė dar neregėtą mastą: sausio–gegužės mėn. NKVD surengė 3 432 karines baudžiamąsias operacijas, nukovė ir nužudė 5 214 partizanų ir beginklių civilių, suėmė 23 213 žmonių⁴¹. Vis dėlto pasipriešinimas, kad ir patyręs didelių nuostolių, išliko stiprus.

PSICHOLOGINIO POVEIKIO PRIEMONĖS (AMNESTIJA)

Besislapstantys vyrai buvo pagrindinis laisvės kovotojų būrių gausėjimo šaltinis. 1945 m. sausio 1 d. duomenimis, net 58 620 vyrų slapstėsi (nebūtinai miške) nuo šaukimo į kariuomenę⁴². M. Suslovui tapo aišku, kad nepavyks vien karine jėga greitai nuslopinti pasipriešinimo. Reikėjo ieškoti nestandartinių malšinimo priemonių. Griebtasi psichologinio poveikio būdų.

Lietuvos biuro vadovas išskėlė iniciatyvą pasitraukusiems į miškus vyrams paskelbti amnestiją. M. Suslovas asmeniškai su respublikos vadovais aptarė ir redagavo LKP(b) CK vadovybės kreipimosi „Į lietuvių tautą“ tekstą, kuris buvo paskelbtas 1945 m. vasario 10 d. oficialiame valdžios laikraštyje „Tiesa“⁴³. Laikas pasirinktas neatsitiktinai – ką tik buvo pasibaigusios masinės baudžiamosios saugumo operacijos. Amnestija buvo skelbiama LKP(b) CK, LSSR LKT ir LSSR AT Prezidiumo vardu, šioms institucijoms atstovavo A. Sniečkus, M. Gedvilas ir J. Paleckis. Pirmoji amnestija nesulaukė didelio atgarsio ir nebuvo labai sėkminga – iki birželio į NKVD skyrius atėjo legalizuotis 8 896 žmonės (daugiausia lenkai iš Armijos Krajovos, nes jos vyriausioji vadovybė vasario mėn. paskelbė nutraukianti pasipriešinimą ir demobilizuojanti karius)⁴⁴.

Padėtis gana smarkiai pasikeitė Europoje pasibaigus karui. 1945 m. gegužės 24 d. Lietuvos biuro posėdyje, skirtame visapusiškai kovos su pogrindžiu stiprinimui, J. Bartašiūnui buvo nurodyta artimiausiomis dienomis paskelbti spaudoje atsišaukimą į besislapstančius gyventojus „Lietuvos SSR vyriausybės kreipimosi į lietuvių liaudį dvasia“, be to, išleisti jį atskira brošiūra 50 tūkst. egz. tiražu⁴⁵. Gegužės 25 d. J. Bartašiūnas respublikinėje spaudoje paskelbė M. Suslovo redaguotą ir

vizuotą atsišaukimą „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus“⁴⁶. Taip pat buvo išleista atskira brošiūra „Visiems laikams baigti su lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais“⁴⁷. Pergalės prieš Vokietiją proga M. Suslovo iniciatyva LKP(b) CK (pasirašė A. Sniečkus), LSSR LKT (pasirašė M. Gedvilas) ir LSSR AT Prezidiumas (pasirašė J. Paleckis) 1945 m. birželio 3 d. „Tiesoje“ paskelbė antrą amnestiją nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją besislapstantiems asmenims ir pogrindžio dalyviams. M. Suslovo redaguotą ir vizuotą jos tekstą Lietuvos biuras aprobavo gegužės 31 d.⁴⁸ 1945 m. liepos 7 d. Bogdanas Kobulovas*, Arkadijus Apolonovas** ir I. Tkačėna pranešė L. Berijai, kad Lietuvoje vos per 10 dienų (1945 m. birželio 25–liepos 5 d.) NKVD skyriuose legalizavosi 5 435, o per mėnesį (birželio 1–30 d.) – 10 720 asmenų, nukauta 1 316 partizanų. Ši informacija buvo perduota J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkovui. „Kaip matote iš pateiktų skaičių, – rašė pareigūnai L. Berijai, – eilinių banditų, dezertyrų ir vengiančiųjų tarnauti Raudonojoje armijoje legalizacija vyksta gana sėkmingai.“⁴⁹

Vokietijos kapituliacija sumažino galimybę tarnaujantiems Raudonojoje armijoje žūti fronte, todėl antroji amnestija, suderinta su masinėmis baudžiamosiomis NKVD

* Bogdanas Kobulovas (1904–1953) – sovietinis valstybės saugumo veikėjas, generolas pulkininkas (1945). SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas (1941–1943), SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pirmasis pavaduotojas (1943–1945), SSRS vidaus reikalų ministro pirmasis pavaduotojas (1953). Artimas L. Berijos bendradarbis ir vienas iš pagrindinių represijų Baltijos šalyse organizatorių. 1944 m. čečėnų, ingušų, Krymo totorių, bulgarų, graikų, armėnų, turkų, kurdų trėmimų organizatorius ir vykdytojas. Kaip artimas L. Berijai žmogus, 1953 m. suimtas, nuteistas ir sušaudytas.

** Arkadijus Apolonovas (1907–1978) – sovietinis valstybės saugumo veikėjas, generolas pulkininkas (1943). SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas kariuomenei (1942–1946), SSRS NKVD vidaus kariuomenės Vyriausiosios valdybos viršininkas (1944–1946), SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas (1946–1948), SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojas kariuomenei (1950–1951). Vienas pagrindinių represijų Baltijos šalyse organizatorių ir vykdytojų.

kariuomenės operacijomis ir trėmimais, paskatino masinę legalizaciją. Daugelis pasipriešinimo dalyvių taip stengėsi išsaugoti savo šeimas nuo tremties, o patys – išvengti suėmimo ar žūties. NKVD duomenimis, 1945 m. birželio 1–gruodžio 1 d. buvo legalizuoti 4 847 partizanai*, 2 428 dezertyrai ir 33 374 vengiantys tarnauti armijoje asmenys⁵⁰. Preliminariais skaičiavimais, tai galėjo būti absoliuti dauguma vengusių mobilizacijos į Raudonąją armiją ir dezertyravusių iš jos asmenų ir maždaug 50–65 proc. visų tada veikusių ginkluotų partizanų**.

Masinę legalizaciją galima būtų vertinti kaip Lietuvos biuro strateginę sėkmę. Kai kurie faktai rodo⁵¹, kad vėliau didelė dalis tada legalizuotų asmenų buvo vienaip ar kitaip represuoti – ištremti ar suimti, bet koks tai buvo nuošimtis nuo visų legalizuotųjų, sunku pasakyti.

1945 M. VASAROS MASINĖ KARINĖ BAUDŽIAMOJI KAMPANIJA

1945 m. pavasarį pasipriešinimas komunistinei okupacinei valdžiai pasiekė kulminaciją – miškuose, sodybose tada slapstėsi 60–65 tūkst. vyrų (partizanų, vengiančių tarnauti kariuomenėje šauktinių ir dezertyrų iš Raudonosios armijos)⁵². Per mėnesį partizanai surengdavo po kelis šimtus įvairių akcijų. Jie užimdavo mieste-

lius, užpuлдavo ir sušaudydavo partinius ir sovietinius aktyvistus, atliekančius įvairias vyriausybinės užduotis, bausdavo valdžiai talkinančius civilius, konfiskuodavo valstybinių įstaigų turtą. Dėl aktyvios pagrindžio veiklos valdžios aktyvistai negalėdavo apylinkėse vykdyti vyriausybinių užduočių ir beveik neišvykdavo iš valsčių centrų⁵³. 1945 m. gegužės 8 d. I. Tkačenka raportavo L. Berijai ir V. Merkulovui apie padėtį Lietuvoje ir kovą su tautiniu pagrindžiu. Jo manymu, buvo padaryta labai daug – Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose sutriuškinti Lietuvos laisvės armijos apygardų ir apskričių štabai. I. Tkačenka prašė iš Lietuvos kalėjimų išvežti 800 teisiamųjų, nes trūksta vietos (kas mėnesį kalėjimus papildydavo apie tūkstantis kaltinamųjų), o pogrindyje ir partizanų būriuose dirbantiems NKVD ir NKGB agentams kaip atlygį ar paskatinimą skirti avalynės, medžiagų, laikrodžių, portsigarų ir kitų „vertybių“⁵⁴.

Norėdamas suvaldyti grėsmingą sovietų valdžiai padėtį, 1945 m. gegužės 24 d. M. Suslovas sušaukė specialų Lietuvos biuro posėdį, kuriame buvo priimtas nutarimas dėl visokeriopo kovos su pasipriešinimu stiprinimo. Posėdyje dalyvavo M. Suslovas, F. Kovaliovas, I. Tkačenka, A. Sniečkus, M. Gedvilas, J. Paleckis, LKP(b) CK agitacijos ir propagandos sekretorius Kazys Preikšas, LKP(b) CK trečiasis sekretorius Kazimieras Liaudis*, J. Bartašiūnas, A. Gu-

* Iš tikrųjų šis skaičius turėjo būti bent dukart didesnis, nes daugelis partizanų prisistatydavo į NKVD skyrius be ginklų – kaip slapstėsi nuo mobilizacijos jaunuoliai. Atitinkamai turėtų būti mažesnis legalizavusių besislapsčiusių nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją ir dezertyravusių iš jos asmenų skaičius.

** Žinomi gana tikslūs Vytauto apygardos Tigro rinktinės, kurios veikimo teritorija apėmė pusę Švenčionių apskrities (8 valsčius), duomenys. Tenai nuo 1945 m. birželio 16 d. iki 1949 m. kovo 9 d. žuvo 159 partizanai, 150 partizanų saugumas legalizavo, 32 suėmė, 7 dingo be žinios, 1 nusižudė. 1949 m. kovo 9 d. liko partizanauti 39 žmonės, keletas slapstėsi pavieniui. Veikiausiai panašus vidutinis santykis vyravo visoje Lietuvoje. Duomenys iš: Vytauto apygardos Tigro rinktinės vado Vinco Žaliaduonio-Djakomo 1949 m. kovo 19 d. raštas „Kaip turime kovoti toliau“, *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003, p. 237.

zevičius, LSSR žemės ūkio ministras Vladas Vildžiūnas**, LSSR generalinės prokuratūros atstovas B. Bodekas, SSRS NKVD Pabaltijo apygardos Vidaus kariuomenės valdybos viršininkas Andrejus Golovka (Golovko), NKVD Lietuvos apygardos Pasienio kariuomenės valdybos viršininkas gen. mjr. Michailas Byčkovskis, NKVD kariuomenės prokuroras Pirogovas, NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vadas gen. mjr. P. Vetrovas, Lietuvos biuro nariai V. Suchininas, Tupikovas ir NKVD Ukmergės skyriaus viršininkas Nikitinas. Nutarime pareikšta, kad NKVD ir NKGB „nepertvarkė savo darbo pagal naują prieš taktiką“. Partijos ir saugumo struktūros gavo daug direktyvinių nurodymų stiprinti jėgos struktūras, komplektuoti NKVD valsčių skyrius, negailestingai kovoti su partizanų junginiais, organizuoti viešus parodomuosius suimtų partizanų teismus. Lietuvos biuras prašė L. Beriją atsiųsti papildomų NKVD kariuomenės dalinių ir iš kiekvienos apskrities išstremti po 50–60 „banditų vadų ir teroristų“ šeimų⁵⁵.

Reaguodamas į Lietuvos biuro prašymą, L. Berija birželio 3 d. komandiravo į Lietuvą savo pavaduotoją NKVD kariuomenei gen. plk. A. Apolonovą ir SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoją gen. ltn. B. Kobulovą, kurie turėjo vadovauti numatytoms masinėms baudžiamosioms NKVD kariuomenės operacijoms. Taip pat jis prašė J. Stalino leisti išstremti iš Lietuvos iki 1 000 partizanų šeimų narių⁵⁶. Leidimas

buvo gautas. Atvykę su prityrusių čekistų komanda, saugumo vadovai organizavo žiaurias masines baudžiamąsias NKVD kariuomenės ir strībų batalionų operacijas prieš partizanus, kurių metu buvo ne tik naikinami laisvės kovotojai, bet dažnai žudomi, suimami, kankinami pogrindžio rėmėjai, vengiantys tarnybos Raudonojoje armijoje jaunuoliai ir kiti civiliai gyventojai, atsidūrę operacijų vietose⁵⁷. L. Berijos nurodymu A. Apolonovas ir B. Kobulovas organizavo pirmąjį masinį partizanų šeimų trėmimą. Jis vyko 1945 m. liepos 17–rugsėjo 3 d. Tada NKVD iš Lietuvos ištrėmė apie 6 320 partizanų šeimų narių⁵⁸.

Saugumiečių teroras įgavo tokį mastą, kad net operacijoms vadovavę A. Apolonovas, I. Tkačenka ir J. Bartašiūnas liepos 29 d. išleido įsakymą visų represinių struktūrų vadams, kuriame rašė apie „šurkščiausius revoliucinio teisėtumo pažeidimus, daromus paskirų NKVD-NKGB darbuotojų ir NKVD kariuomenės kariškių“, ir nurodė visų rūšių padalinių vadams „visiems bendradarbiams išaiškinti, kad už savivalę, plėšimus, vagystes, mušimą ir neteisėtus piliečių areštus kaltininkai bus nedelsiant perduoti karo tribunolo teismui“⁵⁹. Vėliau dar ne kartą I. Tkačenka ir kiti Lietuvos biuro nariai turėjo pripažinti masinius „socialistinio teisėtumo pažeidimus“, vykdytus NKVD ir NKGB struktūrų, milicijos, prokuratūros, partijos ir valstybinių įstaigų pareigūnų⁶⁰. Už nekaltos formuluotės „socialistinio teisėtumo pažeidimai“ slypėjo masinis teroras –

* Kazimieras Liaudis (1901–1989) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, generolas majoras (1956). LKP(b) CK sekretorius, atsakingas už žemės ūkį (1944–1945), LKP(b) CK trečiasis sekretorius (1945–1947), LSSR žemės ūkio ministras ir Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas (1947–1950), LKP(b) Klaipėdos srities komiteto pirmasis sekretorius (1950–1952), LSSR vidaus reikalų ministras (1953–1954), LKP(b) CK ir LKP(b) CK biuro narys (1940–1960).

** Vladas Vildžiūnas (1909–1962) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. LKP(b) Ukmergės apskrities komiteto pirmasis sekretorius (1944–1945), LSSR žemės ūkio ministras (1945–1947), LKP(b) Panevėžio apskrities komiteto pirmasis sekretorius (1947–1950), LKP(b) Kauno srities komiteto skyriaus vedėjas.

taikių gyventojų ir pasipriešinimo dalyvių, jų rėmėjų ir šalininkų sodybų deginimai, žudymas, kankinimai, psichologinis ir fizinis smurtas, bauginimai, prievartavimai, vagystės ir ginkluoti plėšimai.

1945 m. liepos 11 d. I. Tkačenka pasirašė direktyvą NKVD operatyvinių sektorių, NKVD ir NKGB apskričių skyrių viršininkams, kurioje perspėjo, kad daugelyje Lietuvos vietų bus stengiamasi sužlugdyti laiško J. Stalinui pasirašymo kampaniją sovietų valdžios įvedimo respublikoje penktųjų metinių proga. Emisaras nurodė nedelsiant pasitelkti visą agentų ir informatorių tinklą siekiant atskleisti asmenis, kurie rengiasi trukdyti šiai kampanijai, o „[v]isus asmenis, žlugdančius laiško drg. Stalinui svarstymą, rengiančius kokius nors išsišokimus ryšium su švente, – areštuoti“⁶¹. Nors buvo dedama daug pastangų, M. Suslovo sumanyta laiško pasirašymo kampanija iš esmės žlugo.

Liepos pradžioje M. Suslovas pirmą kartą parašė J. Stalinui išsamią Lietuvos biuro darbo ataskaitą, kurioje teigė, kad Lietuvos biuras dėmesingai ir „kasdien vadovauja“ partinėms organizacijoms NKVD ir NKGB kovoje su pogrindžiu, o suaktyvėjusio pasipriešinimo priežastimi laikė tai, kad „priešui nebuvo parodyta reali mūsų jėga“. Kaip Lietuvos biuro nuopelnus jis nurodė sribų batalionų sukūrimą ir sustiprinimą (10 000 narių), Lietuvos laisvės armijos ir Armijos Krajovos vadovybės sunaikinimą, masinius „antitarybinio elemento“ areštus: 1944 m. gruodžio–1945 m. liepos mėn. (t. y. nuo Lietuvos biuro įkūrimo) suimti 22 554 asmenys (nuo 1944 m. liepos – 27 119 žmo-

nių), nukauta 6 514 „banditų“ (nuo 1944 m. liepos sunaikintos 493 „banditinės grupės“, nukauti 7 174 „banditai“^{*}). Vengdamas J. Stalino nemalonės, visą atsakomybę už kulminaciją pasiekusį pasipriešinimą ir susikomplicavusią sovietizavimo eigą jis suvertė Lietuvos partinei vadovybei, apkaltindamas ją neryžtingumu ir silpnumu, taikstymusi su „buržuaziniais nacionalistais“⁶².

1945 m. liepos 24 d. Lietuvos biuras konstatavo, kad nevykdomas gegužės 24 d. nutarimas dėl „piktybiškų banditų“ ir „teroristų“ viešų parodomųjų „teismo procesų“ organizavimo. Parodomieji „teismai“ turėjo daryti visuomenei propagandinį atgrasomąjį poveikį, parodyti, kas Lietuvoje yra padėties šeimininkai, sugebantys sugauti ir nubausti „tautos priešus“. Kritika pareikšta J. Bartašiūnui, A. Guzevičiui, NKVD kariuomenės karo tribunolo prokurorui S. Grimovičiui ir NKVD kariuomenės karo tribunolo pirmininkui pplk. Aleksejui Chaliavinui. J. Bartašiūnas ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas gen. mjr. Dmitrijus Jefimovas^{**} buvo įpareigoti peržvelgti „banditų“, „liaudies priešų“ ir „nacionalistinių organizacijų narių“ bylas ir atrinkti klausyti atviruose teismo posėdžiuose apskričių ir valsčių centruose⁶³. Į kritiką buvo reaguota nedelsiant. Jau liepos 29 d. parodomasis viešas teismo farsas įvyko Šiaulių apskrities Gruzdžių miestelyje, kur NKVD kariuomenės karo tribunolas mirties bausme nuteisė tris partizanus. Rugsėjo mėn. karo tribunolas darbavosi Ukmergės, Raseinių, Šiaulių ir Alytaus apskrityse⁶⁴. 1945 m. NKVD kariuomenės karo tribunolas nuteisė

* Į šį skaičių įėjo ne tik žuvę partizanai, bet ir didelė dalis civilių: pogrindžio rėmėjų, šalininkų ir neutralių gyventojų.

** Dmitrijus Jefimovas (1904–1987) – LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas (1945 m. liepos 11–1945 m. rugpjūčio 4 d.), laikinai einantis LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pareigas (1945 m. rugpjūčio 4–1946 m. sausio 3 d.), LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras, ministras (1946 m. sausio 3–1949 m. vasario 23 d.). 1949 m. vasario 23 d. atšauktas į SSRS MGB.

8 675 asmenis, iš jų 468 (5,4 proc.) – mirties bausme. M. Suslovui toks sušaudytųjų procentas atrodė menkas. 1946 m. kovo mėn. rašydamas G. Malenkovui jis piktinosi: „Turint galvoje pablogėjusią politinę padėtį respublikoje, šios NKVD kariuomenės karo tribunolo bausmių politikos anaipol negalima laikyti griežta. Greičiau atvirkščiai. <...> Mūsų bausmių politika kelia nuostabą ir reikia ją ištaisyti.“⁶⁵

Savo ruožtu I. Tkačenkos netenkino minkštas ir neprofesionalus A. Guzevičius. 1945 m. rugpjūčio 2 d. A. Guzevičius iš LSSR NKGB vadovo posto buvo pašalintas. Į jo vietą atėjo racionalus ir prityręs gen. mjr. D. Jefimovas. Jis atitiko I. Tkačenkos interesus – iki 1947 m. kovo mėn. Lietuvoje jiedu buvo tvirtas saugumiečių tandemas. Rašytojas Michailas Ardovas* D. Jefimovą apibūdino taip: „Jeigu reikėtų apibūdinti Jefimovą, tai man jis priminė giljotinos peilį. Ne patį įrenginį, ne technikos išradimą, bet kaip tik peilį – baudžiantį, negailestingą... Be viso profesionalaus gudrumo ir proto, būta jame kažkokia žlugdančio primityvumo, tiesmukumo. Jautėsi absoliutus pasirengimas įvykdyti kiekvieną įsakymą.“⁶⁶ Gatvė Vilniuje, kur gyveno visa respublikos vadovybė, nakčiai būdavo „užrakinama iš abiejų pusių, kaip viduramžiais“. Ir vis dėlto dienos metu į D. Jefimovo buto vaikų kambarį buvo įmestas sprogstamasis užtaisas. Viskas baigėsi laimingai – jo dukros tada buvo mokykloje. Dar įdomesnis 1945 m. pabaigoje ar 1946 m. pradžioje nutikęs įvykis: NKGB Kauno skyriaus saugumiečiai turguje sulaikė M. Suslovo žmoną ir jos seserį, keičiančias cukrų į antikvarinius daiktus. Pats D. Jefimovas atvežė jas iš Kauno į Vilnių tiesiai pas M. Suslovą ir pasakė: „Michailai Andrejevičiaus, priim-

kite savo damas. Bet aš prašau jūsų ateityje apriboti jų aktyvumą. Jūs pats žinote, kokia dabar padėtis respublikoje...“ M. Suslovui šis ekscesas, matyt, labai nepatiko, bet teko karčią piliulę tytomis nuryti. Anot M. Ardovo, panaši istorija nutiko ir A. Sniečkaus žmonai Mirai Bordonaitei-Snieckuvienei. Ji buvo atsitiktinai susekta nelegaliai pardavinėjanti siuntinių, kuriuos lietuviai gaudavo iš Jungtinėse Valstijose gyvenančių giminaičių, prekes, t. y. spekuliuojanti. Įvyko nemalonus D. Jefimovo ir A. Sniečkaus pokalbis. Tą kartą, atrodo, viskas baigėsi ramiai, bet vėliau A. Snieckus ir M. Suslovas (jau grįžęs į Maskvą) susimokė ir jiems pavyko D. Jefimovą, kaip turintį kompromituojančios medžiagos, 1949 m. nušalinti nuo pareigų (šios informacijos, nepatvirtintos kitų nepriklausomų šaltinių, negalima laikyti visiškai patikima). Anot M. Ardovo, D. Jefimovas priėmė tai kaip „gyvenimo krachą“⁶⁷.

1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) Organizacinis biuras, susipažinęs su VKP(b) CK inspektorių ataskaita, priėmė Lietuvos partinę vadovybę griežtai kritikuojantį direktyvinį nutarimą, kuriame kaip pagrindinis vadovavimo trūkumas buvo nurodytas neryžtingumas ir operatyvumo stoka kovojant su tautiniu pogrindžiu. LKP(b) CK buvo kaltinamas neišplėtojęs puolimo prieš „buožinius nacionalistinius elementus“, „nekėlęs liaudies į kovą“, nedirbęs politinio darbo ir kt. LKP(b) lyderiai buvo įpareigoti pašalinti šiuos „trūkumus ir klaidas“⁶⁸. Pažymėtina, kad nutarime nė žodžiu neužsiminta apie Lietuvos biuro veiklą ir atsakomybę. M. Suslovas liko už kritikos ribų, nors CK inspektorių G. Malenkovui parengtoje ataskaitoje⁶⁹ Lietuvos biuras buvo kritikuotas kartu su LKP(b) CK biuru. Tai sunkoka paaiškinti –

* Šeštajame dešimtmetyje M. Ardovui keletą metų teko bendrauti su D. Jefimovu, nes geras jo bičiulis buvo vedęs D. Jefimovo dukterį.

nebent didėjančia M. Suslovo politine galia ir autoritetu Kremliaus vadovybės aplinkoje. Visa politinė atsakomybė už suaktyvėjusius partizanų būrius ir stringantį sovietizavimą buvo suversta LKP(b) CK.

1945 m. rugpjūčio 23–24 d. buvo sušauktas LKP(b) CK VII plenumas, skirtas apsvastyti CK rugpjūčio 15 d. nutarimui suaktyvinti kovą su pogrindžiu. M. Suslovas jame skaitė išplėstinį pranešimą, kuriame iš esmės atkartojo nutarime iškeltus uždavinius ir pabrėžė politinio darbo visuomenėje svarbą: „Būtina giliai suvokti, kad banditizmo negalima išnaikinti ir buržuazinę-nacionalistinę pogrindį negalima sėkmingai demaskuoti tik čekistinėmis-karinėmis priemonėmis, nepakeliant į kovą su juo plačiųjų masių, nepasitelkus šiam reikalui visų partinių ir tarybinių jėgų.“⁷⁰ Plenumė dalyvavo visi aukščiausių NKVD ir NKGB struktūrų (iki apskričių viršininkų) pareigūnai, I. Tkačenkos sušaukti atsiskaityti už vasaros „darbą“ A. Apolonovui ir B. Kobulovui⁷¹. Politinio-ideologinio darbo, masinės indoktrinacijos klausimus M. Suslovas plenumė nuolatos akcentavo greta kovos su nacionaliniu ginkluotuoju pogrindžiu aktyvinimo ir represijų stiprinimo.

PASKUTINIAI M. SUSLOVO VALDOMO LIETUVOS BIURO NUTARIMAI

1945 m. rudenį buvo priimti keli svarbūs nutarimai dėl kovos su pogrindžiu. Rugsėjo

7 d. Lietuvos biuras svarstė, kaip įgyvendinama VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimo dalis dėl pasipriešinimo slopinimo. Posėdyje dalyvavo M. Suslovas, F. Kovaliovas, I. Tkačenka, A. Sniečkus, Aleksandras Isačenka (Isačenko)*, M. Gedvilas, Borisas Burylinas**, K. Liaudis, Danijilas Šupikovas ir J. Bartašiūnas. Buvo priimtas kampanijų pobūdžio nutarimas „Dėl VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimo dalies dėl lietuviškai vokiškojo nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotųjų gaujų likvidavimo“, kuriame konstatuota bloga kovos su pogrindžiu eiga apskrityse ir pareikalauta iš visų LKP(b) apskričių ir miestų komitetų, NKVD ir NKGB apskričių skyrių „ryžtingai atsikratyti nusiramavimo ir geraširdiškumo nuotaikų“, „per trumpiausią laiką likviduoti banditines formuotes ir grupes“, besąlygiškai vykdyti „nacionalistinio pogrindžio“ likvidavimo planus, kurti ginkluotas aktyvistų grupes, aprūpinti materialiniais ištekliais ir ginklais stribų būrius, dirbti apskrityse politinį darbą ir kt. Taip pat buvo priimtas sprendimas prašyti L. Berijos ir toliau tremti „aktyvių“ partizanų šeimas⁷². J. Bartašiūno įsakymu partizanų šeimų nariai buvo tremiami 1946 m. vasario 18–21 d. – tada išvežta 501 šeima (2 082 žmonės)⁷³.

Tačiau šio nutarimo nepakako, nes padėtis provincijoje beveik nesikeitė. M. Suslovas nuosekliai grįždavo prie svarbiausio klausimo ir po Lietuvą vėl pasklisdavo griežtos direktyvos. Antai 1945 m. spalio 15 d. nutarime „Dėl politinės padėties res-

* Aleksandras Isačenka (1903–1949) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) Maskvos srities komiteto sekretorius (1944), LKP(b) CK antrasis sekretorius (1944 m. gruodžio 30–1946 m. lapkričio 24 d.), LKP(b) CK biuro narys (1944–1946). 1946 m. atšauktas į Maskvą.

** Borisas Burylinas (1902–?) – sovietinis valstybės saugumo veikėjas, pulkininkas. Ukrainos SSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas (1943–1945), LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas (1945 m. birželis–1946 m. kovas), LSSR NKVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko pavaduotojas (1946 m. kovas–1947 m. vasaris), MVD Kauno valdybos viršininko pavaduotojas (nuo 1947 m. rugpjūčio mėn.).

publikoje“ Lietuvos biuras kritikavo partines organizacijas ir nurodė „pabaigti su neleistinu pasyvumu“ kovojant su pogrindžiu Rokišio, Švenčionių, Jonišio, Marijampolės, Raseinių ir Panevėžio apskrityse, įtraukti į kovą ir apginkluoti partinį aktyvą, sustiprinti partinį politinį darbą. J. Bartašiūnas, D. Jefimovas ir P. Vetrovas buvo įpareigoti smarkiai pagerinti agentūrinį-operatyvinį darbą ir sukomplektuoti sričių batalionus⁷⁴.

1945 m. pabaigoje daugelyje valsčių komunistų valdžia buvo labai silpna, todėl lapkričio 10 d. Lietuvos biuras priėmė sprendimą prašyti VKP(b) CK kurti NKVD ir NKGB skyrius visuose 320 Lietuvos valsčių, taip pat prašė atsiųsti 470 NKVD ir NKGB „geriausiųjų operatyvinių darbuotojų, esančių centrinėse ir rytinėse šalies srityse“⁷⁵. Šis prašymas buvo patenkintas. Iš SSRS atsiųsti profesionalūs saugumiečiai, remiami NKVD kariuomenės dalinių ir sričių būrių, 1946 m. visuose valsčiuose ėmė nuosekliai kovoti su partizanais. Tai įgalino komunistų valdžią vis giliau skverbtis į dar palyginti laisvas kaimiškašias vietas, vis stipriau kontroliuoti provinciją.

Nuorodos

¹ P. Медведев, Д. Ермаков, „Серый кардинал“ М. А. Суслов: политический портрет, Москва, 1992.

² V. Tininis, „Grėsmingas Maskvos įrankis“, *Politika*, 1990, Nr. 22–24; Tas pats, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 31, 189–190, 225–226, 267, 277; Tas pats, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995, p. 38–39; *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m. Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944–1953 m.*, t. 1: Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys = *The Crimes of the Communist Regime in Lithuania in 1944–1953. The Role of the Political Bodies, their Local Subdivisions and Collaborationists of the Soviet Union in Committing Crimes in 1944–1953*, Volume 1: A Historical Study

Apibendrinamas Lietuvos biuro ir savo veiklą, M. Suslovas 1946 m. sausio 30 d. tarnybiniame pranešime G. Malenkovui rašė: „Atsižvelgiant į respublikos politinę padėtį, visą laiką reikėjo imtis griežtų, netgi kraštutinių priemonių.“⁷⁶ Partizaninis pasipriešinimas, net ir vykstant žiauriam malšinimui ir masiniam legalizavimui, 1946 m. pradžioje išliko ganėtinai stiprus. M. Suslovui nepavyko pasiekti esminio lūžio, pakirsti besipriešinančios tautos, bet laisvės kovotojai ir jį remianti visuomenės dalis patyrė didžiulį nuostolių.

1946 m. kovo 28 d. VKP(b) CK Politinio biuro nutarimu M. Suslovas buvo atleistas iš Lietuvos biuro pirmininko pareigų, bet anaipol ne dėl netinkamo vadovavimo kovai su pogrindžiu ar sunkiai vykstančios Lietuvos integracijos į Sovietų Sąjungą. Grįžusį į Maskvą, J. Stalinas jį paskyrė VKP(b) CK Organizacinio biuro nariu. Lietuvos biuro pirmininku paskirtas Vladimiras Ščerbakovas, buvęs CK Kadro valdybos Partinių kadro skyriaus vedėjas.

(Pabaiga kitame numeryje)

and a Set of Documents in Facsimile, Vilnius, 2003, p. 44–48, 58–59; *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla: antroji sovietinė okupacija (1944–1953) = Political Bodies of the Soviet Union in Lithuania and their Criminal Activities Crimes: Second Soviet Occupation (1944–1953)*, Vilnius, 2008, p. 44–48.

³ *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 59.

⁴ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla organizuojant tautinio pasipriešinimo slopinimą“, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1997, Vilnius, 1998, p. 240–270.

⁵ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998, p. 392–394.

⁶ D. O’Sullivan, „Reconstruction and Repression – the Role of M. Suslov in Lithuania, 1944–1946“, *Forum für Osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte*, Heft 1, 2000, S. 175–208.

- ⁷ Ibid., S. 208.
- ⁸ Т. Таннберг, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)*, Москва, 2010, с. 19–37.
- ⁹ A. Statiev, *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*, New York, 2010, p. 99, 114, 146, 150, 151, 203.
- ¹⁰ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*, Москва, 2008, с. 139–145.
- ¹¹ Ibid., с. 128–130.
- ¹² Ibid., с. 129.
- ¹³ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2015, p. 16–43.
- ¹⁴ L. Berijos 1944 m. rugpjūčio 3 d. pranešimas J. Stalinui, V. Molotovui, VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkoviui ir A. Antonovui apie Armijos Krajo kariškių nuginklavimo operacijos rezultatus, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 66, l. 124–129; LKP(b) CK ir LSSR LKT 1944 m. rugpjūčio 1 d. nutarimas „Dėl priemonių karo prievolinių mobilizacijai vykdyti Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 36, l. 9–10.
- ¹⁵ L. Berijos 1944 m. gruodžio 1 d. tarnybinis pranešimas J. Stalinui ir V. Molotovui, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 68, l. 59–60; SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvos SSR I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui apie kovą su lenkų ir lietuvių antisovietiniu pasipriešinimu, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 12, l. 15–22.
- ¹⁶ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 454–457.
- ¹⁷ *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956)*, Москва, 2008, с. 260–261.
- ¹⁸ VKP(b) CK Kadru valdybos atsakingųjų inspektorių Kalošino ir N. Majorovo 1944 m. spalio mėn. aiškinamoji pažyma VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkoviui „Dėl LKP(b) CK vadovavimo politikai ir ūkiniam respublikos gyvenimui“, RVSPIA, f. 17, ap. 117, b. 460, l. 12–20.
- ¹⁹ Ibid., l. 12.
- ²⁰ Ibid., l. 13.
- ²¹ VKP(b) CK Politinio biuro 1944 m. lapkričio 11 d. nutarimas „Dėl VKP(b) CK Lietuvos biuro organizavimo“, ibid., ap. 163, b. 1426, l. 136–137.
- ²² Ibid.
- ²³ H. Šadžius, op. cit., p. 241–242.
- ²⁴ Т. Таннберг, op. cit., с. 19.
- ²⁵ Е. Зубкова, op. cit., с. 140.
- ²⁶ Iš 1990 m. interviu su Jonu Macevičiumi (1944–1946 m. jis buvo LLKJS pirmasis sekretorius), V. Tininio asmeninis archyvas.
- ²⁷ Р. Медведев, Д. Ермаков, op. cit., с. 209.
- ²⁸ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 137; L. Berijos 1944 m. gruodžio 1 d. tarnybinis pranešimas J. Stalinui ir V. Molotovui, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 68, l. 59–60.
- ²⁹ SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvos SSR I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui apie kovą su lenkų ir lietuvių antisovietiniu pasipriešinimu, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 12, l. 15–22.
- ³⁰ *На страже границ Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в.*, т. 3, Москва, 2000, с. 369.
- ³¹ Ibid., с. 367.
- ³² A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012, p. 124.
- ³³ Ibid., p. 124–129.
- ³⁴ SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvos SSR I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui apie kovą su lenkų ir lietuvių antisovietiniu pasipriešinimu, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 12, l. 15–22.
- ³⁵ M. Suslovo 1944 m. gruodžio 27 d. pranešimo LKP(b) CK IV plenumo stenograma, RVSPIA, f. 17, ap. 121, b. 368, l. 2–39; *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 156.
- ³⁶ H. Šadžius, op. cit., p. 252.
- ³⁷ J. Starkauskas, op. cit., p. 392–393.
- ³⁸ T. B. Burauskaitė, *Nukentėjusieji dėl kilmės. Lietuvos etninių vokiečių tremtis 1945 m.*, p. 239, http://briai.ku.lt/downloads/AHUK_18/18_231-251_Burauskaite.pdf [žiūrėta 2016 12 01].
- ³⁹ Ibid., p. 238.
- ⁴⁰ *Советская Литва*, 1945, balandžio 18.
- ⁴¹ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 135–136.
- ⁴² LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 9–15.
- ⁴³ J. Paleckis, M. Gedvilas ir A. Sniečkus amnestiją pogrindžio dalyviams paskelbė 1945 m. vasario 9 d. kreipimesi „Į lietuvių tautą“, *Tiesa*, 1945, vasario 10, Nr. 32(562), p. 1–2.
- ⁴⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, Vilnius, 1996, p. 216–217.

⁴⁵ VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. gegužės 24 d. posėdžio protokolas Nr. 5, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 108–114.

⁴⁶ J. Bartašiūnas, „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus“, *Tiesa*, 1945, gegužės 25, Nr. 120; Tas pats, „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus“, *Tarybų Lietuva*, 1945, Nr. 113, p. 2–3.

⁴⁷ J. Bartašiūnas, *Visiems laikams baigti su lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais*, Vilnius, 1945.

⁴⁸ A. Sniečkaus, J. Paleckio ir M. Gedvilo kreipimasis „Brangūs broliai ir seserys! Tarybų Lietuvos piliečiai!“, VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. gegužės 24 d. posėdžio protokolas Nr. 5, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 108–114. M. Suslovo 1945 m. liepos 7 d. [ne anksčiau] ataskaita J. Stalinui apie VKP(b) CK Lietuvos biuro darbą, *ibid.*, b. 2, l. 1.

⁴⁹ B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. liepos 7 d. pranešimas L. Berijai dėl eilinių partizanų, dezertyrų ir vengiančių tarnybos Raudonojoje armijoje asmenų legalizacijos, LYA, f. K-8, ap. 1, b. 97, l. 80, 269–274.

⁵⁰ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko valstybės saugumo pplk. B. Burylino 1946 m. vasario mėn. pažyma „Dėl 1944 m. liepos mėn.–1946 m. sausio 1 d. LSSR NKVD ir NKGB legalizavusių asmenų skaičiaus“, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 67, l. 33–34.

⁵¹ 1952 m. sausio 1 d. duomenimis, respublikoje gyveno 8 936 legalizuoti asmenys: 2 664 buvę partizanai, 4 696 vengę mobilizacijos į Raudonąją armiją arba iš jos dezertyravę ir 1 576 kiti nelegaliai gyvenę asmenys. Žr. LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 14 d. tarnybinis raštas SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui gen. ltn. L. Canavai, *ibid.*, ap. 3, b. 56–30 (397), l. 1–4.

⁵² LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 9–15.

⁵³ L. Berijos 1945 m. birželio 10 d. pranešimas J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkoviui apie kovą su antisovietiniu pasipriešinimu, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 96, l. 306–309.

⁵⁴ I. Tkačenkos 1945 m. gegužės 8 d. tarnybinis raštas L. Berijai ir V. Merkulovui, LYA, f. V-141, ap. 3, b. 3, l. 88–89.

⁵⁵ VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. gegužės 24 d. posėdžio protokolas Nr. 5, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 1.

⁵⁶ L. Berijos 1945 m. birželio 10 d. pranešimas J. Stalinui, V. Molotovui ir G. Malenkoviui apie kovą su antisovietiniu pasipriešinimu, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 96, l. 306–309.

⁵⁷ M. Suslovo 1945 m. liepos 7 d. ataskaita J. Stalinui apie VKP(b) CK Lietuvos biuro darbą, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 2, l. 1–36.

⁵⁸ Trėmimas buvo vykdomas remiantis SSRS NKVD 1945 m. birželio 16 d. nutarimu, žr.: A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 210.

⁵⁹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996, p. 156–158.

⁶⁰ I. Tkačenkos 1945 m. rugpjūčio 15 d. tarnybinis raštas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko pavaduotojui F. Kovaliovui dėl VKP(b) CK Lietuvos biuro nutarimo „Dėl socialistinio teisėtumo pažeidimų Lietuvos SSR“ projekto, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 158–159; I. Tkačenkos 1945 m. lapkričio 25 d. pranešimas L. Berijai apie partinių ir sovietinių organizacijų politinį darbą, RFVA, f. 9401, ap. 2, b. 102, l. 41–49.

⁶¹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 154.

⁶² M. Suslovo 1945 m. liepos 7 d. [ne anksčiau] ataskaita J. Stalinui apie VKP(b) CK Lietuvos biuro darbą, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 2, l. 1–36; *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 247–252.

⁶³ VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. liepos 20–lapkričio 10 d. posėdžių protokolas Nr. 6, RVSPiA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 135–142.

⁶⁴ H. Šadžius, *op. cit.*, p. 264.

⁶⁵ E. Зубкова, *op. cit.*, c. 287.

⁶⁶ M. Ардов, „Легендарная Ординка“, *Новый мир*, 1994, № 5, c. 131–135.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 309–316.

⁶⁹ VKP(b) CK Reikalų valdybos viršininko D. Krupino, M. Jovčuko ir VKP(b) CK Kadrų valdybos Partinių kadrų skyriaus vedėjo V. Ščerbakovo 1945 m. rugpjūčio 3 d. pažyma G. Malenkoviui „Dėl politinės padėties Lietuvos SSR ir Lietuvos partinės organizacijos darbo“, RVSPiA, f. 17, ap. 117, b. 537, l. 21–34; *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 295–304.

⁷⁰ Ibid., p. 324.

⁷¹ J. Starkauskas, op. cit., p. 419.

⁷² VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. rugsėjo 7 d. nutarimas „Dėl lietuviškai vokiškojo nacionalinio pagrindžio ir jo gaujų likvidavimo“, RVSPJA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 140; *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 274–276.

⁷³ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 200–201.

⁷⁴ VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. spalio 15 d. nutarimas „Dėl politinės padėties respublikoje“, RVSPJA, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 140; *Lietuvos*

sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai, p. 274–276.

⁷⁵ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai*, p. 278–279.

⁷⁶ M. Suslovo 1946 m. sausio 30 d. tarnybinis raštas G. Malenkovui, RVSPJA, f. 597, ap. 1, b. 24, l. 16; H. Šadžius, op. cit., p. 266.

Gauta 2017 03 27
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Lietuvos partizanų baudžiamosios operacijos Alytaus apskrityje 1944–1952 m.

Remiantis patikslinta statistika, straipsnyje siekiama atskleisti Lietuvos partizanų baudžiamųjų operacijų Alytaus apskrityje 1944–1952 m. bendriausius dėsningumus.

ĮVADAS

Pokario Lietuvos partizanų kovos metodai, ypač baudžiamieji veiksmai, yra jautri, neretai visuomenę ir profesionalius istorikus supriešinanti tema. Tokia ji išlieka ir atmetus partizanus absoliučiu blogiu laikiusią sovietinę istoriografiją. Viena vertus, tai susiję su natūraliai kylančiais skirtingais požiūriais bandant atsakyti į klausimą, kaip reikėjo siekti okupuoto krašto nepriklausomybės, antra vertus, visais laikais dalis visuomenės linkusi nepritari jokiam smurtui. Tarp svarbesnių priežasčių tikrai ne paskutinė vieta tenka ir tam, kad šį laikotarpį aptarianti sovietinė literatūra ir kitos meno šakos sukūrė įtaigų „pokario banditizmo“ paveikslą, kurį didelė dalis visuomenės priėmė už gryną pinigą (nemažai žmonių jį galėjo pailustruoti ir realiais savo arba artimųjų gyvenimo pavyzdžiais), o nesovietinė istoriografija¹ dar nėra išsamiai išnaginėjusi ir apibendrinusi daugelio su partizanų baudžiamaisiais veiksmais susijusių klausimų, tad neretai diskutuojama labiau emocijų, o ne rastų ir patikrintų faktų kalba.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC)

Specialiųjų tyrimų skyrius, siekdamas šią diskusiją padaryti turiningesnę, plėtoja tyrimo programą „Bendri negrižtamieji žmonių nuostoliai Lietuvoje 1944–1953 m.“ Šiuo darbu siekiama verifikuoti SSRS represinių įstaigų surinktus duomenis apie partizanų nužudytus ir sužeistus asmenis, archyvinės ir kitokios medžiagos pagrindu šią informaciją pildyti, klasifikuoti ir atlikti pirminę surinktų duomenų analizę.

Atlikus Varėnos krašte 1944–1952 m. partizanų įvykdytų mirties bausmių, jiems priskiriamų kitokių nužudymų ir kovinių operacijų aukų tyrimą² buvo pereita prie kito darbų etapo ir sukaupta tokio pat pobūdžio likusios Alytaus apskrities dalies medžiaga.

Šiam tyrimui pasirinkti duomenys, sukaupiti teritorijoje, kuri apima iki 1946 m. reformos Alytaus apskričiai priklausiusius valsčius, nepatekusius į tais metais įkurtą ir jau tyrinėtą Varėnos apskritį. Šį sprendimą iš dalies lėmė pradiniam programos vykdymo etape priimta nuostata tirti remiantis dar nesovietizuotais administraciniais vienetais, pasirenkant daugmaž panašaus dydžio teritoriją (tada rezultatus patogiau lyginti su ankstesnių tyrimo etapų išvadomis), be to, kaupti duomenis atsižvelgiant į partizanų junginių išsidėstymą (junginių formavimas, dauguma partizaninio karo įvykių vyko iki 1950 m. Lietuvos teritoriją suskirstant rajonais; net ir vėliau įvykių dalyviai, liudininkai yra linkę apie tuos laikus kalbėti naudodami valsčiaus, o ne rajono sąvoką). Šiuo atveju

tirta vakarinė Dainavos partizanų apygardos dalis, išskyrus iš esmės Lazdijų apskrityje veikusią Šarūno rinktinę, kurios pavaldumas kito (priklausė tai Dainavos, tai Tauro apygardai). Toks pasirinkimas turi ir trūkumų. Dalis šios teritorijos (Alytaus apskritis į kairę nuo Nemuno) pradinio partizaninio karo laikotarpiu nominaliai priklausė Tauro apygardai, o kadangi faktinis čia veikusių partizanų junginių pavaldumas nėra iki galo ištirtas³, dažnai neaišku, kurio partizanų junginio (Tauro, Dainavos apygardų ar Lietuvos laisvės armijos) tradicijai priskirti šiame regione pastebėtus dėsningumus.

Tyrimo pagrindas – Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) sukaupti Lietuvos SSR NKVD (MVD) ir NKGB (MGB, KGB) dokumentai apie lietuvių tautinį pagrindį ir kovą su juo Alytaus apskrityje bei vėliau toje teritorijoje įkurtuose rajonuose. Papildomų žinių yra Lietuvos valstybiniame istorijos archyve saugomose mirčių registracijos knygoose, Lietuvos komunistų partijos ir Lietuvos komunistinio jaunimo sąjungos archyvuose, Alytaus apskrities archyvo šeimų ūkių apskaitos fonde, oficialioje pokario spaudoje, pirmiausia regioniniuose laikraščiuose „Komunistinis rytojus“, „Tarybų Dzūkija“ ir kitur. Visai šiai medžiagai būdingas atitinkamas ideologinis užtaisas jau daug kartų aptartas ir daugumai tyrėjų seniai nebėra širma, galinti uždenkti praeities įvykių panoramą. Bet daliai visuomenės šis užtaisas tampa atrama, kai kalba nukrypsta į pokario įvykius (pvz., vis dar linkstama vartoti sąvoką „partizanų nužudytas“, net jei kalbama apie argumentuoto partizanų karo lauko teismo (toliau – KLT) nuosprendžio įvykdymą. Tyrėjai labiau linkę diskutuoti apie čekistų sudarytų dokumentų vertinimą. Šis skepticizmas, be abejo, pamatuotas, juk, pavyzdžiui, tardymo protokolai – tai ne tardymo eigos stenogramos, o daugiau ar mažiau tiksliai apklausiamo asmens atsakymų

interpretacija, užrašyta laikantis sovietinės pasaulėžiūros kanonų. Vis dėlto dera neužmiršti, kad absoliuti dauguma saugumo dokumentų buvo slapti, neviešintini, skirti vidaus vartojimui. Kad ir neturėjo tiesioginės propagandinės vertės (nebent išreiškė pačių saugumiečių saviindoktrinaciją, jog jie kovoja ne su išsivadavimo judėjimu, o su banditizmu ir istorinės ateities neturinčiais socialiniais sluoksniais), šie dokumentai buvo sudaromi taip, kad taptų patikimu informacijos šaltiniu. Nors saugumiečiai buvo suinteresuoti renkamos, klasifikuojamos ir „visiškai slaptos“ medžiagos patikimumu, joje daug netikslumų, ypač minint lietuviškus vietovardžius, vardus ir pavardes. Atvirai sufalsifikuotų įvykių reta, bet tokie pasitaikantys atvejai gali turėti nemenkos įtakos mūsų tyrimui (pvz., gyva likusi Lazdijų apskrities Kapčiamiesčio valsčiaus Nasūtų kaime gyvenusių Felikso ir Onos Ūsų duktė Monika paliudijo, kad jos tėvai žuvo nuo stribų kulku, tuo tarpu saugumo suvestinėse jie užfiksuoti kaip partizanų aukos⁴). Apskritai saugumo dokumentuose dažnai pastebimas kanceliariiniu stiliumi ir trafaretinėmis frazėmis šiek tiek pridengtas noras savo ar savo pavaldinių veiklą pavaizduoti palankiau. Neretai, ypač įvairiose suvestinėse, kurios fiksuoja per tarpininkus gautas žinias, pasireiškia vadinamasis sugedusio telefono efektas. Oficialiose mirties registracijos knygoose šalia terminų „banditų nužudytas“, „nužudytas“ pasitaiko ir daug dviprasmiškesnis „nušautas“. Šiuo žodžiu kartais nusakoma ir žmogaus mirtis nuo raudonarmiečio kulkos. Kita vertus, informacijos netikslumus lėmė ir paviršutiniškas gyventojų požiūris į kai kurias savo gyvenimo detales, pavyzdžiui, gimimo datą (apstu pavyzdžiui, kai viename oficialiame dokumente, tarkim, autobiografijoje, rašytoje stojant į komjaunimą, ir kitame oficialiame dokumente, 1942 m. vykusiame gyventojų surašyme, tas pats asmuo arba

artimiausi jo šeimos nariai nurodo skirtingas gimimo datas). Pasitaikė ne tik vyrų, bet ir moterų tokių atvejų, nors joms nereikėjo pasijauninti ar pasisendinti, kad išvengtų karo tarnybos. Tyrimą sunkina ir tai, kad pagrindiniu savo tikslu čekistai laikė lietuvių nacionalinio judėjimo pogrindžio ir jo dalyvių sunaikinimą, o konkrečios partizanų baudžiamųjų veiksmų priežastys, nors gal ir svarbios, jiems buvo antraeilės. Nukovus su konkrečiu įvykiu susijusį partizaną, ataskaitoje buvo rašoma, jog įvykis atskleistas dėl to, kad įtariamasis likviduotas. Panašius trūkumus sunku paversti procentais ir tiksliai įvertinti, kiek čekistų sudaryti dokumentai patikimi, bet turbūt mažai kas prieštarautų teiginiui, kad be šitos informacijos SSRS saugumiečiai vargu ar būtų įveikę Lietuvos partizaninį judėjimą.

Iševijoje ir nepriklausomos Lietuvos gyvavimo laikotarpiu susikaupė nemažai darbų, nagrinėjančių daugelį partizaninio judėjimo Dzūkijoje aspektų. Paminėsime tik du, kurie plačiausiai aptaria ir įvertina Alytaus apskrityje partizanų vykdytas baudžiamąsias operacijas. Tai Kęstučio K. Girniaus „Partizanų kovos Lietuvoje“ ir Mindaugo Pociaus „Kita Mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 m.“ Šie darbai daugeliu aspektų objektyviai ir adekvačiai nušviečia Dzūkijos partizanų baudžiamosios praktikos specifiką.

Poreikis parašyti šį straipsnį pirmiausia kilo dėl to, kad vis papildanti šio regiono aukų statistika verčia gerokai pakoreguoti abiejų minėtų autorių nurodomus skaičius (pvz., K. K. Girnius rašo, kad kiekviename Dzūkijos rajone žuvo apie 410 žmonių⁵, tuo tarpu mūsų duomenimis, geografiškai ne tiek jau daug didesnėje Alytaus apskrityje vien 1946 m. partizanai nušovė per 400 žmonių, panašus aukų skaičius nustatytas ir dar iki galo neištirtoje Lazdijų apskrityje⁶. Mažiau prieštaravimų kelia tik masinių

akcijų (vadinamųjų Baltramiejaus naktų) statistika.

Pati nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo logika skatina kovoti ne tik su svetima politine jėga, bet ir su ją remiančiais vietos gyventojais, juk šių žmonių pagalba yra esminė kiekvieno sėkmingesnio partizaninio judėjimo sąlyga (pvz., Lietuvos partizanai greitai pastebėjo, kad Kaliningrado srityje slapstytis neįmanoma dėl vietinių požiūrio į jų kovą, o Vakarų Baltarusijoje, kur nemažai lietuviškų kaimų, buvo visai kitaip). Tačiau pasirinkti civilį taikinį kur kas sunkiau (ypač bendroje nesaugioje pokario atmosferoje), o klaidų skaičius šiuo atveju atvirksčiai proporcingas gyventojų paramos rodikliams. Priešų tarp saviškių atrankos problema partizanų vadams buvo akivaizdi nuo pat partizanų veiklos pradžios. Mintis, kaip ją derėtų spręsti, atsispindi jau pirmuosiuose jų parengtuose dokumentuose. Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA), pirmosios nacionalinės pokario pasipriešinimo organizacijos, suburtuose daliniuose represijų prieš neuniformuotus gyventojus tvarką reguliavo LLA vyriausiojo štabo ir rinktinių vadų įsakymai. Chronologiškai pirmasis žinomas aktas yra 1944 m. lapkričio 10 d. LLA Vanagų štabo įsakymas Nr. 4. Juo vadovaujantis pirmiausia turėjo būti sudaromi sunaikintinų asmenų (pavojingiausių administracijos pareigūnų, asmenų, šnipinėjančių partizanus, ir pan.) sąrašai; vadams juos patvirtinus, tokie asmenys turėjo būti baudžiami mirtimi⁷. Taigi iš pradžių šie veiksmai turėjo būti įgyvendinami ne per KLT, skirtą kovoti su pačių partizanų negerovėmis. LLA sukurtą kolaborantų naikavimo tvarką iš esmės perėmė (arba ta tvarka atspindėjo tuo metu vyraujančias tinkamo elgesio nuostatas, pvz., kad pavienis kovotojas negali nuspręsti bausti mirtimi) ir kitos politinės jėgos, kurios ėmėsi konsoliduoti partizanų būrių veiklą⁸. Rašytinė partizanų teisė nereglementavo

tokių asmenų turto konfiskavimo tvarkos, nors vėliau tai buvo dažna praktika; toks turtas (pirmiausia stambieji gyvuliai) paprastai nebuvo pasisavinamas asmeniškai, o dažniau parduodamas ir, tikėtina (specialių šio klausimo tyrimų kol kas nėra), sudarė nemenką kiekvieno partizanų būrio veiklos ekonominio pagrindo dalį. Be abejo, praktika visada skyrėsi nuo teorijos⁹ ir įvertinti šį atotrūkį buvo vienas iš šio tyrimo tikslų.

1944 METAI

Alytaus apskritį Raudonoji armija užėmė 1944 m. liepos mėn. po staigaus ir tiek vokiečiams, tiek potencialiems lietuvių pasipriešinimo vadams netikėto puolimo (baigiamasis operacijos „Bagrationas“ etapas, istoriografijoje dažnai vadinamas Kauno puolimu). Frontui slenkant dauguma gyventojų slapstėsi kaimuose. Per kelias savaites nusistovėjo daugmaž įprastas gyvenimas, į Alytų pradėjo grįžti gyventojai.

Sovietų Sąjunga, užimdama kraštą, vietos valdžios institutų neatsivežė. Jie kūrėsi pamažu, ir jeigu jų veiklą atspindintys dokumentai ir buvo sudaromi, tai dėl prasto saugojimo daugelis jų neišliko. Dauguma LYA esančių sovietinio saugumo 1944 m. operatyvinės veiklos dokumentų atspindi lapkričio ir gruodžio mėnesių įvykius, o ankstesnį laikotarpį nušviečia tik pavieniai, suteikiantys bendro pobūdžio žinių; greičiausiai ir partizanų įvykdytų mirties bausmių tada dar pasitaikė labai retai. Pasipiktinimas naująja valdžia ir pasipriešinimas jai brendo pamažu. Tai buvo susiję ne tik su vertimu tarnauti Raudonojoje armijoje, bet ir su ankstesnės administracijos pareigūnų represijomis bei iš karto pradėta vykdyti žemės reforma. Alytaus apskrities vykdomojo komiteto vadovai 1945 m. sausio 17 d. pranešime LSSR liaudies komisarų

tarybai rašė: „<...> lapkričio mėnesį prasi-dėjo organizuotas banditų veikimas – jie pradėjo užpuldinėti tarybinius ir partijos darbuotojus arba jų šeimas. Per tokius užpuolimus buvo nužudyta darbuotojų ir su-degintos jų sodybos.“¹⁰ Kaip rodo surinkta statistika, šie du sakiniai apibendrina įvykius Alovės, Daugų, Jiezno, Seirijų ir Simno valsčiuose, kur lapkritį partizanai nušovė mažiausiai penkis sovietinius aktyvistus ir vietinės administracijos darbuotojus, nors saugumiečiai užfiksavo ir incidentų su uniformuotais pareigūnais (Jiezne nušautas namo einantis valsčiaus milicijos įgaliotinis V. Tutkevičius, toks pats likimas ištiko ir Marijampolės apskrityje dislokuoto dalinio vyr. seržantą Frolovą per jo komandiruotę į Simno valsčiaus Metelių kaimą ieškoti maisto produktų). Šie atvejai – ryškiausi, mirtimi pasibaigę partizanų baudžiamosios politikos pavyzdžiai. Kur kas daugiau būta kolektyvinių apsilankymų (kai ateidavo 20–50 partizanų) pas prosovietinius asmenis, jų bauginimo, kuris blogiausiu atveju baigdavosi fizinėmis bausmėmis arba dalies turto konfiskavimu. To užteko, kad įsivyratų atmosfera, kai ne pasipriešinimo dalyviai, bet naujosios valdžios pareigūnai gyveno pusiau legaliai.

1944 m. gruodžio mėn. įvykiai jau buvo dramatiškesni, nes antrojoje mėnesio pusėje III Baltarusijos fronto Karo tarybos nurodymu NKVD ir Raudonosios armijos daliniai šukavo beveik visą Lietuvos teritoriją (miškus, miškelius, krūmus, kaimus ir sodybas). Alytaus apskritį represijų banga užgriuvo 1944 m. gruodžio 20–29 d. Visoje apskrityje NKGB, NKVD ir 331-ojo pasienio pulko (atvyko 1944 m. gruodžio 11 d.¹¹ ir vykdė fronto užnugario apsaugos funkcijas) padaliniai 1944 m. gruodžio antrojoje pusėje suėmė 234 vengiančius karo tarnybos asmenis ir 40 asmenų „kitokio neiškaus elemento“, 96 partizanus nužudė

ir 110 suėmė, taip pat suėmė 47 jų rėmėjus, sudegino 55 partizanams ar jų rėmėjams priklausančius pastatus¹². Istorio grafija, vėliau aptardama šį Raudonosios armijos „žygį“, ypač išskyrė masinį sodybų deginimą ir civilių gyventojų šaudymą Merkinės ir Alovės valsčių paribyje.

Esant net ir tokiam įvykių fonui, saugumiečių surinkta civilių mirtimi pasibaigusi partizanų gruodžio mėn. išpuolių statistika nedaug pasikeitė (Alytaus ir Daugų valsčiuose nušauti 2 sovietiniai aktyvistai, Daugų valsčiaus Savulkų kaime – milicininko tėvas, Alovės valsčiaus Slabadėlės kaime – apylinkės pirmininkas, Seirijų valsčiuje – LKP(b) Seirijų valsčiaus komiteto darbuotojas), be to, neabejotinai padaugėjo uniformuotų aukų, t. y. partizanų ir sovietų kariškių susirėmimų. Saugumiečių ir enkavėdistų surašytose Kalėdų dienos mūšio su partizanais Vabalių miške ataskaitose jų pačių (sovietų) nuostoliai neatsispindi, bet, liudininukų vertinimu, skaičiuotini dešimtimis¹³. Kiti partizanų išpuoliai buvo smulkūs, jų metu apskrityje nušauti 3 stribai, Alovės valsčiaus Meškučių kaime – 1 raudonarmietis, be to, esama užuominų, kad Butrimonių valsčiuje esančio Gojaus miško pakraštyje kartu su vokiečiais veikiantys partizanai, vadovaujami buvusio Butrimonių policijos viršininko Prano Paulausko-Šarūno, nukovė netikėtai pasirodžiusius 5 kareivius¹⁴.

1944 m. lapkričio–gruodžio mėn. šiame regione iš esmės nebuvo tokių partizanų išpuolių aukų, kurias vienareikšmiškai galėtume įvardyti kaip niekuo dėtus, atokiau nuo politikos gyvenančius asmenis (tai buvo 2 apylinkių pirmininkai, apylinkės sekretorius, 5 aktyvistai; prie šio sąrašo galima būtų pridėti žemės ūkio komisijos pirmininko žmoną ir milicininko tėvą, jei žinotume, kas tapo šių žmonių mirties priežastimi: jų veikla ar tik giminystės faktas).

Nekalto asmens žūtį labiau primena tik vienas atvejis. Partizanai perspėjo Alovės valsčiaus Fermos kaimo aktyvistą Petrą Gecevičių nutraukti prosovietinę veiklą. Dar kartą jis buvo aplankytas po savaitės, 1944 m. lapkričio 13 d., grįžęs iš Alytaus. Viskas baigėsi trijų valandų susišaudymu, per kurį P. Gecevičius buvo nukautas. Per šį įvykį žuvo ir trylikametis (gyventojų surašymo duomenimis, keturiolikmetis) Juozas Gecevičius, bet išlikę įvykio aprašymai nepakankamai konkretūs ir neleidžia patikrinti saugumiečių suvestinių formuluočių „nušautas aktyvistas su sūnumi“, o kartu spręsti, ar sūnus buvo nušautas, ar atsitiktinai žuvo per susišaudymą¹⁵.

1945 METAI

Svarbiausias metų pradžios veiksnys, kuris pakeitė padėtį Alytaus apskrityje, buvo tas, kad sausio 7 d. operacijas nutraukė, o sausio 20 d. iš viso pasitraukė iš apskrities NKVD 331-asis pasienio pulkas¹⁶. Tomis dienomis keitėsi ir kovos su pogrindžiu taktika visoje vakarinėje SSRS dalyje (Pabaltijyje, Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje): nuo grynai karinių teritorijos šukavimo operacijų pereita prie karinių čekistinių, kai kariškių užblokuotoje vietovėje gyventojai buvo arba įkalbinėjami paremti sovietų valdžią, arba terorizuojami (vykdomas intensyvus jų sekimas, organizuojami karo lauko teismai, tremiamos ryšiais su pogrindžiu įtariamų asmenų šeimos ir t. t.¹⁷). Turint omenyje konkretų laiką (1945 m.), šią naują galimą laikyti žibalo pylimu į ugnį, nes tai buvo pirmieji naujosios sovietų valdžios mėginimai įsitvirtinti, o partizanai jautėsi turintys pakankamai jėgų būti kaimo šeiminkais ir suskato veikti. Matyt, saugumiečiams tai pasirodė neįprasta, nes, jų vertinimu, šio laikotarpio partizanų akcijos „išsiskyrė

akiplėšišku¹⁸. Iš pradžių partizanai buvo aktyvesni tik atokiau nuo apskrities centro esančiuose Alovės, Daugų ir Simno valsčiuose¹⁹. Pasipriešinimas ypač sustiprėjo vasario mėn. ir tai geriausiai iliustruoja istoriografijoje plačiai aptartas, įvairiose saugumo suvestinėse dažnai kartojamas, taigi, matyt, saugumiečiams labai įstrigęs, 1945 m. vasario 12 d. Miroslovo puolimas (18 aukų, iš jų 10 stribų, 1 milicijos ir 1 Kriminalinio skyriaus įgaliotinis). Sovietinė istoriografija ir net vidiniai saugumo dokumentai rodo, kad per šią akciją, be „liaudies gynėjų“, žuvo daug nekaltų civilių gyventojų. Vertinant objektyviai, o juolab – iš pasipriešinimo dalyvių požiūrio taško, vargu ar tokiais galima laikyti net Miroslovo apylinkių gyventojus Antaną Krutulį ir jo sūnų Mečislovą, pakviestus saugoti miestelio gaisrinės. Jie buvo naujajai valdžiai palankūs mažažemiai naujakuriai, bet ir ši aplinkybė vargu ar tapo jų mirties priežastimi. Sprendžiant iš, mūsų vertinimu, gerai apie įvykius informuoto to meto Miroslovo stribo J. Jasiulevičiaus paaiškinimo, Krutuliai greičiausiai buvo ne *sušaudymo*, bet *susišaudymo* aukos²⁰ ir žuvo vykstant miestelio puolimui (kitaip nei, pvz., gaisrininku tuo metu dirbęs stribo tėvas A. Adomavičius, kuris tą naktį buvo suimtas ir tik vėliau sušaudytas²¹). Kita tos nakties auka – mokesčių agentas A. Bakūnas, taigi naujajai valdžiai dirbantis asmuo, o ne atsitiktinis taikiny.

Miroslovo pavyzdys patogus iliustruoti kelių mėnesių įvykius, nes šio susirėmimo aukų socialinės padėties pjūvis primena visą 1945 m. pirmojo ketvirčio statistikos išsklotinę, t. y. civilių (žr. 1–3 lent.) ir uniformotų aukų skaičius šiuo laikotarpiu buvo daugmaž vienodas.

1 lentelė. *Naujosios valdžios pareigūnų, žuvusių per partizanų vykdytas operacijas, statistika (1945 m. pirmasis ketvirtis)*

Naujosios valdžios pareigūnai	Skaičius
Apylinkių pirmininkai	13
Apylinkės pirmininko pavaduotojai	3
Apylinkės sekretoriai	3
Vykdomojo komiteto sekretorius	1
Liaudies teismo tarėjas	1
Mokesčių agentas	1
Žemės komisijos darbuotojas	1
Komunistas	1
Iš viso	24

2 lentelė. *Naujosios valdžios pareigūnų šeimų narių, žuvusių per partizanų vykdytas operacijas, statistika (1945 m. pirmasis ketvirtis)*

Pareigūnų šeimų nariai	Skaičius
Apylinkės pirmininko šeimos nariai	6
Stribo šeimos nariai	4
Vykdomojo komiteto darbuotojo šeimos nariai	3
Komjaunuolio tėvas	1
Iš viso	14

3 lentelė. *Kitų aukų, žuvusių per partizanų vykdytas operacijas, statistika (1945 m. pirmasis ketvirtis)*

Kitos aukos	Skaičius
Naujakuriai	4
Naujakurio šeimos nariai	5
Ūkininkai	2
Eigulys	1
Sovietinis aktyvistas	1
Slaptasis informatorius	1
Mokytoja	1
Asmenys, kurių socialinė padėtis ar užsiėmimas nenustatyti	20 (iš jų 4 nubausti už šnipinėjimą)
Iš viso	35

Apibendrinant šiuos 1945 m. pirmojo ketvirčio duomenis, galima sakyti, jog ir naujais duomenimis papildyta statistika nepaneigia jau pačioje antrosios okupacijos pradžioje saugumiečių padarytos išvados, kad dar vykstant SSRS–Vokietijos karui Alytaus apskrityje pagrindinis partizanų taikinyms buvo akivaizdūs naujosios valdžios talkininkai (pirmiausia – apylinkių tarybų funkcionavimą užtikrinantys asmenys: apylinkių tarybų pirmininkai, sekretoriai ir jų šeimų nariai, mažiau – kitų institucijų pareigūnai ir jų giminaičiai). Kitokios profesinės veiklos ar socialinės padėties žmonės – akivaizdi bendro partizanų sunaikintų asmenų skaičiaus mažuma. Šios kategorijos žmonių egzekucijų priežasties dažniausiai neįmanoma atsekti dar ir dėl to, kad karštais įvykių pėdsakais sekusiems saugumiečiams tai nerūpėjo – neliko net paviršutiniškos analizės dokumentų. Vėlesnių metų ataskaitose dažnai pažymima, jog „įvykis laikytinas ištirtas dėl to, kad likviduoti visi su juo susiję asmenys“. Iš minimų asmenų grupių gausumu kiek išsiskiria naujakuriai, bet turint omenyje, kad realiai pradėjusių disponuoti ką tik įgytu turtu naujakurių jau buvo kelios dešimtys (tikrai daugiau nei apylinkių pirmininkų), paties naujakurystės fakto veikiausiai nepakako atsidurti partizanų sudarytuose raštiškuose ar žodiniuose pasmerktųjų sąrašuose.

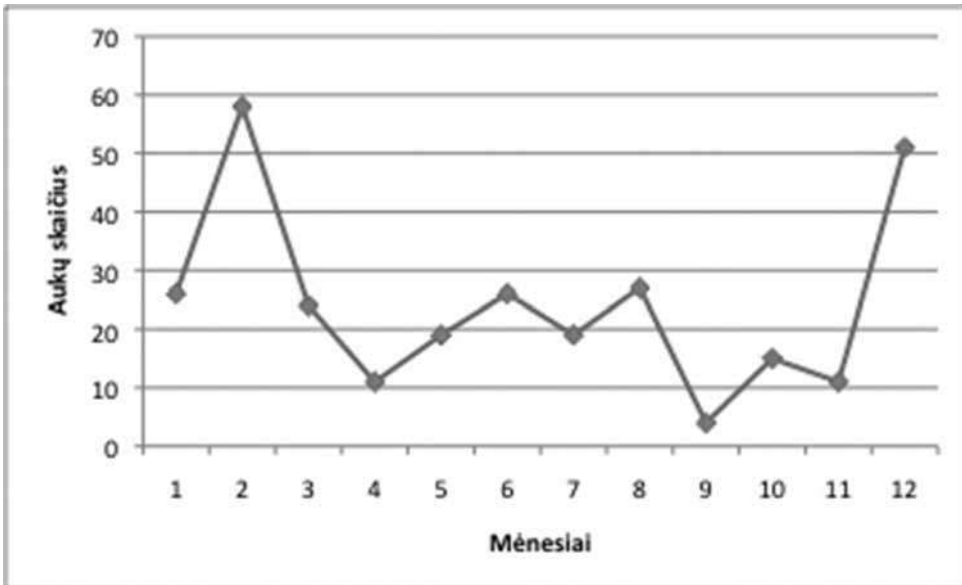
Sovietų valdžiai daugiau ar mažiau palankūs civiliai žmonės kentėjo per smulkias, kelis kartus per savaitę pasitaikančias partizanų operacijas, tuo tarpu uniformuotieji buvo sunkiau pasiekiami, bet pastarųjų aukų statistika greitai pasikeisdavo jiems įsivėlus ar tapus įveltiems į kautynes. Pavyzdžiui, strībų aukų skaičius šoktelėjo aukštyn, kai beveik tokiu pat mastu kaip Miroslave nukentėjo Daugų valsčiaus „liaudies gynėjų“ būrys, – jį Rugio ir Žaibo būrių partizanai 1945 m. vasario 23 d. prie Kančėnų kaimo įviliojo į pasalą. Tąkart žuvo 9 stribai ir apylinkės

pirmininko pavaduotojas. Iš įvykio aprašymo nekyla abejonės, kad susišaudymo metu keliu pro šalį važiuavęs nenustatytos tapatybės berniukas tapo atsitiktine auka.

Kiti 1945 m. pirmąjį ketvirtį vykę partizanų susirėmimai su stribais, išskyrus nebet porą išimčių (pvz., prie Butrimonių valsčiaus Anykštėnų kaimo greičiausiai Viesulo ir P. Paulausko–Šarūno būrių partizanai apsupo 24 milicininkus ir stribus ir 3 iš jų nukovė), buvo smulkūs.

Per pirmąjį 1945 m. ketvirtį Sovietų Sąjungos represinės institucijos Alytaus apskrityje prarado daugiau kaip 60 asmenų²². Į šį skaičių neįeina žuvę tikrosios tarnybos Raudonosios armijos kareiviai – apie juos NKVD ir NKGB dokumentai nekalba, kita vertus, jie ir nebuvo pagrindinė gyventojų pasipriešinimą malšinanti jėga. Veikiausiai, SSRS vadovybės požiūriu, tai buvo strateginis, tik retkarčiais panaudojamas išteklius, paliktas antipartizaninio karo užnugaryje²³.

1945 m. aukų skaičiaus dinamiką atspindi grafikas (žr. 1 pav.). Iš jo matyti, kad antrasis 1945 m. ketvirtis apskrityje prasidėjo partizanų aktyvumo nuosmukiu (balandžio mėn.). Jį bent iš dalies paaiškina 1945 m. balandžio 18 d. išleista LLA Alytaus apylinkės vado instrukcija Nr. 4 dėl partizanų taktikos, kurioje rajonų ir dalinių vadams nurodoma veikti taip, kad bolševikams atrodytų, „jog mūsų veikimas visai nuslopintas“: „nesueiti į kautynes su bolševikine kariuomene“, „permesti dalinius į miškus“, „nežudyti dabartinių pareigūnų bei jų šeimų“ ir „aktyviai atsidavusių ir dirbančių bolševikų dvasioje“, o tik juos registruoti, pažymint, už ką kuris turi būti nubaustas²⁴. Vertinant nužudymų statistikos požiūriu, atrodo, kad šis įsakymas veikė, nes masiškesnių koordinuotų partizanų baudžiamųjų veiksmų nebuvo iki 1945 m. rugpjūčio 5 d. Kita vertus, šis įsakymas negalėjo būti vienintelė to priežastis, o greičiausiai tik įvar-

1 pav. Alytaus apskrityje partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1945 m.)

dijo susiklosčiusią daugelio vadų nuostatą, nes palyginti rami buvo ir pirmoji balandžio pusė. Be to, iš nedaugelio šio mėnesio aukų trečdalis (4 iš 12) buvo šnipinėjantys, t. y. ieškantys partizanų, asmenys (pvz., 14–16 metų jaunuoliai iš Alytaus V. Butkevičius ir G. Janukevičius, NKVD pasiūsti į Alytaus valsčiaus Ūdrijos kaimo apylinkes stebėti partizanų veiksmų ir fiksuoti juos remiančių asmenų²⁵). LLA vadovybės įsakymų poveikio nedera sureikšminti ir dėl to, kad šios organizacijos vadams paklūstančius būrius dėl jų aktyvumo saugumas žinojo geriausiai iš visų ir sparčiai juos naikino. Tuo metu Alytaus apskrityje, matyt, keitėsi didžiausią įtaką partizaniniam judėjimui darantys centrai, pavyzdžiui, vienas iškiliausių Lietuvos pasipriešinimo veikėjų Juozas Vitkus-Kazimieraitis 1945 m. gegužės 7 d. įkūrė Dzūkų grupės štabą, o būsimasis Dainavos apygardos vadas Dominykas Jėčys-Ažuolis 1945 m. liepos mėn. suvienijo Margio, Vaidoto, Kęstučio ir Geležinio Vilko grupes į Dzūkų rinktinę.

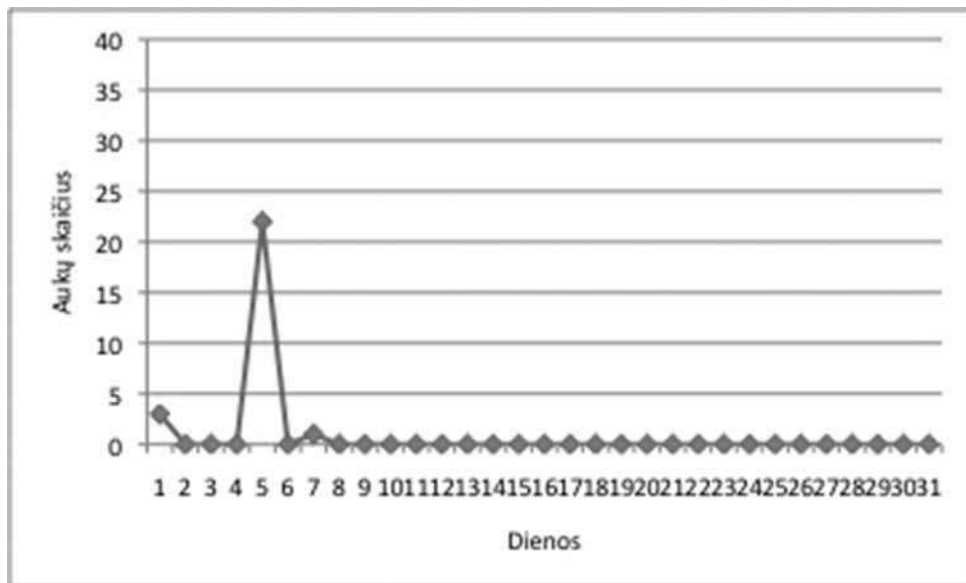
Šia proga galima pažymėti, kad pirmojo 1945 m. pusmečio Alytaus apskrities aukų statistikoje nėra atvejų, kurie aiškiai rodytų, kad kokį nors neabejotinai politinį nužudymą būtų įvykdę pavieniui veikiantys ginkluoti asmenys ar niekam nepaklūstančios pusiau kriminalinės grupelės. Šis aiškesnių politinių tikslų nekėlęs, bet nemažą (tuo laikotarpiu gal net ir didžiąją) ginkluotojo pagrindžio dalį sudaręs ir tiek saugumui, tiek partizanų vadams kėlęs rūpesčių kontingentas²⁶ iš esmės užsiėmė savigyna arba plėšikavimu, kartais primušdavo taikius gyventojus²⁷.

Antrosios 1945 m. pusės aukų statistikos analizė rodo partizanų represinės politikos kaitą. Nauju jos bruožu tapo koordinuotos sovietinio aktyvo žemesniojo sluoksnio atstovų ir jų šeimų narių masinio žudymo akcijos.

Alytaus apskrityje pirmasis toks išpuolis, o kartu ir atsakas į masinį 1945 m. liepos 17 d. šio regiono gyventojų trėmimą buvo Vasaros, Siaubo, Rugio ir Žaibo (vadai atitinkamai Martynas Vičkačka, Jonas Dambrauskas,

Jonas Jakubauskas, Vaclovas Voveris) būrių 1945 m. rugpjūčio 5 d. įvykdytas Daugų valsčiaus Arčiūnų, Būdos ir Daugų kolonijoje, Dvarčėnų, Griciūnų, Junčionių, Pavartėnų, Tamašavos ir Užukalnių kaimuose gyvenančių prosovietinės orientacijos žmonių sunaikinimas. Šis išpuolis buvo kruvinesnis už Miroslovo puolimą – 22 aukos, neskaitant nušautųjų Trakų apskrities Onušio valsčiuje,

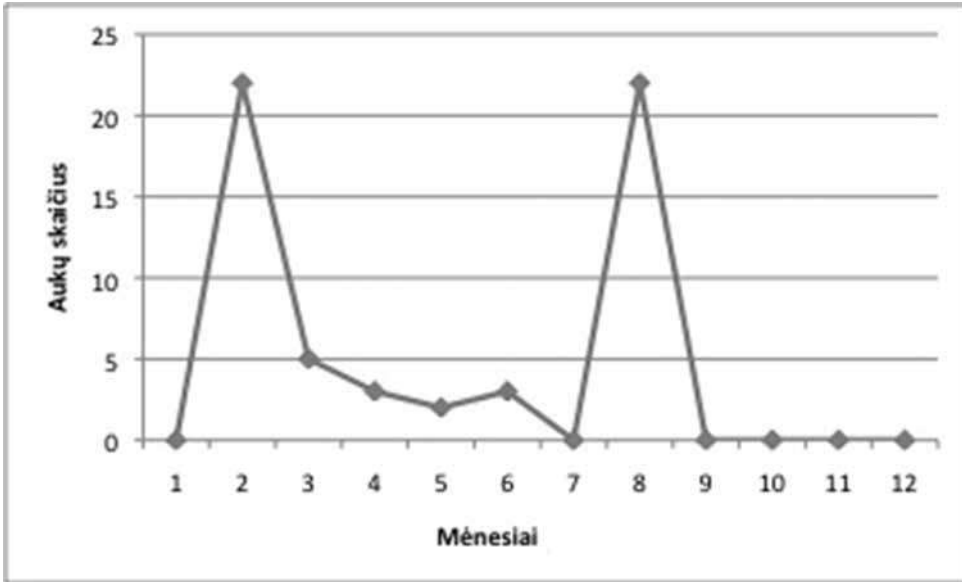
kur ši akcija taip pat vykdyta. Sprendimas surengti išpuolį buvo priimtas neseniai susikūrusios Geležinio Vilko rinktinės (veikė Alytaus ir Trakų apskrityse) vadų pasitarime²⁸. Po jo stojusi santykinė ramybė²⁹, kurią iliustruoja 1945 m. rugpjūčio mėn. Alytaus apskrities (be Varėnos krašto) ir 1945–1946 m. Daugų valsčiaus aukų statistika (žr. 2–3 pav.), apėmė ir Dzūkų rinktinės (vadas D. Jėčys-Ąžuolis),

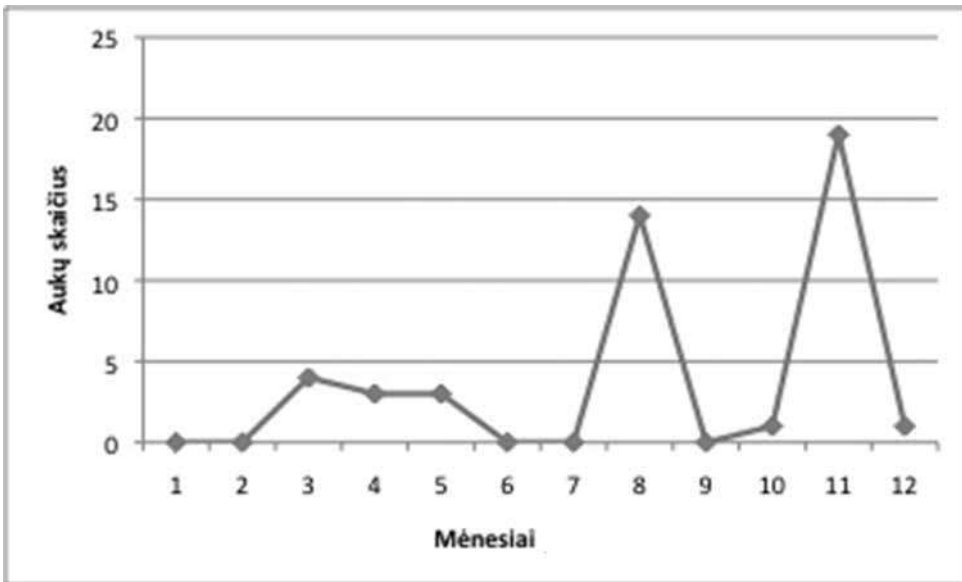
2 pav. Alytaus apskrityje (be Varėnos krašto) partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1945 m. rugpjūčio mėn.)

veikusios kitoje Nemuno pusėje, teritoriją. Tylą Daugų valsčiuje galima paaiškinti tuo, kad atvykę NKVD daliniai čia organizavo minėtos partizanų akcijos dalyvių persekiojimą ir pakartotinai trėmė gyventojus. Pasyvesnei partizanų elgsenai likusioje teritorijoje įtakos galėjo turėti faktas, kad 1945 m. liepos 10 d. Simno valsčiaus Barkūniškio miške buvo sunaikintas didelei daliai Alytaus apskrities partizanų vadovavęs Dzūkų rinktinės Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio grupės štabas³⁰.

Sprendžiant iš kaimų išsidėstymo, su visos Dzūkų rinktinės štabu, įsikūrusiu Punios šile, turėjo būti susijusi kita didelio masto sovietams palankių žmonių sunaikinimo akcija (po kelių savaitių suimti daugelis šios akcijos dalyvių – Punios kaime gyvenančių legalizuotų, bet rezerviniais partizanais likusių vyrų³¹ – tvirtino buvęs mokytojo Vytauto Jono Duliūno-Linksmučio vadovaujamo būrio nariai, bet įsakymą davusios aukštesnės nei būrio vadas instancijos nežinantys). Ji vykdyta aplink

a) 1945 m.

b) 1946 m.

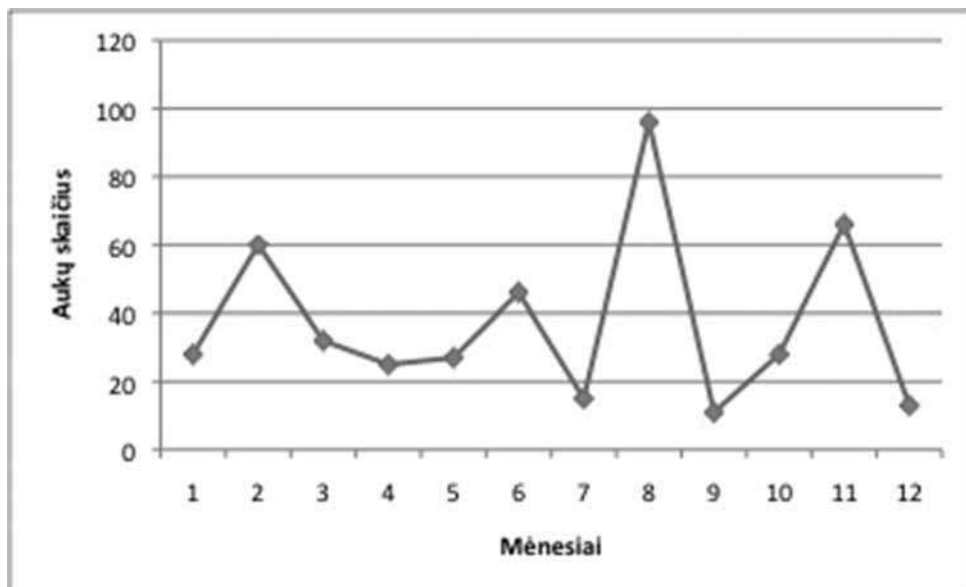
3 pav. Daugų valsčiuje partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1945 ir 1946 m.)

Punios šilą esančiuose Panemuninkų, Margaravos ir Punios kaimuose 1945 m. gruodžio 13 ir (partizanams persikėlus į dešinią Nemuno krantą) 14 d. palei Nemuną esančiuose Žagarių, Kružiūnų, Paliepių kaimuose. Nušauti 25 asmenys: 2 apylinkių pirmininkai, 8 stribų giminaičiai, 1 buvęs stribas, komjaunuolis, demobilizuotas raudonarmietis su broliu, taip pat dėl nežinomoms priežasties – 6 kaimų gyventojai ir 5 naujakuriai. Pastarieji labiausiai nukentėjo po savaitės akciją pakartojus kitoje Nemuno to paties vingio pusėje – Birštono valsčiaus Siponių, Šaltinėnų, Puzonių, Matiešionių ir Vanagų kaimuose (8 naujakuriai, apylinkės pirmininko pavaduotojas, aktyvistas ir 3 gyventojai, nušauti dėl nenustatytų priežasčių). Galima kelti prielaidą, jog tai, kad kitą naktį, gruodžio 15-ąją, Adolfo Ramanausko-Vanago partizanai puolė Merkinę, o paskui gretimuose kaimuose vykdė masinę prosovietinių aktyvistų naikinimo akciją, galėjo ir nebūti sutapimas.

1946 METAI

1945 m. gruodžio mėn. įvykiai pradėjo ilgą kovos su aktyviais ir pasyviais naujosios valdžios šalininkais pakilimo laikotarpį. 1946-ieji aprašomame regione buvo patys kruviniausi (negalutiniais duomenimis, 196 partizanų išpuolių ir susirėmimų su jais aukos per pirmąjį ir 247 – per antrąjį pusmetį).

Aukų skaičiaus grafiko kreivė (žr. 4 pav.) rodo, kad pirmąjį ir antrąjį 1946 m. pusmetį partizanų taktika skyrėsi: žiemą ir pavasarį prosovietinis sluoksnius buvo spaudžiamas nuolatos ir tolygiai. Kokia nors ypatingesne statistika neišsiskyrė nei Merkinės bataliono (vadas A. Ramanauskas-Vanagas), nei Dzūkų rinktinės (D. Jėčys-Ažuolis), nei kitų pasipriešinimo centrų (pvz., Tauro apygardos) dominuojami valsčiai. Antrajame pusmetyje (tiksliau, pradedant birželiu) išpuoliai pasidarė koncentruoti laiko požiūriu (masinės kolaborantų naikinimo akcijos, vadinamosios Baltramiejaus naktys) ir daug stipresni.

4 pav. Alytaus apskrityje partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1946 m.)

Šio pokyčio priežastis istoriografijoje jau aptarta: 1945 m. rugpjūčio ir gruodžio mėn. išbandytą stiprių ir iš karto keliuose kaimuose suduodamų smūgių taktiką partizanų vadai, atrodo, pripažino kaip sėkmingą, ji buvo aprobuota 1946 m. balandžio 9 d. Leipalingio valsčiaus Ricielių kaime³² vykusiame A (nuo 1946 m. gegužės 15 d. – Dainavos) ir Tauro apygardų vadų pasitarime³³.

Pirmąjį masiškesnį tų metų išpuolį naktį iš birželio 12-osios į 13-ąją Alovės valsčiaus pietinėje ir pietvakarinėje dalyse (Davainiškių, Einorų, Fermos, Gečialaukio, Meškasalio, Meškučių ir Vangelonių kaimuose) įvykdė Merkio rinktinės Merkinės (kitai – 1-asis) batalionas. Tai buvo apygardos vado D. Jėčio-Ažuolio iniciatyva. Į ją atsiliepdamas A. Ramanauskas-Vanagas sudarė karo lauko teismus, kurių sprendimai apibrėžė sunaikintinių asmenų grupę³⁴. Vėliau įvykiai klostėsi partizanams laikantis jų pačių susikurtų formalių reikalavimų: Alovės valsčiaus Vabalių kaime susirinkusius partizanus A. Ramanauskas-Vanagas suskirstė grupelėmis po 2–3 žmones ir įteikė jiems iš anksto paruoštus sunaikintinių asmenų sąrašus³⁵. Mūsų duomenimis, tą naktį mirtimi nubausti 26 žmonės, beveik visi – šeimomis. Palyginus A. Ramanausko-Vanago byloje esančiuose partizanų KLT protokoluose minimus asmenis ir saugumiečių dokumentuose figūruojančius aukas, matyti, kad mirties bausmę buvo numatyta įvykdyti gerokai didesniai skaičiui kolaborantų. Bet tarp sunaikintųjų nėra asmenų, kurių pavardžių nebūtų KLT protokoluose, vadinas, atsiktinių aukų nebuvo, nors partizanai, atėję pas kolaboruojančius asmenis į namus, rasdavo ir daugiau žmonių, ne tik pasmerktuosius. Antai žinoma, kad iš namuose buvusių Dušnonių apylinkės sekretoriaus artimųjų nušautas tik tėvas Zigmas Tamulevičius, o motina ir sesuo paliktos gyvos.

Vienas opiausių dalykų kalbant apie partizanų sunaikintus asmenis yra jų aukomis tapę paaugliai. Tarp nakties iš birželio 12-osios į

13-ąją aukų yra už šnipinėjimą sušaudyto Einorų kaimo siuvėjo Stasio Baranausko duktė Albina, gimusi 1932 m. Ji tikrai nebuvo atsiktinė auka, nes partizanų KLT protokole minima kaip likviduotinas asmuo³⁶. Fermos kaimo gyventojos Marcelės Vyšniauskienės atvejis rodo, kad su ja buvę keturi jaunesni nei dvylikos metų jos vaikai palikti gyvi³⁷. Apibendrinant peršasi išvada, kad vieno pačių disciplinuočiausių partizanų junginių – Merkinės bataliono – veiksmai buvo tikslūs, be didesnės savivalės vadovybės įsakymo vykdymas, bet kartu matyti, kad anų laikų partizanų vadovybės ir šių dienų visuomenės požiūris į brandos amžiaus ribą skiriasi: partizanų vertinimu, apatinė baustinių mirtimi asmenų amžiaus riba buvo keturiolika metų. Šį rodiklį leidžia paauglizuoti ir kai kurie epizodai, atsiskleidžiantys tiriant saugumiečių turėtą kruviniausio šiamo regione partizanų išpuolio, įvykdyto naktimis iš 1946 m. liepos 31-osios į rugpjūčio 1-ąją ir iš rugpjūčio 1-osios į 2-ąją, medžiagą. Išpuolis surengtas Alovės, Alytaus, Butrimonių, Daugų, Jiezno, Seirijų ir Seinų valsčių kaimuose, t. y. plačioje, kelioms rinktinėms priklausančioje teritorijoje. Negalutiniais duomenimis, buvo sušaudyti 77 žmonės. Norint šią akciją įvertinti, jos aukos suskirstytos pagal kolaboravimo kriterijų (žr. 4 lent.).

4 lentelė. 1946 m. liepos 31–rugpjūčio 2 d. partizanų išpuolio aukos

Partizanų išpuolio aukos	Skaičius
Apylinkės pareigūnai ir jų giminaičiai	5
NKVD bendradarbiai	4
Komjaunuolė	1
Komunistas, NKVD agentas	1
NKVD pareigūnų giminaičiai	18
Naujakuriai	8
Vykdomojo komiteto pirmininko giminaičiai	5
Lojalūs sovietų valdžiai asmenys	9
Priežastis nežinoma	26
Iš viso	77

Apibendrinant statistiką matyti, kad akcijos rezultatai iš esmės buvo tokie patys: nors partizanai veikė naktį savarankiškoms 2–3 žmonių grupelėmis ir ieškojo tik sąraše esančių, bet asmeniškai nepažįstamų žmonių, didžiąją dalį sušaudytų asmenų galima laikyti kolaborantais arba jų giminaičiais (vadinasi, sušaudyti tie, kuriuos vadovybė greičiausiai ir įsakė sušaudyti). Vis dėlto asmenų, kurių nužudymo priežastis neaiški, grupė gana gausi, todėl akcijos vykdymo tikslumo (t. y. ar daug nenumatytų, atsitiktinių aukų) klausimas lieka atviras.

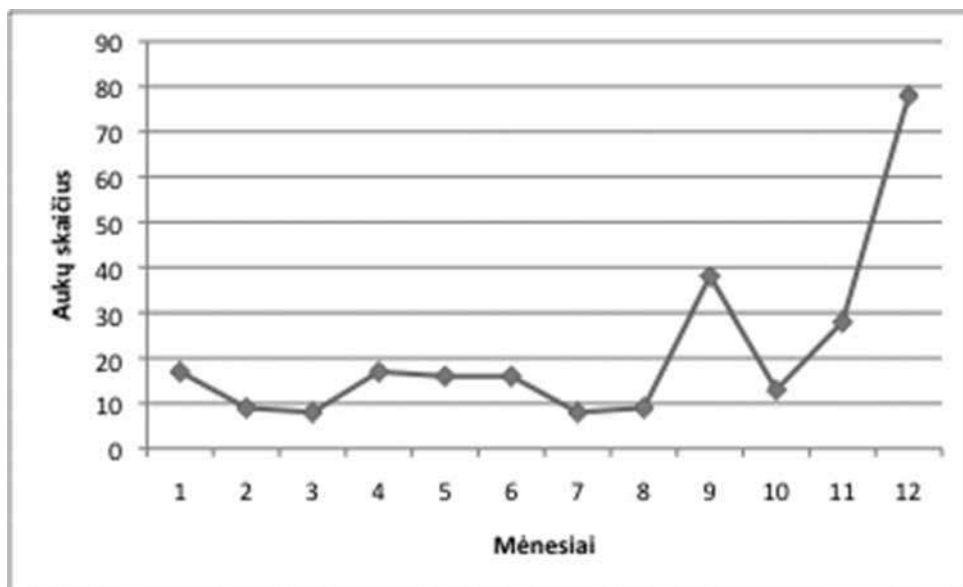
Grįžus prie svarstymų apie apatinę aukų amžiaus ribą atkreiptinas dėmesys į Seirijų valsčiaus Mockonių kaimo gyventoją Stasio Račkausko, kurio sūnus buvo įstojęs į Kauno milicijos mokyklą, šeimos sušaudymą³⁸. Užėję į kluoną, kuriame rengėsi miegoti trys seserys Račkauskaitės, partizanai paklausė, kiek joms metų. Šešiolikmetei Anei nurodyta eiti į namus pas tėvą ir brolių; jie visi trys buvo sušaudyti. Vienuolikmetei Valei ir jos seseriai Izabelei liepta eiti pas kaimyną³⁹.

Kaip matyti iš 1946 m. partizanų sunaikintų asmenų statistiką atspindinčio grafiko, paskutinė didesnė operacija tais metais įvykdyta lapkričio mėnesį (tiksliau – lapkričio 14–15 d.). Į ankstesnes ji panaši tuo, kad vyko plačiai (Alytaus, Daugų ir Simno valsčiuose), dalyvaujant kelioms rinktinėms⁴⁰, o skiriasi tuo, kad iš esmės šios prosovietinių asmenų likvidavimo akcijos dalimi galima laikyti Merkio rinktinės Merkinės bataliono 1946 m. lapkričio 14 d. Daugų valsčiaus Purvelių kaime surengtą pasalą, į kurią buvo įvilioti ir žaibiškai (per 15–20 min.) sunaikinti Daugų įgulos 13 raudonarmiečių ir 5 sribai⁴¹.

1947 METAI

Iš esmės po kiekvienos didesnės operacijos partizanai sulaukdavo sovietų represinių struktūrų reakcijos. Dėl to 1947-ieji ilgą laiką buvo iš dalies ramesni.

5 paveiksle esančiame grafike matomas didesnis rugsėjo mėnesio aukų skaičius

5 pav. Alytaus apskrityje partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1947 m.)

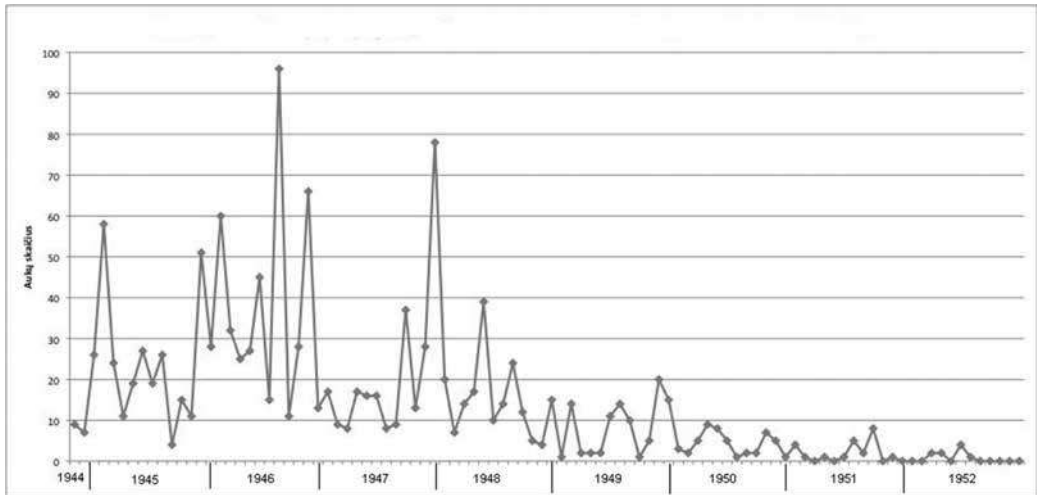
sietinas pirmiausia su rugsėjo 5 ir 23 d. partizanų išpuoliais Alytaus, Seirijų ir Butrimonių valsčiuose – Seiliūnų, Kulabiškių, Panemuninkų, Žagarių, Paserninkų, Punios ir Raubonių kaimuose buvo nušauta 20 žmonių. Retesnis atvejis užfiksuotas Paserninkų kaime (Seirijų vls.), kur buvo užkluptas saugumiečių informatorius ir du jo sūnūs. Informatorių tinklu saugumas ypač rūpinosi nuo pat partizaninio karo pradžios; informacijos neteikiančių, negabių ar kitaip nepatikimų asmenų buvo atsisakoma. Įtaresni tapo ir partizanai: mūsų surinktoje statistikoje kaip tik 1947 m. užfiksuoti pirmieji partizanų sunaikinti asmenys, kurie saugumo dokumentuose bent jau formaliai įvardijami kaip informatoriai.

Šiame analizės etape per anksti kalbėti, kiek plačiai suderinta operacija buvo pagrindinis 1947 m. įvykis – gruodžio 4 d. Alytaus valsčiaus Daugirdėlių kaime, Simno valsčiaus Viešnagių kaime, Miroslovo valsčiaus Vardos, Vankiškių ir Varanausko kaimuose Dzūkų rinktinės Kęstučio grupei priklausančio Jono Grincevičiaus-Negro⁴² vadovaujamo būrio įvykdyta akcija, per kurią nušauti 33 asmenys⁴³ (ir vėl tikėtina, kad šio įvykio dalis galėjo būti Šarūno rinktinei tenkančiuose Veisiejų ir Leipalingio valsčiuose 1947 m. gruodžio 1 d. įvykdyti išpuoliai prieš Šumkauskų (Šimkauskų?) ir Vaitulevičių šeimas, per kurias nušauti 8 žmonės). Išsamiausią žinomą šio įvykio versiją pateikė netrukus po operacijos, gruodžio 23 d., suimtas jos dalyvis Bolius Jokubauskas iš Alytaus valsčiaus Čižikų kaimo. Kas parengė operacijos planą, jis nežinojo (jo žiniomis, Kęstučio rinktinės vadas Vladas Batiuška-Adomas tuo metu sirgo džiova). Akcijos planas buvo detalizuotas 1947 m. gruodžio 2 d. Gudelių kaime (dab. Krokialaukio vls.) per pasitarimą pas Joną Radzevičių. Pasitarimui vadovavęs J. Grincevičius-Negras partizanus suskirstė į dvi grupes. Pirmoji (vadas jis pats)

turėjo veikti Vankiškių kaime, antroji (vadas Jonas Baranauskas-Kirvis) – Gudelių, Vardos ir Varanausko kaimuose. Operacijai vykdyti pasitelkti ir rezerviniai Kęstučio rinktinės partizanai⁴⁴. Partizanų represijos daugiausia palietė Vankiškių kaimą (15 aukų⁴⁵). Po operacijos J. Grincevičiaus-Negro grupė slapstėsi Prienų apskrities Balbieriškio valsčiaus Kirmėliškių kaime. O J. Baranausko-Kirvio grupės partizanai, tris dienas slapstęsi nenustatytoje vietoje ir manydami, kad viskas ramu, grįžo į įvykių vietą – buvo pasitarime Gudelių kaime⁴⁶. Gan greitai daugelis šių įvykių dalyvių žuvo (pats J. Grincevičius-Negras žuvo 1948 m. sausio 17 d. Simno valsčiuje, prie Obelynės kaimo) arba pateko į rankas saugumiečiams. Vėliau Miroslovo valsčiuje masinės partizanų baudimo akcijos nebeprasikartoto, nors pavienių jiems priskiriamų aukų užfiksuota ir 1949 m.

1948–1952 METAI

Paskutinė žinoma masinio kolaborantų naikavimo operacija Alytaus apskrityje įvykdyta naktį iš 1948 m. balandžio 3-iosios į 4-ąją Simno valsčiaus Atesninkų, Semeniškių, Stebulių, Prygos ir Šarkiškių kaimuose. Visi jie yra partizaninio judėjimo tyrėjams gerai žinomo Kalniškių miško rytinėje pusėje, dėl to akcijos vykdytojų pirmiausia reikėtų ieškoti tarp čia tuo metu įsikūrusio Stasio Vabalo-Varmo būrio partizanų, o akcijos planuotojų – tarp Šarūno rinktinės, kuriai šis būrys priklausė, vadų⁴⁷. Tą naktį sušaudyta 17 žmonių. Žvelgiant per saugumiečių surinktų duomenų prizmę, tai vienas menkiausiai NKVD (MGB) darbuotojams pažįstamų partizaninio karo įvykių, gal dėl to ir istoriografijoje jis klaidingai priskiriamas prie Dzūkų rinktinės operacijų⁴⁸. Šarūno rinktinei tai nebuvo paskutinis masinis išpuolis, bet kiti jau vyko už mūsų tiriamos geografinės erdvės.

6 pav. Alytaus apskrityje (be Varėnos krašto) partizanų vykdytų operacijų aukų skaičiaus dinamika (1944–1952 m.)

Vėlesnė Alytaus apskrities partizanų kova su kolaboravimu ir pastangos išlaikyti sprūtančią iš rankų įtaką vietos gyventojams savo svarbiausiais bruožais nesiskyrė nuo ankstesnio laikotarpio – buvo puolami MVD ir MGB bendradarbiai, administracijos darbuotojai, kolūkių organizatoriai, visų jų šeimų nariai, baudžiami kriminaliniai nusikaltėliai (partizanų aktyvumo pokyčius, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, žr. 6 pav.). Nors partizanų skaičius smarkiai sumažėjo, jų vadų nuostata vengti jėgų koncentracijos išliko; kovotojai veikė taip pat plačiai kaip ir anksčiau (t. y. iki pat partizaninio karo pabaigos – visuose minimuose valsčiuose), tik sumažėjo išpuolių ir aukų. Paskutinė kruviniausia ginkluotojo pasipriešinimo akcija – klubo susprogdinimas Alovėje 1948 m. rugpjūčio 10 d. – nebesižymėjo tokiu tikslumu kaip A. Ramanausko-Vanago vadovaujamo Merkinės bataliono veiksmai 1946 m. birželio 4 d. Alovės valsčiuje. Šioje operacijoje buvo taikomasi į sovietinius pareigūnus (žuvo 8 asmenys, tarp jų – Alovės valsčiaus MGB viršininkas, vykdomojo komiteto sekretorius), bet sužeista daug (per 30) niekuo dėtų žmonių. Kur kas taikliau partiza-

nai atrinko chronologiškai paskutines – 1951 ir 1952 m. – aukas. Pavyzdžiui, pačia paskutine užregistruota auka tapo Alytaus valsčiaus Staniavos kaime gyvenusi Kašėtų šeima, kurios tėvas Jurgis ir sūnus Vytautas, pasak saugumiečių dokumentų, buvo MGB agentai⁴⁹.

IŠVADOS

1. Pirmieji kaltinamų kolaboravimu su sovietais asmenų mirtimi pasibaigę Alytaus apskrities partizanų veiksmai užfiksuoti 1944 m. spalio mėn. – fronte atsinaujinus aktyvesniems Raudonosios armijos veiksams, o kaime pradėjus kurti sovietines partines ir administracines institucijas.

2. Iki 1945 m. lapkričio mėn. (t. y. iš esmės iki legalizacijos pabaigos) Alytaus apskrityje didesniąją ginkluotojo pogrindžio dalį sudarė LLA ir Dzūkų grupei, Dzūkų rinktinei (būsimosios Dainavos apygardos svarbiausi junginiai) nepriklausančios ginkluotos grupės arba pavieniai ginkluoti asmenys. Jų kovos su kolaboravimu tiesiogiai neregamentavo jokios rašytinės taisyklės.

3. Pokaryje pirmuoju teisiniu aktu, reglamentuojančiu pagrindžio kovotojų elgesį su kolaborantais, laikytinas 1944 m. lapkričio 10 d. LLA Vanagų vyriausiojo štabo įsakymas Nr. 4.

4. Partizaninio karo laikotarpiu Alytaus apskrityje (be Varėnos krašto) įvykdyta 12 masinių (daugiau kaip 10 aukų) kolaboravimu kaltinamų asmenų sunaikinimo akcijų, per jas sušaudyti 303 žmonės. Tai sudaro apie

21 proc. visų partizanų išpuolių aukų (daugiau kaip 1 450 žmonių) šioje teritorijoje.

5. Apibendrintai vertinti partizanų baudžiamąją politiką yra problemiška, nes svarbiausia rašytinė informacija, pagrindžianti mirties nuosprendį, – didelės dalies kolaboravimu įtartų asmenų bylos – yra dingusi (dalį bylų čekistai laikė nevertingomis, sunaikino sąmoningai).

Nuorodos

¹ Norėtume pritarti minčiai, kad „sovietinės istoriografijos nederėtų laikyti moksline, kai kurie darbai vertingi tik savo faktografija“, žr. M. Pocius, *Kita Mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 20.

² Žr. L. Mikelevičius, „Partizanų baudžiamoji praktika Varėnos krašte (1944–1952 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2013, Nr. 1 (33), p. 71–97.

³ Pavyzdžiui, pagal Dzūkų grupės vado J. Vitkaus-Kazimieraičio įsakymo Nr. 4 1 paragrafą, „Dzūkų grupės teritorija nustatoma: pagrinde Alytaus ir Seinų apskritys ir [kai kurie. – R. Z.] kaimyninių apskričių valsčiai“, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003, p. 74.

⁴ Žr. MGB Lazdijų aps. skyriaus viršininko Aleksejevo pranešimą LSSR MGB 2N skyriaus viršininkui Osipovičiui ir M. Gruodienės-Ūsaitės liudijimą LGGRTC Pasipriešinimo dalyvių teisių komisijai, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 1684, l. 30; b. MA7G0002.

⁵ K. K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Chicago, 1988, p. 388.

⁶ Minėti tikslesnių skaičių neįmanoma, nes rajono ir apskrities ribos skiriasi.

⁷ „<...> organizuoti slaptą aktyvią kovą su NKVD, šnipais ir keliančiais grėsmę vietinės administracijos bendradarbiais. Raudonosios armijos dalinių, neturinčių užduoties kovoti su partizanais arba terorizuoti vietos gyventojus, be Vyriausiojo štabo nurodymo neliesti. <...> Kovos tikslas <...> ginti savo tautos gyvybę ir turtą, [kolaborantus. – R. Z.] įbauginti ir laikyti įtampoje, kad jaustų mirties bausmės grėsmę, sąžiningai nevykdytų savo pareigų“, 1944 m. lapkričio 10 d. LLA Vanagų vyriausiojo štabo įsakymas Nr. 4, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 49, l. 6, 7.

⁸ Žr. 1945 m. pirmojoje pusėje parengtų Dzūkijos partizanų veiklos taisyklių VI paragrafą „Komunistų ir jiems pataikujančių asmenų tvarkymas“, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, Kaunas, 1996, p. 142–143; 1945 m. rugpjūčio 15 d. įvykusio Tauro apygardos partizanų vadų susirinkimo protokolą, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952)*, Vilnius, 2000, p. 74.

⁹ „<...> ne visi kovotojai rimtai žiūri į likviduojamų asmenų bylų sudarymą. Pirmiausia nusikaltėliai likviduojami, o vėliau jau rengiamasi jiems sudaryti bylas“ (Geležinio Vilko rinktinės vado Daumanto įspėjamasis raštas, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952)*, p. 268.

¹⁰ E. Grunskis, „Kas degino Klepočius?“, *Pasaulis*, 1991, Nr. 24, p. 18.

¹¹ Pranešimas SSRS MVD liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui [be parašo], LYA, f. K-41, ap. 1, b. 803, l. 70.

¹² DK Vytauto Didžiojo partizanų būrio organizavimo pradžios protokolai Nr. 1, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 2817/3, l. 33.

¹³ S. Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, Vilnius, 2001, p. 1104.

¹⁴ P. Paulausko būrio nario I. Kaminsko 1945 m. sausio 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8293/3, l. 17.

¹⁵ NKVD Alytaus aps. viršininko mjr. Černyšev 1944 m. lapkričio 24 d. ataskaitinis pranešimas LSSR NKVD ir MGB komisarui J. Bartašiūnui apie kovą su banditizmu Alytaus apskrityje, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 803, l. 55.

¹⁶ NKVD ir MGB Alytaus aps. skyriaus viršininkų Černyšev 1945 m. vasario 3 d. ataskaitinis pranešimas LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui, LSSR MGB komisarui A. Guzevičiui apie kovą su banditizmu Alytaus apskrityje, *ibid.*, b. 804, l. 44.

¹⁷ Išsamiau apie šią taktiką žr. SSRS NKVD Kovos su banditizmu valdybos viršininko 1945 m. sausio 19 d. nurodymą Baltarusijos, Lietuvos ir Ukrainos SSR vidaus reikalų liaudies komisarams, *ibid.*, b. 50, l. 27–28.

¹⁸ Černyšėvo ir Rogožino 1945 m. sausio 19 d. pranešimas LSSR NKVD ir MGB komisarui J. Bartašiūnui apie kovą su banditizmu, *ibid.*, b. 804, l. 2.

¹⁹ Černyšėvo 1945 m. sausio 17 d. ataskaitinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 6.

²⁰ Žr. J. Jasiulevičiaus paaiškinimą Alytaus aps. saugumo komiteto viršininkui, *ibid.*, b. 805, l. 312–313.

²¹ Kaip tik tokią įvykių seką autobiografijoje nurodo jo dukterė M. Adomavičiūtė, *ibid.*, f. 2784, ap. 1, b. 19, l. 7.

²² Kai kurie atvejai dar nėra verifikuoti tiek, kad tiktų įvairiapusiam tyrimui. Todėl reikia turėti omenyje, kad visose lentelėse ir grafikuose nurodyti skaičiai yra negalutiniai. Kita vertus, tyrimui netinkama tik 10–12 proc. medžiagos, todėl ir įtraukus ją atskleidžiamos tendencijos nebūtų smarkiai iškraipytos.

²³ „Daugumoje valsčių pagrindine ginkluota jėga, naudojama kovai su banditizmu, yra naikinamieji (rus. *istrebitelnyje*) būriai“, žr. LKP(b) CK biuro nutarimą dėl LSSR naikinamųjų batalionų kovingumo stiprinimo, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 50, l. 65. Reikėtų patikslinti, kad tai buvo veikiau kasdienė, visada šalia esanti, iš dalies dėl to partizanams emociškai atgrasesnė karinė jėga. Didesnėse anti-partizaninėse operacijose ji tapdavo tik pagalbinium veiksmu. Plg. Naikinamųjų batalionų ir ginkluoto aktyvo komplektacijos rodikliai Alytaus apskrityje ir spėjamas partizanų skaičius, *ibid.*, f. 1308, ap. 2, b. 4, l. 62.

²⁴ *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, p. 64.

²⁵ Partizanų 1945 m. balandžio 13 d. aktas Nr. 2/3, Kauno tremties ir rezistencijos muziejus, GEK 5998.

²⁶ Jo apytikslis dydis matyti iš Černyšėvo 1945 m. balandžio 17 d. J. Bartašiūnui rašytos kovos su partizanais ir antisovietiniu pagrindžiu 1945 m. pirmojo ketvirčio rezultatų ataskaitos, kur nurodoma, kad Alytaus apskrityje veikia 7 partizanų grupės (352 žmonės), iš jų visai sunaikintos 4 (73 partizanai). Tuo tarpu per tą patį laiką apskrityje 387 partizanai nukauti, 225 – suimti (vengiantys karo tarnybos asmenys ir „kitoks priešiškas elementas“ į šiuos skaičius neįeina), LYA, f. K-41, ap. 1, b. 804, l. 169–170).

Šis sluoksnius iš esmės išsiskaidė (arba legalizavosi, arba prisidėjo prie struktūruoto pogrindžio) iki 1945 m. lapkričio mėn., žr. NKVD Alytaus aps. viršininko Lisovskio pranešimą J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 805, l. 202. Plg. 1946 m. lapkričio 20 d. pažymą apie kovos su antisovietiniu pagrindžiu būkle Alytaus apskrityje, kurioje MGB Alytaus aps. skyriaus viršininkas Lobkovas rašo, kad 1946 m. sausio–lapkričio mėn. suimti 135 antisovietinių organizacijų nariai ir 25 pavieniai antisovietiška nusiteikę asmenys, *ibid.*, f. 1308, ap. 2, b. 4, l. 53.

²⁷ Pvz., žr. J. Vitkaus-Kazimieraičio 1945 m. birželio 7 d. įsakymą Nr. 3 dėl bendros partizanų struktūros ir drausmės, kuriame reikalaujama „paimti kieton rankon“ Marcinkonių apylinkėse „kokio tai Šimo vadovaujama“ ir vietinius gyventojus terorizuojantį būrelį, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, p. 73.

²⁸ M. Pocius, op. cit., p. 131.

²⁹ Šis laikotarpis truko iki spalio (Daugų valsčiuje – iki 1946 m. kovo) mėn., nes rugsėjo mėn. buvo „tik“ 4 aukos – dauguma atvejų greičiau laikytini turtinių santykių aiškinimusi nei politiškai motyvuotais veiksmais (pvz., Butrimonių valsčiaus Griškonių kaimo gyventojas K. Biliūnas (Bieliūnas?) buvo nušautas už tai, kad negrąžino partizanams jam neva patikėto saugoti arklį, nes šį iš jo atėmė valdžia kaip „banditų nuosavybę“), LYA, f. K-41, ap. 1, b. 812, l. 319; b. 805, l. 19; b. 819, l. 25.

³⁰ *Pietų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas. Dainavos ir Tauro apygardos*, Vilnius, 2008, p. 21; „<...> žuvus [Kęstučio rinktinės. – R. Z.] vadui nebeliko iš ko gauti įsakymų ir mes nusprendėme legalizuotis, o ginklus paslėpti <...>, kol atsiras naujas vadas ir duos mums įsakymą“, nenustatyto Dzūkų rinktinės būrio grandies vado S. Jaruševičiaus 1946 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10142/3, t. 1, l. 78.

³¹ Vyto Žusino ir dar keturių asmenų baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-6949.

³² Pasitarimo Ricelių kaime dalyvių valdžiai paklūstančioje teritorijoje stiprių koordinuotų smūgių prosovietiniam aktyvui partizanai sudavė ir anksčiau. Be jau minėto Miroslavo puolimo, kur pagrindinis taikinytis buvo stribai, LSSR valdžiai ypač skausminga buvo labiau rusų tautybės žmonių gyvenamo Nėkrūnų kaimo (3 km nuo Lazdijų) sovietinių aktyvistų ir jų šeimų sunaikinimo akcija (plačiau apie ją žr. *ibid.*, b. P-17519), kurią 1945 m. lapkričio 20 d. įvykdė partizanų grupė, sudaryta iš J. Neifal- tos ir A. Kisieliausko vadovaujamos rinktinės. Vis

dėlto tokie atvejai labiau primena pavyzdžius, kurių partizanų vadovybė vengė: po Miroslovo puolimo saugumiečiams organizavus partizanų paiešką gan greitai buvo užkluptas ir iš esmės visiškai sunaikintas A. Kušlio vadovaujamas būrys, o po Nekrūnų kaimo puolimo suimta daug šioje iš esmės keršto akcijoje (prieš pusantrios savaitės buvo žuvęs garsus šių apylinkių partizanų vadas A. Kisieliauskas) dalyvavusių gretimo Kuklių kaimo gyventojų, be to, saugumiečiai susekė ir nukovė vieną žymesnių Lietuvos partizaninio judėjimo vadų J. Neifaltą.

³³ Plačiau apie ją žr. M. Pocius, op. cit., p. 206–207.

³⁴ Ibid., p. 209.

³⁵ MGB Alytaus aps. skyriaus viršininko Besarabovo pranešimas LKP Alytaus aps. komiteto sekretoriui Purlui, LYA, f. 1308, ap. 2, b. 4, l. 28; partizanų karo lauko teismo protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 8, l. 28–29.

³⁶ A. Ramausko baudžiamoji byla, ibid., l. 29.

³⁷ MGB Alytaus aps. skyriaus viršininko Besarabovo spec. pranešimas LSSR valstybės saugumo ministrui D. Jefimovui, ibid., f. K-11, ap. 1, b. 96, l. 43.

³⁸ Karo lauko teismo nuosprendį šiai šeimai žr. *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, p. 123.

³⁹ V. Račkauskaitės 1946 m. rugpjūčio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36070/3, l. 19–20.

⁴⁰ Tikėtina, kad šios operacijos pradžia yra Šarūno rinktinės būrių 1946 m. lapkričio 7 d. akcija Lazdijų aps. Veisiejų ir Šventežerio valsčiuose, per kurią Šlavantų, Gegutės ir Vytautų kaimuose, negalutiniais duomenimis, sušaudyti 32 žmonės.

⁴¹ Surinkti duomenys rodo, kad kitokių operacijų, kaip tai atsitiko tomis dienomis Alytaus ir Simno valsčiuose, kur buvo užpulti civiliai kolaborantai, jokie Alovės ar Daugų valsčiuose galėję veikti Merkio rinktinės būriai nevykdė. Be to, pažymėtina, kad saugumo dokumentais paremta

mūsų surinktoji ir partizanų ataskaitose pateikiama šio įvykio statistika nesiskiria: l. e. bataliono vado pareigas J. Jakubavičiaus-Rugio raporte Merkio rinktinės vadui A. Ramauskui-Vanagai rašoma, kad 1946 m. lapkričio 14 d. kautynėse sunaikinta 18 NKVD kareivių ir stribų, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*, p. 156; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 271, l. 53.

⁴² 1946 m. gegužės 16 d. išleistame grupės vado V. Batiuškos-Žmogaus įsakyme jis įvardijamas kaip „baudžiamojos skyriaus vadas“, turėjo keliolikos mėnesių panašios veiklos patirtį.

⁴³ Tai saugumiečių ataskaitose, pranešimuose ir kituose dokumentuose pasikartojantis skaičius. Mūsų duomenimis, tą naktį nušauti 37 asmenys. Mat dar po du žmones nušauta Daugirdėlių ir Viešnagių kaimuose, esančiuose už 8–10 km nuo pagrindinių įvykių vietos ir 15 km vienas nuo kito. Faktas, kad visi asmenys buvo nužudyti tą pačią naktį, leidžia kelti prielaidą, kad galėjo būti dar dvi tą pačią akciją vykdančios partizanų grupelės, apie kurias tardomi J. Grincevičiaus-Negro būrio partizanai ir jų ryšininkai nežinojo.

⁴⁴ Akcijos dalyvio B. Janulevičiaus 1947 m. gruodžio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43613/3, t. 1, l. 34–36.

⁴⁵ Visos jos išvardytos po įvykio surašytame partizanų karo lauko teismo protokole; ibid., t. 3, l. 82.

⁴⁶ B. Janulevičiaus 1947 m. gruodžio 23 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 21–28.

⁴⁷ Žr. pažymą apie Varmo grupę, ibid., b. 43550/3, l. 249–251.

⁴⁸ M. Pocius, op. cit., p. 230.

⁴⁹ LYA, f. K-41, ap. 1, b. 836, l. 100–104.

Gauta 2017 04 26

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Rimantas Zagreckas

PUNITIVE OPERATIONS CARRIED OUT BY LITHUANIAN PARTISANS IN ALYTUS COUNTY IN 1944–1952

Summary

To compare with guerrilla wars in the 20th century in Europe, participants of Lithuanian partisan movement after the WW II were particularly involved in fighting collaborationism; they were struggling to overcome challenges related to support showed by their fellow citizens to

the Soviet authorities. In the majority of cases, the punitive operations were precalculated actions, by which it was sought not to allow the Soviets to entrench deeply their authority in this country; yet, in part, it had been spontaneous responses towards substantial reforming of social

relations and world view norms prevailing in Lithuania (especially in the countryside). New norms had to comply with the communist ideology in its Bolshevik version.

In the beginning, fighting collaborationism had not been the most important part of partisan activity, yet, under conditions of increasing involvement of local people in the schemes of repressive structures (first of all, those of NKVD and MGB), the number of counter-punitive operations increased. Especially violent fight of this kind broke out in South Lithuania, first of all, in Dzūkija, as in this region, Dainava and Tauras military districts of partisans were established. Those two military districts were stronger and resisted longer to compare with other ones. It is likely that earlier, the leaders of first military groups of partisans acted spontaneously, they were following their own understanding of ethics. Although a part of them had to have access to the Order of 10th November 1944 of Headquarters of Lithuanian Freedom Army formally functioning across Lithuania. The Order contained information related to citizens behaviour concerning collaborationism. Later, the leaders of partisan military districts drafted legal acts, more

or less adapted to war time conditions, regulating partisan fight tactics and methods against collaborationism.

Statistics collected when preparing this article shows that in 1941–1952, in the biggest Dzūkija county, Alytus county, Lithuanian partisans claimed the lives of more than 1 450 people (this number includes victims of clashes with the NKVD and MGB units). About 300 (21 per cent) of them were killed during mass assaults on one or several villages; later these events were named Bartholomew's Day Massacre. The majority of the victims were people who contributed more or less to entrenchment of Soviet system in Lithuania, although it is problematic to determine the exact number of such people, because, when investigating concrete cases, frequently, one is not able to reconstruct all circumstances of the event. Those cases when entire families were killed together with underage children are to be considered criminal offences unambiguously – no justification documents have been found concerning such actions in the written legacy of the partisans (several concrete cases demonstrate that partisan leaders considered a person of 14 years of age fully responsible for his / her actions).

LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimas 1944–1959 m.

Straipsnio tikslas – remiantis išlikusiais archyviniais dokumentais ir politinių kalinių atsiminimais išnagrinėti LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimo istoriją: nustatyti jo reikšmę sovietinėje kalėjimų sistemoje, ištirti kalinimo sąlygas ir kalėjimo režimo ypatybes, išanalizuoti Tardymo skyriaus darbo metodus, atskleisti mirties nuosprendžių vykdymo šiame vidaus kalėjime peripetijas.

ĮVADAS

1944 m. vasarą sovietams reokupavus Lietuvą, veiklą atnaujino pačiame Vilniaus centre įsikūręs sovietinio saugumo vidaus kalėjimas. 1940–1941 m. tame pačiame pastate veikė NKVD-NKGB Vilniaus valdyba, 1941–1944 m. – gestapas ir vokiečių saugumo tarnyba, o 1944 m. rudenį įsikūrė LSSR valstybės saugumo liaudies komisariatas – NKGB (1946 m. pervadintas į Valstybės saugumo ministeriją (MGB), o 1954 m. – į Valstybės saugumo komitetą (KGB)). Pastato rūsyje įkurtas pats svarbiausias Lietuvos SSR čekistinis kalėjimas – vieta, kur buvo kalinami, kankinami ir žudomi sovietų valdžios priešai.

Čia buvo kalinama ir kankinama didelė dalis laisvės kovotojų, tarp jų ir tokie partizanų vadai kaip Jonas Semaška-Liepa, Jonas Žemaitis-Vytautas, o Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Ginkluotųjų pajėgų vadas Adolfas Ramanauskas-Vanagas 1957 m.

šiam kalėjime buvo sušaudytas. Sovietinio saugumo vidaus kalėjime buvo kalinami ir lenkų pogrindžio dalyviai, neginkluotųjų antisovietinio pasipriešinimo organizacijų nariai, kiti piliečiai, įtariamai veikę prieš sovietų valdžią. Taip pat šiame kalėjime laikyti asmenys, kolaboravę su naciais, dalyvavę vykdant nusikaltimus žmogiškumui. Apibendrinant galima pasakyti, kad čia kalėjo visi tie, kurių vienokią ar kitokią esamą ar tariamą veiklą buvo galima apibūdinti 1940 m. LSSR baudžiamojo kodekso 58-uoju straipsniu – „kontrevoliucine veikla“.

Tai, kad ilgus pokario dešimtmečius pačioje sostinės širdyje buvo kankinami ir žudomi sovietinio režimo priešai, verčia išsamiai išnagrinėti šio kalėjimo istoriją. Tai galima padaryti apibrėžiant šios kalinimo įstaigos vietą bendroje sovietinių kalėjimų hierarchijoje, atskleidžiant kalinimo sąlygų ypatumus, nagrinėjant kalinių atsiminimuose atsispindinčius tardytojų darbo metodus ir ištiriant mirties bausmės vykdymo LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjime procedūrą.

LSSR KGB tardymo izoliatoriaus istoriją 1959–1991 m. yra išnagrinėjęs Mindaugas Žiūkas¹. Taigi susidaro paradoksali padėtis – yra ištirta šios kalinimo vietos istorija laikotarpiu, kai sovietų režimas, palyginti su pokario metais, jau buvo gerokai sušvelnėjęs. Vertas dėmesio Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės straipsnis, kuriame, aprašant čekistų savivalę, nušviečiamos vyravusios

kalinimo sąlygos, tardytojų taikyti kankinimai ir t. t.² Kaip išsamus istorinis tyrimas, atskleidžiantis mirties bausmės vykdymo peripetijas pirmaisiais pokario metais (1944–1947 m.) ir trumpai nušviečiantis šio vidaus kalėjimo istoriją, itin vertinga yra Severino Vaitiekaus monografija³. LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimo temą savo darbuose fragmentiškai nagrinėjo Arvydas Anušauskas⁴.

Didžiausią su nagrinėjama tema susijusių archyvinių šaltinių dalį sudaro Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomo LSSR KGB tardymo izoliatoriaus fondo (K-17) dokumentai. Tarp jų – kalėjimo patikrinimo aktai, informacija apie tikrinant nustatytų trūkumų šalinimą ir vadinamieji kalėjimo pasai – informacija apie kalinimo įstaigos būklę, režimo ypatybes ir kt. Esminė šio dokumentų fondo problema – tai, kad dalis dokumentacijos yra sunaikinta ir išliko tik 1946–1951 m. vidaus kalėjimo dokumentai. Išlikę 1952–1959 m. laikotarpio dokumentai – kalinių vedžiojimo į Tardymo skyrių registracijos žurnalai – mažai naudingas šaltinis.

Didelė dalis politinių kalinių, kalėjusių LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjime, atsiminimų buvo skelbiami leidinyje „Laisvės kovų archyvas“. Be jų, straipsnyje remiamasi 1944 ir 1953 m. LSSR vidaus kalėjime kalinto Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio dalyvio Vinco Selioko⁵, Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) nario Leono Vilučio (kalintas 1945 m.)⁶, Lietuvos tautinės tarybos nario Viktoro Ašmensko (1946 m.)⁷, partizano Dominyko Jėčio-Ąžuolio sūnaus Algirdo (1947 m.)⁸, partizanų ryšininkės Elenos Juciūtės (1949 m.)⁹, kelių Vieningosios darbo sąjungos (toliau – VDS) narių¹⁰, Laisvojo Lietuvos jaunimo tautinio susivienijimo (toliau – LLJTS) narių Vlodo Pupšio¹¹ ir Eugenijaus Rimvydo Stanciko¹², partizano Broniaus Kemeklio (visi 1952 m.)¹³ ir orga-

nizacijos „Lietuvos patriotas“ nario Edvardo Buroko (1953 m.) atsiminimais¹⁴. Kadangi šie atsiminimai buvo rašomi praėjus nemažam laiko tarpui, tikėtini juose esantys tam tikri netikslumai šalinami lyginant atskirų autorių pasisakymus ir gretinant juos su išlikusiais kalėjimo veiklos dokumentais, – tai padeda susidaryti daugiau ar mažiau išsamų LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimo vaizdinį.

KALINIMO SĄLYGOS IR REŽIMO YPATYBĖS

Kalėjimo dydis. Pokario metais LSSR vidaus kalėjimą sudarė trys korpusai, išsidėstę palei Aukų, Gedimino ir Vasario 16-osios gatves. Kalėjime buvo 58 kameros, kurių bendrasis naudotinas plotas – 882,85 m². Remiantis sovietiniuose kalėjimuose nusistovėjusia norma vienam kaliniui skirti 2,5 m² ploto, kalėjime buvo galima laikyti 346 kalinius. Bet ne visas patalpas buvo galima skirti kalinių laikymui, reikėjo ir įvairių specialių patalpų (dušai, daiktų ir produktų sandėliai), taigi apsiribota 51 kamera ir 300 kalinių norma²⁵. Tiesa, abejotina, ar užsibrėžtų normų buvo laikomasi, nes dar 1946 m. balandį kalėjime buvo 451 kalinys, taigi vietoj nustatytų 2,5 m² vienam kaliniui teko tik 1,66 m² kalėjimo ploto²⁶. Pagal užsibrėžtas normas daugumoje kamerų turėjo būti laikoma po 4–6 kalinius, nors būta ir gerokai didesnių kamerų, kuriose numatyta laikyti net po 20 kalinių²⁷. V. Ašmenskas, vidaus kalėjime kalėjęs 1946 m., buvo laikomas 36-ojoje kameroje kartu su dar aštuoniais kaliniais²⁸, nors pagal kalėjimo normas joje galėjo būti laikomi tik šeši asmenys²⁹. Šis pavyzdys leistų spręsti, kad kalinimo normų nebuvo laikomasi. V. Seliokas atsimena apskritai neįtikėtiną atvejį, kai 1944 m. vienoje kameroje buvo net 33 kaliniai³⁰.

Kalinių skaičius. Aukščiausiu atskaitos tašku galima laikyti jau minėtą skaičių – 1946 m. balandį kalėjime buvo 451 kalinys. Vėliau šis skaičius mažėjo, tiesa, pasitaikydavo ir nedidelių kalinių skaičiaus svyravimų. Štai 1947 m. kovą buvo 276³¹, 1948 m. sausį – 231³², 1949 m. sausį – 146³³, 1950 m. liepą – 204 kaliniai³⁴. Vėlesnių metų duomenų nerasta, bet iš esamų galima spręsti, kad ilgainiui kalėjime nusistovėjo toks kalinių skaičius, kuris daugiau ar mažiau atitiko nustatytas kalinimo normas (prisimenant, kad šeštojo dešimtmečio pradžioje kalėjimo norma buvo sumažinta iki 200 kalinių). Absoliučią kalinių daugumą – apie 70 proc. – sudarė tardomieji. Kita dalis – asmenys, kurių tardymo terminas pasibaigęs, taip pat jau nuteisti kaliniai (įdomu, kad LSSR vidaus kalėjime buvo laikomos kelios dešimtys už buitinius nusikaltimus nuteistų asmenų, kurie ten dirbo įvairius ūkio darbus), tarp jų ir tie, kuriuos naudodavo operatyviais sumetimais – kaip kamerų agentus³⁵.

Kameros. Kalinimo normų nesilaikymo atvejai buvo ne vienintelė problema, su kuria susidūrė į LSSR vidaus kalėjimą patekę asmenys. Lovomis ir gultais apsirūpinta tik 1947 m. rudenį³⁶. Iki tol teko miegoti ant medinių grindų³⁷. Nebuvo čiužinių ar bent kokių apklotų – kaliniams teko apsikloti viršutiniais drabužiais. Maža to, kartu su sveikaisiais kameroje buvo laikomi ir sergantys, pvz., bendrojoje kameroje laikytas sifiliu sergantis kalinys³⁸. V. Selioakas atsimena, kad jo susirgusio (ilgą laiką karščiavo) niekam iš kalėjimo personalo nekilo mintis paguldyti į ligoninę. Sunkus ligonis buvo laikomas kameroje kartu su kitais ir išgijo tik per kelias savaites³⁹ – tokia istorija rodo atmestinių čekistų požiūrį: jeigu liga būtų buvusi užkrečiamoji, kalėjime galėjo kilti epidemija. Kiekvienoje kameroje stovintys mediniai kubilai (va-

dinamosios *parašos*), kurie atliko tualetu funkciją, padėties, savaime suprantama, tikrai negerino.

Kaliniai atsimena, kad vėliau sąlygos kameroje pasitaisė – atsirado gultai, lovos, buvo išduodami čiužiniai ir net patalynė. 1949 m. LSSR MGB vidaus kalėjime kalinta partizanų ryšininkė E. Juciūtė atsimena, kad kameroje buvo suolas ir geležinė lova, o joje – čiužinys, pagalvė ir antklodė, šalta nebuvo⁴⁰. Apie panašias sąlygas kalba ir kiti penktojo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo dešimtmečio pradžioje kalinti asmenys⁴¹. Tikėtina, kad ir vėliau padėtis kameroje nėjo blogyn. Buities sąlygų gerėjimas sietinas su keliais dalykais: 1) sumažėjusiu kalinių skaičiumi; 2) galiausiai įrengtais gultais ir lovomis; 3) po Josifo Stalino mirties ilgainiui sušvelnėjusiu politiniu režimu.

Kalėjimo apsauga. Pirmaisiais pokario metais išorine vidaus kalėjimo apsauga rūpinosi MVD kareiviai, išstatyti penkiuose postuose: trys – gatvėse palei kalėjimo korpusus, o du – vidiniuose pastato kiemuose⁴². 1947 m. išorinė sargyba perduota MGB pulko kariams⁴³. Vidinė apsauga rūpinosi MGB sargybiniai – buvo šeši sargybos postai, išdėstyti kalėjimo viduje. Kalėjimo vadovybei atrodė, kad to negana, todėl ji prašė skirti etatų dar trims postams: prie karcerių, prie vidinio kiemo ir prie išorinių vartų⁴⁴. 1947 m. naujieji postai buvo įkurti, tik ne visai ten, kur pageidavo kalėjimo vadovai: vienas – prie išėjimo, du – pasivaikščiojimo kiemeliuose⁴⁵. Sargybinių skaičius svyravo nuo 36 (1946 m.)⁴⁶ iki 68 (1950 m.)⁴⁷. Iki 1949 m. kovo mėn. kalėjimo sargyba dirbo trimis, o vėliau – keturiomis pamainomis. Kiekviena pamaina turėjo atsakingą pareigūną – pamainos viršininką (budintį kalėjimo viršininko padėjėją). Tvarką palaikyti padėdavo vadinamieji korpusiniai – korpusų vyresnieji. Du sargybiniai atliko specialią funkciją – vedžiojo kalinius į Tardymo sky-

rių, kiti du – lydėdavo į pasivaikščiojimo kiemelius⁴⁸.

Vidaus kalėjimo dokumentuose išlikę iškalbingų duomenų, nušviečiančių kalėjimo sargybinių gyvenimo peripetijas. Nors kalėjimo personalas būdavo auklėjamas per vadinamąsias politines valandėles, pasitaikydavo atsinaus požiūrio į pareigas atvejų: viename iš kalėjimo patikrinimo aktų rašoma apie užmigimą poste, vėlavimąsi ir net tinkamai neuždarytą kamerą. Pasitaikė ir konfliktų: sargybinė (!) Aronova kalėjimo viršininko padėjėjas Borisą Belonosovą, Jevtejevą ir korpusinį Grecovą išvadino liaudies priešais (vėliau ši pareigūnė buvo atleista iš darbo). Neblaivus kalėjimo viršininkas Ivanas Dorošenka, 1947 m. vasario 27 d. tikrindamas postus, necenzūriniais žodžiais apšaukė sargybinių Lagutiną⁴⁹. Viršininko nepasitenkinimas suprantamas – praeitą naktį kalėjime buvo vykdoma egzekucija, I. Dorošenka neabejotinai joje dalyvavo, o gal net ir pats šaudė. Nusikalto I. Dorošenka ir kitaip – kalėjime laikytus ir ūkio darbus dirbusius vadinamuosius buitinius panaudojo už kalėjimo ribų: kaliniai remontavo viršininko ir jo pavaduotojo butus⁵⁰.

Materialinę eilinių sargybinių padėtį iliustruoja toks pavyzdys: sargybinis Gorbunovas, neturėdamas kur gyventi, po darbo likdavo nakvoti kalėjimo raudonajame kampelyje. O kadangi neturėjo maisto, sugebėjo nuo kalinių nuvogti pusketvirto kilogramo duonos⁵¹. Tikėtina, kad dėl prastos materialinės padėties kai kurie sargybiniai verždavosi atlikti naujiems kaliniams asmeninės kratos – buvo tikėtina, kad pavyks ką nors pavogti iš „liaudies priešų“.

Vidaus kalėjimo kaliniai sargybinius atsimena nevienareikšmiškai. E. R. Stancikas rašo, kad sargybinis – veikiausiai savo iniciatyva – įmetęs jam į kamerą „Tiesos“ laikraščio numerį⁵². Su sargybiniu ir korpusiniu susimušęs ir už tai pas kalėjimo viršininką

atvestas E. Burokas prisimena, kad šis jį tik pabaręs, liepęs nuvesti į kamerą ir... atnešti maisto, – taip ir buvę padaryta⁵³. V. Pupšys atsimena du labai skirtingus sargybinius: vieną jauną ir priekabų, linkusį kalinius apkumščiuoti, kitą ramų, netgi užjaučiantį, „nepastebėdavusį“ dieną miegančių kalinių (už miegojimą dieną – nuo 6 val. ryto iki 22 val. vakaro – buvo galima atsidurti karceryje)⁵⁴. Tai 1952–1953 m. pavyzdžiai – tikėtina, kad tuo metu kalėjimo personalas jau prisibijodavo savivaliauti. N. Gaškaitė-Zemaitienė aprašo 1950 m. atvejį, kai kalėjimo viršininkas karceryje stipriai sušaldė vieną kalinę, o į kalėjimo gydytojos priekaištus atsakė, kad „jai taip ir reikia“⁵⁵. Ankstesniais pokario metais tokių epizodų galėjo būti ir daugiau. Tiesa, atrodo, jog čekistų vadovybė nebuvo suinteresuota, kad vidaus kalėjime suvešėtų savivalė ir sadizmas, – apie tai liudija faktas, kad tarp kalėjimo sargybinių čekistai turėjo suformavę savo agentūrinį tinklą: 1947 m. rugsėjį kalėjime dirbo 48 žmonės, iš jų 7 buvo informatoriai. Vienas jų, slapyvardžiu Dolmatovas, buvo itin aktyvus – per devynis mėnesius pateikė 23 agentūrinius pranešimus, kurie visi pasirodė verti dėmesio⁵⁶. Žinoma, agentūrinis tinklas buvo sukurtas ne vien tam, kad apgintų kalinius nuo sargybos savivalės, bet ir siekiant apsisaugoti nuo pernelyg gerų kalinių ir sargybinių santykių.

Kalinių maitinimas. Kaip rodo kalėjimo dokumentai, per dieną kaliniai turėjo gauti dvi porcijas karšto maisto⁵⁷. Ši norma įsitvirtino tik penktojo dešimtmečio pabaigoje. Pirmųjų pokario metų kaliniai atsimena tegaudavę šiltos sriubos ir košės⁵⁸. E. Juciūtė sakosi kasdien gaudavusi apie 650 g duonos, pietums būdavo žuviene ir kruopų košė, o vakarienei – arba sriuba, arba košė⁵⁹. Šeštojo dešimtmečio pradžios kaliniai atsimena, jog, be duonos, kalėjimo racione pasitaikydavo bulvių, kitų daržovių⁶⁰.

Kartais kalinių maisto racioną papildydavo iš namų atsiųsti siuntiniai, žinoma, jei buvo kam siųsti ir ką įdėti. E. Juciūtė atsimena, kad maisto siunta iš namų jai buvusi atnešta supjaustyta į smulkius gabalėlius – sargybiniai tikrino, ar nemėginama perduoti ko nors draudžiamo⁶¹. Pirmaisiais pokario metais siuntos buvo pjaustomos ne tik tam – dalį maisto pasisavindavo sargybiniai⁶². Kartais tardytojai manipuliuodavo teise gauti artimųjų siuntinių – atsisakęs bendradarbiauti kalinys galėdavo prarasti teisę gauti iš namų paramą⁶³. Šeštojo dešimtmečio pradžioje įsitvirtino tvarka, kad siuntinių kalinys galėjo gauti tik pasibaigus tardymui⁶⁴.

Režimas. Jau pirmaisiais pokario metais vidaus kalėjime nusistovėjo griežtas režimas. Nuo 6 val. ryto iki 22 val. vakaro galiojo dienos režimas – tuo metu kaliniams būdavo draudžiama miegoti. Rytą ir vakare du sargybinio lydimi kaliniai išnešdavo *parašą*. Kartą per dieną – pasivaikščiojimas: iš kameros vyrai būdavo vedami į vidinį kalėjimo kiemą, uždaromi į vieną iš pasivaikščiojimo kiemelių ir ten 10–20 min. galėdavo pakvėpuoti grynu oru⁶⁵. Kalėjimo personalui šie pasivaikščiojimai turėjo ir pragmatinę prasmę – ištuštėjusiose kamerose būdavo galima atlikti kratą. 22 val. kaliniams būdavo leidžiama eiti miegoti, bet nedažnam tai pasisekdavo, nes vos atėjus miego metui sargybiniai pradėdavo vedžioti kalinius į Tardymo skyrių.

Kas dešimt dienų kaliniai būdavo vedami į pirtį praustis⁶⁶. Kartais sargybiniai leisdavo kaliniams pasišvarinti – atnešdavo skudurą ir vandens kameros grindims išsiplauti⁶⁷. Nieko keista, kad tokiomis higienos sąlygomis kamerose pradėdavo veistis parazitai – blusos, utėlės, blakės ir t. t. Kaliniai atsimena, kad kartais kameras lankydavo gydytoja⁶⁸.

Ką kaliniai veikdavo dienomis? Nemažą dalį laiko jie tiesiog šnekėdavosi tarpusavyje, suprantama, jei kameros draugai būdavo

kalbūs. Iš kalinių atsiminimų išplaukia ir kiti jų kalėjimo kasdienybės vaizdai: žaidimas iš duonos nulipdytais šachmatais⁶⁹, rūkymas⁷⁰ ir „kalėjimo telegrafas“, t. y. bandymas per sieną Morzės abėcėle perduoti žinutę į gretimą kamerą⁷¹. Šeštojo dešimtmečio pradžioje kalėjime pradėjo veikti biblioteka – knygų kaliniams išduodavo kas savaitę⁷². Visas kalėjimo bibliotekoje esančias knygas Glavlitas buvo pripažinęs tinkamomis⁷³ – ko gero, jos buvo ne pačios įdomiausios.

Karceris. Už esamus ar tariamus kalėjimo drausmės pažeidimus kaliniai galėjo atsidurti karceryje. Kaip rodo dokumentai, tiek 1947 m.⁷⁴, tiek 1950 m.⁷⁵ kalėjime buvo du karceriai. Stasys Katauskas (kalėjo 1945 m.) atsimena karceryje vienais apatiniais drabužiais ant betoninių grindų buvęs laikomas septynias paras⁷⁶. A. Jėčys (1947 m.) rašo dvi paras išbuvęs betoninėje duobėje, kur buvę labai šalta⁷⁷. Jonas Ožeraitis (1948 m.) mena, kad karceris buvęs labai drėgnas – per sienas ir lubas iš visų pusių sunkęsis vanduo⁷⁸. Išsamų liudijimą pateikia Algirdas Statkevičius (1951 m.) – jis ir jo kameros draugas buvo uždaryti į šalia esančius atskirus karcerius, kur išrengti praleido penkias paras. Karceryje buvo labai šalta ir drėgna. Naktį ant šlapių betoninių grindų įmesdavo metalinius vartelius – ant jų gulėti buvo dar šalčiau. Per parą teduodavo puoduką vandens ir 50 g duonos. Maža to – į karcerį kasdien užeidavo vienas čekistų ir kalinį žiauriai mušdavo. Po penkių parų leisgyviai kaliniai buvo grąžinti į kamerą⁷⁹. Kartu su E. R. Stanciku vienoje kameroje laikytas partizanas Beržas pasakojo apie karcerį kaip apie vietą, kur iki kelių stovima šaltame vandenyje ir nėra net kur atsistėti⁸⁰. Patys tardytojai MGB vidaus kalėjimo karcerius apibūdino kaip patalpą, kur „galima galą gauti“⁸¹. Po J. Stalino mirties tuometinis SSRS vidaus reikalų ministras Lavrentijus Berija uždraudė fizinį kankinimą – tikėtina, kad ir tokie drėgnieji karceriai

tada buvo panaikinti. Deja, nesant išlikusios šeštojo dešimtmečio vidurio KGB vidaus kalėjimo dokumentacijos, tai lieka tik prielaida. M. Žiūkas nustatė, kad bent jau devintajame dešimtmetyje KGB tardymo izoliatoriuje buvo likęs vienas karceris. Be to, 1974 m. buvo įrengta vadinamoji minkštoji kamera – „psichiškai nesveikiems“ sulaikytiesiems⁸².

Moterys kalėjime. Kalinės moterys vidaus kalėjime buvo laikomos atskirai nuo vyrų⁸³. Jų asmeninę kratą atlikdavo sargybinė moteris⁸⁴. Nėščių kalinių tardymas būdavo atidedamas, iki gimdymo jos būdavo perkliamos į Lukiškių kalėjimą⁸⁵. Pasitaikydavo moterų, kurios dėl kalėjime patirto smurto ir prievartos išprotėdavo. Nina Nausėdaitė atsimenta epizodą, kai jos vienutėje buvo apgyvendinta iš proto išėjusi partizanų ryšininkė Onutė Trakimaitė⁸⁶. Lygiai kaip ir vyrus, moteris kalines bausdavo karceriu – Marija Žiliūtė atsimenta net keliskart buvusi į jį uždaryta⁸⁷. Faktas, kad 1947 m. kalėjimo viršininko pavaduotoju dirbo nuolat drausmę pažeidinėjantis čekistas Krečetovas⁸⁸, kuris vėliau buvo perkeltas dirbti į Šiaulių MGB ir ten įkliuvo bandydamas išprievartauti suimtą merginą⁸⁹, verčia susimąstyti apie tuos tamsius čekistinio vidaus kalėjimo istorijos epizodus, kurių, ko gero, niekada nebus lemta atskleisti.

TARDYMO SKYRIAUS DARBO NIUANSAI

Tardymo trukmė. Be abejo, ji tiesiogiai priklausė nuo bylos sudėtingumo – kuo reikšmingesnes pareigas tam tikroje anti-sovietinėje organizacijoje asmuo ėjo, tuo ilgiau truko jo tardymas. Tiesa, net vidaus kalėjime formaliai turėjo būti laikomasi „socialistinio teisėtumo“ principų – tardymo laikui užsitęsęs, prokuroras patvirtindavo naują kvotos pabaigos terminą. Šiuo klau-

simu pirmaisiais pokario metais vidaus kalėjime tvyrojo visiška netvarka. 1946 m. balandį atlikus patikrinimą, nustatyta, jog tokių atvejų, kai tardymo terminas nepratęstas, o kaliniai vis tiek kalinami, yra net 133 (tuo metu kalėjime buvo 451 kalinys). Žinoma, pažeidimas pažeidimui nelygu, bet, pavyzdžiui, kalinys V. Dordaikas (suimtas 1944 m. lapkričio 23 d.), 1945 m. kovo 22 d. pasibaigus tardymo laikui, dar ilgiau kaip metus be jokio teisinio pagrindo išbuvo vidaus kalėjime. Per dvejus metus į apklausą jis buvo iškvieštas tik kartą⁹⁰. Vėliau tokios grubios savivalės nebepasitaikė – paprastai tardomieji vidaus kalėjime praleisdavo durtis mėnesius⁹¹. Būdavo ir sudėtingų bylų. Antai M. Žiliūtė, tardoma vienoje byloje su J. Žemaičiu-Vytautu, vidaus kalėjime išbuvo septynis mėnesius⁹². Su J. Žemaičiu-Vytautu susijusi gailėstingoji sesuo N. Nausėdaitė vienutėje laikyta ištisus metus⁹³. O ką jau kalbėti apie tokias svarbias asmenybes kaip J. Žemaitis-Vytautas (parvežtas iš Butyrkų kalėjimo, tardytas apie metus⁹⁴) ar A. Ramanauskas-Vanagas (apie metus).

Kai kuriais atvejais tardytojai nurodydavo kalinius kelias paras laikyti Tardymo skyriuje, nevedant jų į vidaus kalėjimą, – taip buvo tikimasi palaužti psichologiškai silpnesnius kalinius, dažniausiai jaunus vyrus ar moteris. VDS byloje kaltinamą Kazimierą Banį tardytojas kelias paras laikė kabinete. Negavus norimo rezultato, kalinys buvo nuvestas į vidaus kalėjimą⁹⁵. Tuo tarpu partizanų ryšininkę Birutę Tylaitę toks metodas palaužė – kelias paras išlaikyta tardytojo kabinete, ji prisipažino ir iškart buvo išvežta į Lukiškių kalėjimą⁹⁶.

Psichologiniai tardymo metodai. Sovietinio saugumo tardytojai per daugelį metų įvaldė įvairiausias tardymo būdus. Rafinuotesni tardytojai būdavo linkę bent iš pradžių pasitelkti įvairias psichologinio poveikio priemones, pavyzdžiui, įtikinti kalinį, kad

neverta spyriotis, nes visa kompromituojanti informacija tardymo organams jau žinoma, o užsispyrėliška laikysena gali jį atvesti tiesiai į šaudymo kamerą. Net keli kaliniai prisimena tardytojų bandymus išprovokuoti tardomuosius ir taip apsunkinti jų būklę. Antai 1945 m. tardytas LLA narys L. Vilutis atsiminė, kad tardytojas tyčia paliko ant stalo TT pistoletą, tiesa, netinkamą šaudyti⁹⁷. Jeigu tardomasis būtų bandęs ginklą panaudoti, šis epizodas neabejotinai būtų buvęs įtrauktas į kaltinimą kaip „teroristinis aktas“ (58-ojo straipsnio 8 paragrafas), o už tai laukė mirties bausmė. Beveik tokį pat epizodą prisiminė ir partizanas Bronius Kemeklis, tardytas 1952 m.⁹⁸

Dar vienas svarbus dalykas buvo tas, kad tardomiesiems dažnai ištisas paras neleisdavo normaliai išsimiegoti. Kalėjimo dienos režimas griežtai draudė miegoti, o naktį prasidėdavo tardymai. V. Seliokas atsimena, kad tardytojo kabinete jį laikydavo iki pat ryto, o tardytojas tuo metu skaitydavo laikraščius⁹⁹. Varginimą nemiga mini ir kiti kaliniai¹⁰⁰. Šiuo metodu buvo siekiama dviejų tikslų: arba tiesiog palaužti kalinį ir priversti jį išduoti reikiamą informaciją, arba, uždavinėjant įvairius sudėtingus klausimus, pabandyti kalinį priversti suklysti, paminėti informaciją, kurią tas nutylėjo per ankstesnį tardymą. Už suteiksimą informaciją tardomiesiems būdavo siūlomos įvairios privilegijos, pavyzdžiui, parašyti laišką į namus, gauti maisto daavinį¹⁰¹. Atsisakiusių bendradarbiauti laukė arba ilgas laikymas karceriuose, arba kankinimai.

Kankinimai. Fizinį tardymo metodų pasirinkimas buvo platus. Paprasčiausias ir, ko gero, labiausiai paplitęs – mušimas¹⁰². Kartais būdavo mušama guminėmis lazdomis¹⁰³. Pasitaikydavo, kad tardomasis būdavo verčiamas ilgai išbūti kokioje nors labai nepatogioje padėtyje: sėdėti kampe iškeltomis į viršų rankas ar ant bedugnės, tik su rėmais kėdės¹⁰⁴. Kai kuriems tardo-

miesiems teko nelaimė patirti itin įmantrių kankinimų. Partizanas Liudvikas Raudonis atsimena vadinamąjį „gulimą ant liniuotės“: „Tai – fanerinė lenta, prie kurios prisega per krūtinę ir šlaunis. Varžtais lenkia, lenkia ir klausia. Stuburas laužiamas aukštiekninkai. Iš pradžių labai skauda, paskui nieko. Stovi daktaras. Nustoja, kai ima tekėti ašaros su krauju. Taip tardė tris kartus su 3–4 dienų pertrauka. Ketvirtą kartą pakartoti daktaras neleido.“¹⁰⁵ Dar žinomas kankinimas ryškia prožektoriaus šviesa šviečiant tardomajam į akis¹⁰⁶. Kartais prie kalinio kojų pritvirtintais elektrodais būdavo leidžiama nestipri elektros srovė¹⁰⁷. Edvardas Burokas atsiminė, kaip jį, įvilktą į kažkokį brezentinį maišą, pririšo prie kušetės ir liejo vandenį – medžiagai traukiantis, kalinys jautė didelį skausmą¹⁰⁸. Pasitaikydavo, kad tardytojai persistengdavo, ir sužalotas kalinys atsidurdavo Lukiškių kalėjimo ligoninėje¹⁰⁹.

Vykstant vidaus kalėjimo patikrinimams kartais kaliniai dėl vaizdo būdavo paklausinėjami, ar jų nemuša. Sykį vienas kalinys komisijai pasiskundė, kad tardytojas jį muša. Komisija reagavo „labai atsakingai“ – kalinį dar kartą apklausė, o informaciją apie pažeidimą nusiuntė Tardymo skyriaus viršininkui¹¹⁰. Vargiai tikėtina, kad šis ėmėsi kokių nors veiksmų prieš savo pavaldinį, juk greičiausiai visi kankinimai skyriuje buvo vykdomi su viršininko žinia ir šiam patyliukais pritariant. Panašias komisijas atsimena ir kiti kaliniai¹¹¹.

Kaip minėta, po J. Stalino mirties L. Berija oficialiai uždraudė taikyti fizinio poveikio priemones. Kaip nuosekliai šio įsakymo buvo laikomasi, iliustruoja chrestomatinė A. Ramanausko-Vanago pirmojo tardymo LSSR KGB vidaus kalėjime 1956 m. spalį istorija – partizanų vadas buvo taip stipriai sumuštas (išbesta akis, sužaloti lytiniai organai), kad teko jį tučtuojau vežti į Lukiškių kalėjimo ligoninę. Beje, vėlesniuojau laiko-

tarpiu pasitaikydavo, kad sunkiai sergančius kalinius KGB tardytojai apklausdavo tiesiog Lukiškių kalėjimo ligoninėje. Kaip tik taip 1955 m. apklaustas sunkiai sergantis būsimasis Kovo 11-osios akto signataras Liudvikas Simutis. Kalinys, nekreipiant dėmesio į jo sveikatos būklę, buvo nuteistas sušaudyti¹¹².

Apibendrinant tardytojų veiklos metodus, galima daryti išvadą, kad čekistai pasirinkdavo, ką ir kaip tardyti. Neįgalaus (neturėjo rankos) LLJTS vadovo V. Pupšio tardytojai nekankino¹¹³, o eilinis tos pačios organizacijos narys E. R. Stancikas buvo ir kankinamas prožektoriaus šviesa, ir kratomas elektra¹¹⁴. Ko gero, žiauriausių kankinimų patyrė tie, kurių laukė aiškus nuosprendis – sušaudyti. E. R. Stancikas atsimena kartu kalėjusį partizaną Beržą, kuris iš kiekvienos apklausos grįždavo žiauriai sumuštas¹¹⁵. Baisybės, kurias tardomi patyrė būsimieji mirtininkai, nei apklausų protokoluose, nei atsiminimuose neužfiksuotos – jas galima tik nuspėti.

MIRTIES BAUSMĖS VYKDYMO VIDAUS KALĖJIME PERIPETIJOS

Mirties bausmės nuosprendžiai LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjime buvo vykdomi 1944 m. rugsėjo 28–1947 m. balandžio 16 d.¹¹⁶ Mirties bausmės vykdymo pertrūkis 1947–1950 m. sietinas su 1947 m. gegužės 26 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku dėl mirties bausmės atšaukimo. 1950 m. sausį mirties bausmė vėl grąžinta į bausmių sistemą, o tų pačių metų spalio 4 d. LSSR MGB vidaus kalėjime buvo atnaujintas mirties bausmės vykdymas. Tokia padėtis tęsėsi iki 1952 m. liepos 11 d. Nuo tada visi mirtininkai iš Lietuvos SSR būdavo etapuojami į Maskvos Butyrkų kalėjimą – iki 1956 m. rugsėjo bausmės buvo vykdomos ten. 1956 m. rugsėjo 7 d. LSSR KGB vidaus

kalėjime vėl atnaujintas mirties bausmės vykdymas – šįkart iki 1969 m. birželio 19 d. (tai paskutinės egzekucijos vidaus kalėjime data). 1969–1990 m. politiniai mirtininkai būdavo etapuojami į Baltarusijos SSR. Ten mirties bausmės buvo vykdomos Minsko 1-ajame tardymo izoliatoriuje¹¹⁷. Iš viso 1944–1969 m. LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjime (nuo 1959 m. – tardymo izoliatoriuje) buvo nužudyta 1 019 asmenų: 767 – 1944–1947 m.¹¹⁸, dar 252 – 1950–1969 m. (neskaičiuojant kalinių, kurie 1952–1956 m. sušaudyti Butyrkose)¹¹⁹.

Kaip rodo S. Vaitiekaus atliktas tyrimas, 1944–1947 m. mirties nuosprendžiai buvo vykdomi vidiniame vidaus kalėjimo kieme esančioje patalpoje, kuri kalėjimo planuose įvardyta kaip „virtuvė“. Kad „virtuvė“ buvusi naudojama kaip mirties bausmės vykdymo vieta, patvirtino ir buvę sovietų saugumiečiai¹²⁰. Tikėtina, kad ta pati patalpa tam naudota ir 1950–1969 m.

Pasak S. Vaitiekaus, pasmerktasis naktį būdavo išvedamas iš mirtininkų kameros ir nuvedamas į požemį, esantį po tikrąja kalėjimo virtuve. Ten nedideliame kambaryje paskutinį kartą būdavo patikrinami jo dokumentai – įsitikinama nuosprendžio teisėtumu (šioje procedūroje turėjo dalyvauti prokuratūros atstovas). Tada mirtininkas būdavo vedamas į šaudymo kamerą ir nužudomas¹²¹. 1994 m. Tuskulėnuose radus masinę sovietinio režimo aukų kapavietę, buvo atlikti teismo medicinos tyrimai, kurių metu nustatyta, kad toli gražu ne visi 1944–1947 m. laikotarpio mirtininkai buvo nužudyti sušaudant. Rasta gausybė palaikų, turinčių įvairių nešautinių sužalojimų, o 36 mirtininkai, kaip liudija teismo medicinos aktai, buvo ne sušaudyti, o tiesiog mirtinai užkapoti ar užbadyti¹²². Itin iškalbingas toks S. Vaitiekaus pateiktas palyginimas: kriminalinė nusikaltėlė Tatjana Prokofjeva (išžudė 5 asmenų šeimą) buvo nušauta viena kulka, o

partizanų ryšininkė Elena Vidugirytė buvo užmušta – jos palaikuose šautinių sužalojimų nerasta¹²³. Tokį sadizmą galima būtų aiškinti tuo, kad egzekucijos vykdytojai galėjo būti susipažinę su baudžiamųjų bylų, kuriomis remiantis asmenys nuteisti mirti, aplinkybėmis ir patys priimti sprendimą vieną ar kitą „liaudies priešą“ nužudyti itin žiauriai.

Iš vidaus kalėjime laikytų asmenų prisiminimų galima išskirti fragmentus, kuriuose atsispindi mirties bausmės vykdymo peripetijos. Eduardas Brinklys (kalėjo 1945 m.) tvirtina, kad kaliniai žinojo, jog mirties bausmė vykdoma čia pat: „Šaudė tuose pačiuose rūmuose. Vesdavo žmogų koridoriumi, nušaudavo ir – Tuskulėnuose.“¹²⁴ Epizodą apie kalėjimo koridoriumi vedamą mirtininką atsimena E. Burokas (1953 m.)¹²⁵ (beje, tas mirtininkas turėjo būti gabenamas į Maskvą – tuo laikotarpiu bausmė vykdyta Butyrkų kalėjime). Įdomiausią liudijimą pateikia Juozas Jakavonis (1947 m.) – jam teko kelis mėnesius praleisti kameroje, buvusioje šalia mirtininkų kameros. Gretimos kameros susibeldavo Morzės abécèle – taip sužinoti kai kurių mirtininkų vardai (tarp jų buvo partizanų vadas J. Semaška-Liepa, rezistentas Rokas Bingelis-Vaidilutis ir viena mergina, kuri pagal chronologiją turėjo būti minėtoji E. Vidugirytė). Mirtininkų grupes iš Lukiškių kalėjimo, kur kaliniai paprastai būdavo laikomi tardymui pasibaigus, atveždavo naktį ir uždarydavo mirtininkų kameroje. Ten pasmerktieji būdavo laikomi visą kitą dieną; maisto jiems neduodavo. Anot J. Jakavonio, būdavo girdėti, kaip mirtininkai kiaurą dieną vaikšto po kamerą iš kampo į kampą, iš susijaudinimo negalėdami nurimti. Apie 23 val. juos pradėdavo išvesti: atėjęs sargybinis praverdavo langelį ir pasakydavo pirmąsias dvi pavardės raides. Pašauktas mirtininkas būdavo išvedamas iš kameros. Po 20–30 min. procedūra pasikartodavo. Per tris mėnesius,

kol buvo toje kameroje, J. Jakavonis atsimena buvus tris mirtininkų grupes¹²⁶.

S. Vaitiekus nustatė ir mirties nuosprendžių vykdytojus: 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. žudė LSSR NKGB komendantas Jegoras Kuznecovas, 1944 m. lapkričio–1946 m. spalio mėn. – LSSR NKGB (MGB) vidaus kalėjimo viršininkas Vasilijus Dolgirevas, 1946 m. lapkričio–1947 m. kovo mėn. – LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininkas Borisas Prikazčikovas¹²⁷. S. Vaitiekus nepateikia atsakymo į klausimą, kas įvykdė paskutinę egzekuciją prieš sustabdant mirties bausmės vykdymą, – 1947 m. balandžio 16 d. buvo sušaudyti 5 mirtininkai¹²⁸. Jei remsimės logika, kad nuosprendžius vykdė vidaus kalėjimo viršininkas, tai šią egzekuciją turėjo įvykdyti tuo metu kalėjimui vadovavęs valstybės saugumo lt. I. Dorošėnka¹²⁹. S. Vaitiekus pateikia informacijos ir apie vėlesnio laikotarpio budelius. Pasak jo, po 1950 m. mirties nuosprendžius vykdė kalėjimo pareigūnai Vasilijus Podoroga ir Ivanas Kulakas¹³⁰. Kadangi 1950–1952 m. dokumentacijoje apie mirties nuosprendžių vykdymą nėra išlikę ranka rašytų aktų, o išlikusiuose 1956–1962 m. aktuose figūruoja V. Podorogos pavardė¹³¹, tikėtina, kad 1950–1952 m. nuosprendžius vykdė I. Kulakas.

Išlikusi LSSR KGB dokumentacija rodo, kad ir vėlyvuojų laikotarpiu (po 1950 m.) dauguma nuteistų mirtininkų buvo laikomi Lukiškių kalėjime, iš kurio būdavo etapuojami į vidaus kalėjimą vykdyti nuosprendžio. Antai 1958 m. kovo 11 d. čekistai paprašė iš Lukiškių atvežti 5 mirtininkus¹³². Tą pačią dieną mirtininkai buvo etapuoti ir nuosprendis įvykdytas. Ant aktų pasirašė prokuratūros atstovas Markelovas, KGB Archyvų skyriaus viršininkas Aleksejus Mylnikovas, vidaus kalėjimo viršininkas Kazys Petrauskas ir budintis kalėjimo viršininko padėjėjas V. Podoroga¹³³. Atrodo, kad itin svarbūs politiniai kaliniai ir po teismo būdavo laikomi

vidaus kalėjime, – nėra išlikę dokumento, kuris rodytų, kad A. Ramanauskas-Vanagas būtų buvęs etapuojamas į Lukiškių kalėjimą ir iš jo, taigi partizanų vadas visą laiką iki pat nužudymo buvo kalinamas LSSR KGB vidaus kalėjime. Nuosprendį įvykdė V. Podoroga¹³⁴.

Paskutiniai LSSR KGB Archyvų skyriaus fonde saugomi mirties bausmės vykdymo aktai datuojami 1962 m. Nėra išlikę ranka rašytų 1962–1969 m. laikotarpio aktų. Vis dėlto galima teigti, kad aukščiausiosios bausmės vykdymo procedūra turėjo išlikti panaši: nužudymas vykdytas kažkur KGB tardymo izoliatoriaus teritorijoje, o žudikai buvo šios kalinimo įstaigos darbuotojai. Kadangi 1950–1969 m. politinių mirtininkų palaikų užkasimo vietų nerasta, ką nors daugiau pasakyti apie jų nužudymo aplinkybes (bent jau, ar ir vėlyvuju laikotarpiu mirtininkai buvo žudomi taip pat sadistiškai kaip 1944–1947 m.) neįmanoma.

IŠVADOS

LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalėjimui tenka pagrindinė vieta okupuotos Lietuvos čekistinių kalėjimų sistemoje. Į jį patekdavo patys svarbiausi antisovietinio pogrindžio veikėjai, čia labiausiai patyrę čekistai tyrė sudėtingiausias bylas. Bendroje čekistinių kalėjimų hierarchijoje už Vilniaus vidaus kalėjimą aukštesni buvo tik sąjunginės reikšmės čekistiniai kalėjimai – tokie kaip Maskvos Butyrkų kalėjimas.

Vidaus kalėjimas glaudžiai bendradarbiavo su LSSR NKVD (MVD) 1-uoju (Lukiškių) kalėjimu – dauguma čekistinio vidaus kalėjimo kalinių pasibaigus tardymui būdavo vežami į Lukiškes. Byloje paskelbus mirties

nuosprendį, bausmei įvykdyti kaliniai būdavo parvežami atgal į vidaus kalėjimą. Šis pavyzdys akivaizdžiai rodo valstybės saugumo ir vidaus reikalų sistemų bendradarbiavimą slopinant antisovietinį pasipriešinimą.

Pirmaisiais pokario metais čekistinis vidaus kalėjimas buvo perpildytas, kameroose nebuvo lovų, tad iki 1947 m. rudens kalinių laikymo sąlygos buvo ištis neįmoniškos. Vėliau kameroose atsirado ne tik lovos, bet ir kai kurie kiti šiokią tokią gyvenimo kokybę garantuojantys daiktai. Be to, penktojo dešimtmečio pabaigoje smarkiai sumažėjus vidaus kalėjime laikomų kalinių skaičiui, čia buvo galima užtikrinti daugiau ar mažiau patenkinamas kalinių gyvenimo sąlygas.

Tardymo trukmė ir metodai priklausė nuo kelių veiksnių: bylos sudėtingumo, tardytojo gebėjimų, tardomojo laikysenos ir sveikatos būklės. Kai kurie kaliniai būdavo palaužiami įvairiais psichologiniais įtikinėjimais, prieš kitus būdavo pasitelkiamas smurtas, kankinimai, karcėris. Nors 1953 m. SSRS vidaus reikalų ministras L. Berija oficialiai uždraudė fizinio poveikio priemones, kartais šio įsakymo būdavo nesilaikoma (pavyzdys – A. Ramanausko-Vanago kankinimas 1956 m.).

Mirties bausmės nuosprendžiai vidaus kalėjime buvo vykdomi 1944 m. rugsėjo 28–1969 m. birželio 19 d. Per ketvirtį amžiaus nužudyta 1 019 asmenų. Nors oficialus mirties bausmės vykdymo būdas buvo sušaudymas, 1944–1947 m. aukų palaikų, užkastų Tuskulėnuose, tyrimai atskleidė, kad kartais budeliai pasmerktuosius tiesiog nukankindavo. Kol nerasta 1950–1952 ir 1956–1969 m. aukų užkasimo vietų, negalima pasakyti, ar ir vėlesniuju laikotarpiu „liaudies priešų“ mirties bausmės buvo vykdomos taip pat sadistiškai kaip pirmisiais pokario metais.

Nuorodos

¹ M. Žiūkas, „LSSR KGB tardymo izoliatorius 1959–1991 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 91–117.

² N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos okupacija, suėmimai ir kalėjimai“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 13, Kaunas, 1995. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-13-t-1995-m/3497-lietuvos-okupacija-suemimai-ir-kalejimai>> [žiūrėta 2017 02 20].

³ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947 m.)*, Vilnius, 2011.

⁴ A. Anušauskas, *Teroras. 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

⁵ V. Seliokas, *Atsiminimai*, Vilnius, 2001.

⁶ L. Vilutis, *Likimo mozaika*, Kaunas, 1992.

⁷ V. Ašmenskas, *KGB spąstuose*, Vilnius, 2006.

⁸ A. Jėčys, *Sutryptos viltys*, Vilnius, 2000.

⁹ E. Juciūtė, *Pėdos mirties zonoje*, Brooklyn, 1974.

¹⁰ *Studentų byla*, Vilnius, 1995.

¹¹ V. Pupšys, *Atsimainymo kalnas*, Vilnius, 2008.

¹² E. R. Stancikas, *Operacija „Išsigimėliai“, arba Moksleiviai MGB pinklėse*, Vilnius, 2010.

¹³ B. Kemeklis, *Nesipriešinti genocidui* negalėjom, Vilnius, 2015.

¹⁴ E. Burokas, *Pūtėme prieš vėją. Ko nepasakė Solženicynas*, Vilnius, 1998.

¹⁵ M. Žiūkas, op. cit., p. 91–92.

¹⁶ V. Seliokas, op. cit., p. 180–243.

¹⁷ E. R. Stancikas, op. cit., p. 78–83.

¹⁸ V. Pupšys, op. cit., p. 40–43.

¹⁹ V. Seliokas, op. cit., p. 302–362.

²⁰ Ibid., p. 416–418.

²¹ E. Burokas, op. cit., p. 8–52.

²² E. R. Stancikas, op. cit., p. 194; *Studentų byla*, p. 108.

²³ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo Leonovo 1950 m. [tiksliai data nežinoma] raštas SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui Ogolcovui, LYA, f. K-17, ap. 11, b. 11, l. 71.

²⁴ LSSR NKGB vidaus kalėjimo 1946 m. balandžio 7–11 d. patikrinimo aktas, ibid., b. 1, l. 23.

²⁵ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, ibid., b. 2, l. 37.

²⁶ LSSR NKGB vidaus kalėjimo 1946 m. balandžio 7–11 d. patikrinimo aktas, ibid., b. 1, l. 23.

²⁷ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, ibid., b. 2, l. 40.

²⁸ V. Ašmenskas, op. cit., p. 71–72.

²⁹ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 2, l. 40.

³⁰ V. Seliokas, op. cit., p. 227.

³¹ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. kovo 8–11 d. patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 4, l. 106.

³² Statistiniai duomenys apie kalinių skaičių, ibid., b. 6, l. 4.

³³ Statistiniai duomenys apie kalinių skaičių, ibid., b. 10, l. 3.

³⁴ LSSR MGB Kalėjimų skyriaus viršininko Petruškovo 1950 m. liepos 31 d. pažyma, ibid., b. 12, l. 279.

³⁵ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. gegužės 6 d. patikrinimo aktas, ibid., b. 4, l. 111–113.

³⁶ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. rugsėjo 10–12 d. patikrinimo aktas, ibid., l. 114–116.

³⁷ G. Puslys, „Mylėt tave žadėjom“, *Dejavo žemė ir žmonės*, Utena, 2004, p. 29.

³⁸ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. kovo 8–11 d. patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 4, l. 104.

³⁹ V. Seliokas, op. cit., p. 223.

⁴⁰ E. Juciūtė, op. cit., p. 60–61.

⁴¹ E. Burokas, op. cit., p. 54; V. Seliokas, op. cit., p. 417; *Studentų byla*, p. 192.

⁴² LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 2, l. 37.

⁴³ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. balandžio 11 d. pasas, ibid., b. 3, l. 62.

⁴⁴ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, ibid., b. 2, l. 38.

⁴⁵ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. balandžio 11 d. pasas, ibid., b. 3, l. 61.

⁴⁶ LSSR MGB vidaus kalėjimo viršininko kpt. Prikazčikovo 1946 m. [tiksliai data nežinoma] aiškinamasis raštas, ibid., b. 2, l. 38.

⁴⁷ LSSR MGB Kalėjimų skyriaus viršininko Petruškovo 1950 m. liepos 31 d. pažyma, ibid., b. 12, l. 281.

⁴⁸ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1949 m. kovo 16 d. patikrinimo aktas, ibid., b. 9, l. 55.

⁴⁹ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. kovo 8–11 d. patikrinimo aktas, ibid., b. 4, l. 107–108.

⁵⁰ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. rugsėjo 10–12 d. patikrinimo aktas, ibid., l. 118.

⁵¹ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. kovo 8–11 d. patikrinimo aktas, ibid., l. 108.

- ⁵² E. R. Stancikas, op. cit., p. 183.
- ⁵³ E. Burokas, op. cit., p. 55–56.
- ⁵⁴ V. Pupšys, op. cit., p. 57–58.
- ⁵⁵ N. Gaškaitė-Žemaitienė, op. cit.
- ⁵⁶ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. rugsėjo mėn. [diena nežinoma] patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 4, l. 114–115.
- ⁵⁷ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1949 m. kovo 22 d. patikrinimo aktas, *ibid.*, b. 9, l. 61.
- ⁵⁸ V. Seliokas, op. cit., p. 212; G. Puslys, op. cit., p. 29.
- ⁵⁹ E. Juciūtė, op. cit., p. 64.
- ⁶⁰ *Studentų byla*, p. 98; V. Pupšys, op. cit., p. 72.
- ⁶¹ E. Juciūtė, op. cit., p. 62–64.
- ⁶² V. Seliokas, op. cit., p. 217.
- ⁶³ E. Juciūtė, op. cit., p. 71.
- ⁶⁴ V. Pupšys, op. cit., p. 71; *Studentų byla*, p. 224.
- ⁶⁵ G. Puslys, op. cit., p. 29–30.
- ⁶⁶ E. Burokas, op. cit., p. 80.
- ⁶⁷ *Studentų byla*, p. 193.
- ⁶⁸ E. Juciūtė, op. cit., p. 65.
- ⁶⁹ *Studentų byla*, p. 163.
- ⁷⁰ A. Jėčys, op. cit., p. 129.
- ⁷¹ V. Pupšys, op. cit., p. 57.
- ⁷² *Ibid.*, p. 56.
- ⁷³ LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo Leonovo 1950 m. [tiksliai data nežinoma] raštas SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui Ogotcovui, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 11, l. 75.
- ⁷⁴ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. balandžio 11 d. pasas, *ibid.*, b. 3, l. 59.
- ⁷⁵ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1950 m. kovo 15 d. pasas, *ibid.*, b. 11, l. 72.
- ⁷⁶ S. Katauskas, „Tik prisipažink“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 9, Kaunas, 1993. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-9-t-1993-m/3444-tik-prisipazink>> [žiūrėta 2017 02 20].
- ⁷⁷ A. Jėčys, op. cit., p. 131–132.
- ⁷⁸ J. Ožeraitis, „Mano vargingas gyvenimas“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 27, Kaunas, 2000. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-27-t-2000/3758-mano-vargingas-gyvenimas>> [žiūrėta 2017 02 20].
- ⁷⁹ A. Statkevičius, „Okupantų ir kolaborantų valdomoje Lietuvoje“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 5, Kaunas, 1992. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-5-t-1992-m/3385-okupantu-ir-kolaborantu-valdomoje-lietuvoje>> [žiūrėta 2017 02 20].
- ⁸⁰ E. R. Stancikas, op. cit., p. 93.
- ⁸¹ *Ibid.*, p. 179.
- ⁸² M. Žiūkas, op. cit., p. 107.
- ⁸³ E. Juciūtė, op. cit., p. 64–71; *Studentų byla*, p. 258; N. Nausėdaitė, „Ne vien duona gyvi“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 12, Kaunas, 1994. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-12-t-1994-m/3484-ne-vien-duona-gyvi>> [žiūrėta 2017 02 20]; J. Dijokaitė-Kerėžienė, „Dvasios palaužti nepajėgs“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 13, Kaunas, 1995. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-13-t-1995-m/3499-dvasios-palauzti-nepajegs>> [žiūrėta 2017 02 20]; M. Žiliūtė, „Likau amžinai skolinga“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 19, Kaunas, 1996. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-19-t-1996-m/3607-likau-amzinai-skolinga>> [žiūrėta 2017 02 20].
- ⁸⁴ E. Juciūtė, op. cit., p. 59–60.
- ⁸⁵ *Studentų byla*, p. 258.
- ⁸⁶ N. Nausėdaitė, op. cit.
- ⁸⁷ M. Žiliūtė, op. cit.
- ⁸⁸ 1947 m. rugsėjo 10–12 d. LSSR MGB vidaus kalėjimo patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 4, l. 119.
- ⁸⁹ N. Gaškaitė-Žemaitienė, op. cit.
- ⁹⁰ LSSR NKGB vidaus kalėjimo 1946 m. balandžio 7–11 d. patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 1, l. 27–31.
- ⁹¹ E. Juciūtė, op. cit., p. 58–73; L. Vilutis, op. cit., p. 146–151; *Studentų byla*, p. 94–108; V. Pupšys, op. cit., p. 43–76.
- ⁹² M. Žiliūtė, op. cit.
- ⁹³ N. Nausėdaitė, op. cit.
- ⁹⁴ N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2007, p. 372.
- ⁹⁵ *Studentų byla*, p. 95.
- ⁹⁶ B. Tylaitė-Sakalauskienė, „Ilgas ir sunkus kelias į laisvę“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 20, Kaunas, 1997. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-20-t-1997-m/3625-ilgas-ir-sunkus-kelias-i-laisve>> [žiūrėta 2017 02 20].
- ⁹⁷ L. Vilutis, op. cit., p. 150.
- ⁹⁸ B. Kemeklis, op. cit., p. 103–104.
- ⁹⁹ V. Seliokas, op. cit., p. 220.
- ¹⁰⁰ V. Pupšys, op. cit., p. 70; E. Juciūtė, op. cit., p. 61.
- ¹⁰¹ *Studentų byla*, p. 272.
- ¹⁰² E. Burokas, op. cit., p. 58; E. Juciūtė, op. cit., p. 67; *Studentų byla*, p. 285; S. Katauskas, op. cit.; V. Seliokas, op. cit., p. 243.
- ¹⁰³ L. Vilutis, op. cit., p. 147.
- ¹⁰⁴ J. Dijokaitė-Kerėžienė, op. cit.

¹⁰⁵ L. Raudonis, „Žemaičių legiono štabas. A. Kubiliaus grupė ir Markulio tinklai“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 15, Kaunas, 1995. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisveskovu-archyvas-15-t-1995-m/3531-zemaičiu-legiono-stabas-a-kubiliaus-grupe-ir-markulio-tinklai>> [žiūrėta 2017 02 20].

¹⁰⁶ E. R. Stancikas, op. cit., p. 101; J. Dijokaitė-Kerėžienė, op. cit.

¹⁰⁷ E. R. Stancikas, op. cit., p. 103.

¹⁰⁸ E. Burokas, op. cit., p. 65–66.

¹⁰⁹ S. Katauskas, op. cit.

¹¹⁰ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1949 m. kovo 22 d. patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 7, l. 61.

¹¹¹ *Studentų byla*, p. 99; V. Pupšys, op. cit., p. 58.

¹¹² Signataro Liudviko Simučio atsiminimai, Kauno IX forto muziejus (vaizdo įrašas). Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=04IHMXP5_4&t=1509s> [žiūrėta 2017 02 20].

¹¹³ V. Pupšys, op. cit., p. 70.

¹¹⁴ E. R. Stancikas, op. cit., p. 101–131.

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 84–121.

¹¹⁶ S. Vaitiekus, op. cit., p. 319–331.

¹¹⁷ Žr. D. Indrišionis, „Mirties bausmė Lietuvos SSR 1950–1990 m.: teisiniai pagrindai ir periodizacija“, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, Nr. 1 (39), p. 69–76.

¹¹⁸ S. Vaitiekus, op. cit., p. 131.

¹¹⁹ D. Indrišionis, op. cit., p. 69–75.

¹²⁰ S. Vaitiekus, op. cit., p. 89–90.

¹²¹ *Ibid.*, p. 101–105.

¹²² *Ibid.*, p. 114–115.

¹²³ *Ibid.*, p. 129.

¹²⁴ R. Čekutis, D. Žygelis, „Laisvės kryžkelės (XIX). Pasipriešinimo sovietų okupacijai dalyvių kalinimo vietos Lietuvoje“, <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2006-06-05-laisves-kryzkeles-xix-pasipriesinimo-sovietu-okupacijai-dalyviu-kalinimo-vietos-lietuvoje/5270>> [žiūrėta 2017 02 20].

¹²⁵ E. Burokas, op. cit., p. 64–65.

¹²⁶ J. Jakavonis, „Žiupsnelis prisiminimų“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 6, Kaunas, 1993. Prieiga per internetą: <<http://partizanai.org/index.php/laisves-kovu-archyvas-6-t-1993-m/3400-ziupsnelis-prisiminimu>> [žiūrėta 2017 02 20].

¹²⁷ S. Vaitiekus, op. cit., p. 237.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 331.

¹²⁹ LSSR MGB vidaus kalėjimo 1947 m. kovo 8–11 d. patikrinimo aktas, LYA, f. K-17, ap. 1, b. 4, l. 104.

¹³⁰ S. Vaitiekus, op. cit., p. 246–247.

¹³¹ Mirties bausmės įvykdymo aktas, 1958 m. kovo 11 d., LYA, f. K-15, ap. 2, b. 24, l. 70.

¹³² LSSR KGB pirmininko pavaduotojo Sinycino 1958 m. kovo 11 d. raštas LSSR MVD 1-ojo kalėjimo viršininkui Chiminui, *ibid.*, l. 63.

¹³³ Mirties bausmės įvykdymo aktas, 1958 m. kovo 11 d., *ibid.*, l. 70, 81, 89, 98, 108.

¹³⁴ Mirties bausmės įvykdymo aktas, 1957 m. lapkričio 29 d., *ibid.*, l. 47.

Gauta 2017 04 18

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Darius Indrišionis

INNER PRISON OF THE NKGB (MGB, KGB) OF LITHUANIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC 1944–1959

Summary

This study discloses the 1944–1959 period history of the inner prison of NKGB (*Narodny Komissariat Gosudarstvennoy bezopasnosti*, English translation – *The People's Commissariat for State Security*) of Lithuanian Soviet Socialist Republic, including MGB (*Ministerstvo Gosudarstvennoy Bezopasnosti*, English translation – *the Ministry for State Security*) and KGB (*Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti*, English translation – *Committee for State Security*) as users of this prison. The significance of this prison in the common system of prisons under State Security Institutions is analysed as well as the cases of collaboration with the prisons operating under Ministry of Internal Affairs. Inner prison

routine is analysed: living conditions of prisoners, regime, etc. Direct links between the work of the Interrogation Division of the NKGB (MGB, KGB) of Lithuanian Soviet Socialist Republic and inner prison are disclosed, as well as the procedure of execution at the inner prison.

The inner prison was the most important prison of the Soviet secret police organization (Cheka) in Lithuanian Soviet Socialist Republic – political prisoners of special importance were imprisoned there and interrogated in the Interrogation Division located in the same building.

In the first post-war years, the inner prison was overcrowded, and prison conditions were poor. They improved

just at the end of the fifth decade, because the number of imprisoned persons decreased, and bunks were installed in the cells.

In the first post-war decade, during interrogation sessions, employees at the Interrogation Division used to apply not only psychological violence against prisoners, but physical violence as well. In 1953, officially, physical torture measures were prohibited, still cases of physical torturing of prisoners happened even much later.

In the period 1944–1969, death sentences were carried out in the inner prison. Over one quarter of the last century, 1 019 persons were executed. Although an official method of carrying out the capital punishment used to be squad firing, the investigation of remains of those executed and buried in the burial grounds in Tuskulėnai, show that people who had been sentenced to death penalty, sometimes, during first post-war years at least, were just tortured to death.

Mingailė Jurkutė

JAV CŽV veikla vakarinėje SSRS dalyje. Išslaptintas archyvas ir galimybė tirti Lietuvos pokario* istoriją

ISTORIOGRAFIJOS BŪKLĖ

Iš esmės nuo partizanų kovų pradžios, nuo Atlanto chartijos buvo visuotinai žinoma, kad „Amerika mus remia“. Nors Jungtinių Amerikos Valstijų centrinės žvalgybos valdybos (toliau – CŽV)** operacijos buvo žymimos grifu „slaptai“, atitinkamuose iševijios sluoksniuose bendradarbiavimo su slaptosiomis Europos ir JAV tarnybomis faktai buvo gerai žinomi. Pasitaikė net tokių informacijos nutekėjimo atvejų, kurie tiesiogiai atsiliepė tolesnei misijų eigai, pvz., iš dalies nulėmė Balio Bedarfo atsisakymą 1953 m. kilti iš Vokietijos į trečiąją parašiutininkų misiją¹. Tam turėjo įtakos įvairūs gandai, tarp jų ir apie CŽV nekompetenciją bei ryšių su Juozu Lukša nebuvimą (J. Lukšos grupė buvo nuleista gerokai toliau nuo numatytos

vietos). Anot CŽV raporto po pokalbio su diplomatu Stasiu Bačkiu, „Skrajūno sugrįžimas į Lietuvą 1950 m. rudenį buvo mūsų operacija, ir ji buvo sėkminga. Po keleto dienų daugybė žmonių Vokietijoje ir kitur atrodė viską žinantys apie šią operaciją. Jie žinojo, iš kur ir kada jis išvyko, koku būdu pasiekė Lietuvą, kurioje vietoje nusileido, kur praleido pirmąsias naktis. Kadangi ši informacija galėjo būti žinoma tik pačiam Skrajūnui, jį sutikusiems žmonėms, VLIK’ui, jo kariniam skyriui ir mums, operacijos tapimas plačiai žinomu faktu buvo rimtas saugumo pažeidimas.“²

Nors CŽV operacijos nuo pat pradžių buvo gana gerai žinomas faktas, lietuviškoje istoriografijoje apie jų pobūdį, specifiką

* Autorės nuomone, „Lietuvos pokario istorija“ – ne visai tikslus terminas šio laikotarpio įvykių ir procesų visumai nusakyti, ypač turint omeny smarkų partizanų pasipriešinimą, neretai pavadinamą karu. Bet kadangi konceptualaus termino, kuris aprėptų to laikotarpio specifiką, paieška nėra šio straipsnio tikslas, pasilieka prie šio bent jau chronologiškai aiškaus įvardijimo.

** Šiame straipsnyje teikiama pirmenybė viešojoje vartosenoje nusistovėjusiai formai „Centrinė žvalgybos valdyba“, kuri yra tiesioginis šios institucijos pavadinimo vertimas iš rusų kalbos (*Центральное разведывательное управление*). Pastaruoju metu viešojoje erdvėje ima plisti tikslesnis vertimas „Centrinė žvalgybos agentūra“. Agentūra JAV valdžios sistemoje yra specifinė institucija, laisva nuo prezidento ir ministerijų kontrolės, iš kitų vykdamosios valdžios institucijų išsiskirianti funkcijomis ir struktūra.

ir detales nėra beveik jokios informacijos. Rekonstruojant pasipriešinimo organizacijų ryšius ar bendradarbiavimą su Vakarų slaptosiomis tarnybomis iki šiol daugiausia buvo remiamasi dviem šaltinių grupėmis: asmeninių išeivijos veikėjų archyvų medžiaga (daugiausia epistolika³) ir šiek tiek ją papildančiais sovietų represinių struktūrų dokumentais. Beveik nieko nėra ir apie JAV karinius planus ar pasirengimą karui, nors esama įvairiai panarstomų „karo vilčių“, „didelių“ ar „bergždžių“, kartais prilygstančių „karo mito“ terminologijai.

JAV istoriografijoje okupuotos Baltijos šalys ilgą laiką buvo regimos ne daugiau, nei plika akimi buvo matyti šaltojo karo žemėlapiuose. Net tada, kai praeito amžiaus paskutiniame dešimtmetyje pradėtos palyginti plačiai nagrinėti CŽV slaptosios operacijos (*covert operations*), kurias JAV ir pasaulio viešoji opinija iki šiol vertina kontroversiškai, operacijos, susijusios su vakariniu SSRS pasieniu tapusiomis okupuotomis Europos valstybėmis atskiro dėmesio nesulaukė.

Iki aštuntojo dešimtmečio vidurio amerikiečių istoriografija apie CŽV⁴ buvo gan spekuliatyvi, mažai patikima, nepakankamai pagrįsta šaltiniais⁵, kurie iki to laiko buvo beveik neprieinami. 1975-ieji JAV istoriografijoje dažnai vadinami „žvalgybos metais“ (*Year of Intelligence*, kitas terminas – *Intelligence Wars*), mat tada, reaguojant į vadinamąjį Votergeito skandalą⁶, kuris pasibaigė prezidento Richardo Nixono atsistatydinimu, net kelios vyriausybės darbo grupės* pradėjo tirti CŽV veiklą. Jų tyrimo rezultatai, pristatyti visuomenei, inspiravo gausios istoriografijos atsiradimą⁷. Tuo metu prasidėjusias intensyvias diskusijas apie įslaptinimo būtinybę *versus* demokratinės

valdžios atskaitomybės principą savotiškai vainikavo prezidento Billo Clintono 1995 m. inicijuota JAV vykdomosios valdžios institucijų įslaptintos dokumentacijos automatinio išslaptinimo programa. Ši programa lėmė, kad ištis daug anksčiau įslaptintų dokumentų tapo prieinami visuomenei, o tai atvėrė galimybę nuodugniau ištirti ir CŽV misijas Baltijos šalyse partizanų kovų laikotarpiu.

Tačiau net ir po šio bendro dokumentų išslaptinimo ir istoriografijos proveržio dėmesio CŽV misijoms Sovietų Sąjungos okupuotose šalyse anglakalbėje istoriografijoje ne itin daug. Tiesą sakant, atskirų specialiųjų tyrimų išvis nėra. Tokiu atveju istoriografinį lauką, aktualų mums rūpimam klausimui, nesunkiai galima susiaurinti iki pradinio slaptųjų operacijų etapo, išgryninant, kokia vieta CŽV veikloje tenka slaptosioms operacijoms Sovietų Sąjungoje ir konkrečiai – Baltijos valstybėse.

Nemažos apimties istoriografiniame lauke⁸ itin parankus Locho K. Johnsono sudarytas penkiatomis straipsnių rinkinys „Strategic Intelligence“⁹, ypač jo trečiasis tomas „Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy“, ir Jameso Callanano monografija „Covert Action in the Cold War“¹⁰. L. K. Johnsono sudarytasis penkiatomis išsiskiria ne tik apimtimi, bet taip pat vykusiu teminiu ir chronologiniu suskirstymu bei istoriografiją pateikiančiu sudarytojo įvadininiu straipsniu¹¹. Sistemindamas ištis gausią literatūrą L. K. Johnsonas glaustai analitiškai supažindina ne tik su istoriografija, bet ir su pačios CŽV tikslais, istorija, struktūra, taip pat raida, pagrindinėmis veiklos kryptimis, esminiais iššūkiais ir kontroversiškais aspektais. Panašiais privalumais pasižymi ir J. Callananas. Jis išvengia abiejų didžiausių CŽV

* Franco Churcho vadovaujamas komitetas JAV Kongreso Senate, Otiso Pike'o vadovaujamas komitetas JAV Kongreso Atstovų rūmuose, viceprezidento Nelsono Rockefellerio vadovaujama Baltųjų rūmų komisija.

istoriografų silpnybių – perdėto ir retai kada tikrai prasmingo biurokratinių peripetijų JAV vidaus institucijose narstymo bei iškilų asmenybių ar operacijų aprašinėjimo, arba polinkio į deskriptyvumą ir artumo nuotykinę literatūrą¹². Išskleisdamas ir apibendrinamas globalius politikos pokyčius ir JAV tekusius (ar prisiimtus) iššūkius, užsienio politikos ir valstybės aparato pokyčius, J. Callananas puikiai atskleidžia tiek pačios CŽV, tiek jos slaptųjų operacijų atsiradimo prielaidas, veiklos pagrindus ir tikslus.

Prieš pereinant prie CŽV archyvo naudanga trumpai aptarti pačią CŽV instituciją mums rūpimu laikotarpiu.

CŽV pradžia – 1947 m. priimtas Nacionalinio saugumo įstatymas (*National Security Act*), kuriuo buvo nustatyta pokarinių JAV karinių pajėgų struktūra ir sukurtos dvi naujos valstybės saugumą užtikrinančios nekarinės institucijos: Nacionalinio saugumo taryba (*National Security Council*) ir Centrinė žvalgybos valdyba (*Central Intelligence Agency*)¹³. CŽV nėra vienintelė vadinamosios JAV žvalgybos bendruomenės (*United States Intelligence Community*, IC), kurią sudaro šešiolika vykdomosios valdžios agentūrų¹⁴, institucija, bet ji vykdo plačiausią veiklą, turi daugiausia laisvės (taip pat ir finansinės atskaitomybės požiūriu) bei žmogiškųjų šaltinių žvalgybos specializaciją (paprastai žymimą kodu HUMINT).

Jau 1947 m. buvo suformuotos trys pagrindinės CŽV veiklos sritys: 1) informacijos, pirmiausia iš žmogiškųjų šaltinių, rinkimas ir analizė; 2) valstybės paslapčių apsauga nuo priešišku valstybių žvalgybos tarnybų

ir kitų grėsmių, arba kontržvalgyba; 3) slaptosios operacijos užsienio valstybėse ginant JAV valstybės interesus¹⁵, propagandinėmis, politinėmis, ekonominėmis ir karinėmis priemonėmis slepiant JAV dalyvavimą (*covert action*). Ši trečioji kryptis, dažnai vadinama „trečiuoju keliu“ tarp diplomatijos ir karo, „tyliuoju pasirinkimu“¹⁶ ar „slaptoju karu“¹⁷, atsiduria teisiškai keistoje pilkojoje zonoje, nes iš esmės perkopia informacijos rinkimą ir reiškia veiklą, vienaip ar kitaip vykdomą kitų valstybių teritorijose ir nutaikytą į politinės sistemos arba valdžios keitimą jose. JAV Senatas apibūdino šią veiklą kaip „bet kokią slaptąją operaciją ar veiksmus, skirtus paveikti užsienio vyriausybes, organizacijas, asmenis ar įvykių eigą Amerikos užsienio politikos naudai“¹⁸, ir įstatymiškai leido CŽV (vieninčiai iš visų JAV institucijų) veikti tokiais gan laisvai ir plačiai apibrėžiamais būdais.

CŽV praktikoje slaptosios operacijos paprastai priskirtinos vienai iš šių kategorijų: 1) propaganda ir psichologinis karas; 2) politinės operacijos (parama draugiškų valstybių demokratinėms partijoms, profesinėms sąjungoms ir pan.); 3) ekonominės operacijos; 4) slaptosios karinės operacijos, apimančios platų veiklos spektrą nuo karinių pučų malšinimo, paramos partizaniniams judėjimams ar jų organizavimo, karinių, žvalgybos ir policijos dalinių apmokymo iki politinių žmogžudysčių planavimo ir vykdymo¹⁹. Klojant teisinius slaptųjų operacijų pamatus gan akivaizdi draugiškų ir priešišku valstybių skirtis, nes svarbiausias CŽV atsiradimą paskatinęs veiksnys buvo Sovietų Sąjunga ir komunizmo plėtros grėsmė*.

* Grėsmės nuojauta pradėjo rasti jau 1946 m. pradžioje. Ryškiausi jos taškai – JAV diplomato Mas-kvoje ir „varžymo politikos tėvo“ George'o Kennano vasario mėnesį iš Maskvos atsiųsta ilgoji telegrama bei prezidento Harry Trumano vyriausiojo patarėjo George'o Cliffordo-Elsey prezidento prašymu parengtas raportas „Amerikos ir Sovietų Sąjungos santykiai“ (*American Relations with the Soviet Union*). Sovietų Sąjunga pradėta suvokti kaip nauja agresorė ir galimo naujo karo iniciatorė, o JAV politika sovietų atžvilgiu pasuko vadinamosios varžymo politikos linkme.

Vidinėje ankstyvojoje organizacijos struktūroje buvo du pagrindiniai elementai: Specialiųjų operacijų biuras (*Office of Special Operations*, OSO) ir Politikos koordinavimo biuras (*Office of Policy Coordination*, OPC; pirmasis pavadinimas – *Office of Special Projects*). OSO* užduotis buvo rinkti ir analizuoti informaciją. Tuo tarpu 1948 m. įsteigtas OPC, organizacija organizacijoje, užsiėmė slaptosiomis operacijomis ir buvo atskaitingas ne CŽV direktoriui, bet gynybos ir valstybės sekretoriams bei Nacionalinei saugumo tarybai. Abu biurai varžėsi tarpusavyje, atskiros CŽV bazės įvairiose pasaulio vietose netgi būdavo „dvigalvės“, t. y. turėdavo po vieną kiekvieno biuro vadovą, kol 1952 m. abu buvo sujungti į Operacijų direkciją (*Directorate of Plans*), tiesiogiai pavaldžią CŽV ir neformaliai vadinamą tiesiog Slaptąja tarnyba (*Clandestine Service*).

OPC vykdomos slaptosios operacijos trumpą šio biuro gyvavimo laikotarpį nuo 1948 m. iki 1952 m. buvo pagrindinė CŽV veiklos sritis, ką patvirtina ir OPC augimo apimtis. 1949 m. jis turėjo 302 darbuotojus ir 4,7 mln. dolerių biudžetą, o 1952 m. – jau 2 812 darbuotojų centrinėje būstinėje ir 3 142 užsienio bazėse bei 82 mln. dolerių metinį biudžetą²⁰.

Net taip milžiniškai išaugus OPC, pagrindine komunizmo plėtrą Europoje stabdančia priemone JAV laikė ne slaptąsias operacijas, bet ekonominės pagalbos planą karo sutriuškintoms ekonomikoms prikelti, kai komunistų ekspansijos, propagandos ir veiklos galimybes užkardo funkcionuojanti rinkos ekonomika ir įtvirtinta demokratija. Net ir dauguma CŽV misijų vakarinėje Sovietų Sąjungos teritorijoje – Baltijos šalyse – buvo iš dalies paremta tuo pačiu

ekonominės pagalbos principu. Kitaip tariant, drauge tiek su švedų, tiek su britų žvalgyba vykdomų, ypač ankstyvųjų, misijų organizacinė dalis teko europiečiams, o finansinė – CŽV²¹.

Europai, o kartu ir jos žvalgybos institucijoms pokaryje išgyvenant finansų krizę, svarbiausia JAV problema kovojant su pagrindiniu priešu – Sovietų Sąjunga – buvo žvalgybos patirties ir personalo stygius. Iki kol 1941 m. buvo užpultas Perl Harboras, JAV apskritai neturėjo atskiros žvalgybos institucijos; karo metais įsteigtas Strateginių tarnybų biuras (*Office of Strategic Services*, OSS) priešų laikė vadinamąsias Ašies valstybes, o tiek Sovietų Sąjungoje, tiek jos satelitinėse valstybėse turėjo itin skurdžią agentūrą. Todėl dinamiškai rutuliojantis antagonistiniams JAV ir SSRS santykiams imta naudoti po ranka esančius gerai išplėtotus vakarykščio priešo išteklius, t. y. svarbiausia žvalgybos atrama tapo tam tikros organizacijos ir (ar) organizaciniai elementai, sukurti arba vokiečių, arba jų okupuotų gyventojų nacistinės administracijos veikimo metais. Svarbiausias jų buvo vermachto karinės žvalgybos padalinys, *Fremde Heere Ost*, vadovaujamas gen. Reinhardo Gehleno. 1942 m. R. Gehlenas reorganizavo šį padalinį kovai su Sovietų Sąjunga. Organizacija įgijo platų agentų tinklą ir daug patirties kovodama su šiuo priešu. 1945 m. balandį Adolfas Hitleris atleido R. Gehleną iš vadovaujamo posto, bet tuo metu jis jau buvo apsisprendęs ir pasirengęs pereiti į amerikiečių pusę. Beje, gen. R. Gehlenas, panašiai kaip ir okupuotų Rytų Europos tautų gyventojai, buvo įsitikinęs, kad amerikiečių ir sovietų sąjunga ilgai netruks, po karo Amerika nepaliks okupuotų valstybių Sovietų Sąjungos gniaužtuose ir

* Straipsnyje vartojamos kai kurios originalios angliškos santrumpos manant, kad toks sprendimas palengvins informacijos ir istoriografijos paiešką ir skaitymą anglakalbėje literatūroje ir kitokioje informacinėje erdvėje, juolab kad tiek lietuviškoje, tiek ir platesnėje tradicijoje tokios praktikos esama.

atsisuks prieš ją visa karine jėga²². R. Gehleno organizacija, arba *Gehlen Org.*, palaikė glaudžius ryšius su Rytų Europos pabėgėlių organizacijomis²³.

1949 m. CŽV ir gen. R. Gehlenas pasiekė įdomų susitarimą. Amerikiečiai paliko veikti vokiečio vadovaujamą organizaciją mainais į jo gaunamą žvalgybos informaciją. Pagal susitarimą, pradėjus veikti Vakarų Vokietijos vyriausybei, R. Gehleno organizacija turėjo tapti jai pavaldi ir nutraukti visus formalius ryšius su CŽV. 1956 m. taip ir nutiko, lig tol CŽV prižiūrėta R. Gehleno organizacija oficialiai tapo Vokietijos Federacinės Respublikos federaline žvalgybos tarnyba (*Bundesnachrichtendienst*, BND)²⁴.

Pokario Vokietijos sumaištyje OPC ėmėsi tirti, ar galima būtų slaptosiose operacijose prieš Sovietų Sąjungą panaudoti ir kitus žmogiškuosius išteklius. Platus galimybių laukas buvo gausūs pabėgėliai perkeltųjų asmenų (*displaced persons*, DP) stovyklose. Politiškai angažuoti pabėgėliai, pasiryžę aukotis kovoje su komunizmu savo tėvynėse, turintys pagrindinės veiklos prieš sovietų režimą patirties, galų gale realiai vykstančio ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai ir ryšinininkai buvo idealūs agentai. OPC vadas Frankas Wisneris, buvęs karo meto OSS pareigūnas, iškėlė tris darbo su pabėgėliais užduotis: 1) rinkti informaciją apie Sovietų Sąjungą; 2) kovojant su Kremliaus politikos įgyvendinimu steigti įvairias CŽV pavaldžias organizacijas, pvz., studentų ar ūkininkų būrelius; 3) verbuoti agentus, partizanų grupuotes ir įvairias veikiančias karines formuotes, kurias kilus karui būtų galima panaudoti tiek tiesioginei kovai su Raudonąja armija, tiek užnugaryje²⁵. Visa ši veikla Vakarų Vokietijoje buvo įvardyta kodiniu pavadinimu *Operation Bloodstone*.

Pats pirmas – ir vienintelis – kartas, kai CŽV (ir JAV kariuomenės kontržvalgyba), vykdydama operaciją *Bloodstone*, pasisakė už

tiesioginius karinius veiksmus prieš Sovietų Sąjungą, buvo parama Ukrainos partizanams 1947–1948 m.²⁶ Vėlesnių ryšių su pasipriešinimo judėjimais Sovietų Sąjungoje tikslas buvo siejamas su galimybės pulti Raudonąją Armiją Sovietų Sąjungos agresijos prieš Vakarų Europą atveju įgijimu²⁷. Tačiau parama patiems partizanų judėjimams (pinigais, ginklais *etc.*) buvo minimali.

Operacijos vakarinėje SSRS dalyje, įskaitant daugiausia misijų ir agentų susiurbusių sovietinę Ukrainą, intensyvumu nė iš tolo neprilygo ne tik užmojams kituose Amerikos interesų sferą siekiančiuose žemynuose, bet ir pajėgoms, mestoms stabdyti komunizmo plitimo Vakarų Europos šalyse. Nesulyginama ir jų sėkmė. Kai kurios iš jų, pvz., slaptosios operacijos Italijoje, yra tapusios vienu pagrindinių nuopelnų taškų oficialiose CŽV istorijose. Tuo tarpu visos infiltravimo į Sovietų Sąjungą ir jos satelitus operacijos buvo nesėkmingos, dar daugiau, J. Callano vertinimu, visos jos (išskyrus vienintelį nepavykusį bandymą pakeisti komunistinę Albanijos valdžią) tebuvo pajėgumų tikrinimas ir agentų pratybos²⁸. Iš esmės prie tokio apibendrinto slaptųjų operacijų po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos okupuotose valstybėse paveiklo Vakarų istoriografija ir sustoja; šių misijų detalės yra menkai tyrinėtos ir iš esmės lieka šių šalių istorikų užduotimi.

IŠSLAPTINTŲ CŽV DOKUMENTŲ ARCHYVAS

Kad ir koks didelis išslaptinimo programų užmojis, kad ir kokia nemaža jų vykdymo apimtis, CŽV ir toliau lieka gana problemiška, iššūkių kupina tyrinėjimo sritimi. CŽV dokumentai pasidarė prieinami visuomenei ir tyrinėtojams pamažu ir, nepaisant sukūrimo laikotarpio, tik iš dalies. Jokia CŽV

archyvo dalis nėra išslaptinta ištiesai. Negalint prieiti prie originalaus archyvo, pamatyti jo struktūros, prasmingiausia aptarti išslaptintų dokumentų grupės kilmę ir struktūrą. Tam būtina apžvelgti bendrąsias JAV informacijos išslaptinimo ir išslaptinimo procedūras, galiojančias visoms vykdomosios valdžios institucijoms.

JAV informacijos išslaptinimo schemą sudaro keturių tipų išslaptinta informacija: 1) *Restricted Data (RD)*; 2) *Formerly Restricted Data (FRD)*; 3) *Sensitive Compartmented Information (SCI)*; 4) *National Security Information (NSI)*.

SCI apima informaciją, susijusią su žvalgybos šaltiniais, žvalgybos informacijos rinkimu ir analizės metodais. JAV įstatymai riboja šio tipo informacijos išslaptinimą. Prie RD ir FRD priskirtina atominių ginklų gamybos (RD) ir atominių ginklų panaudojimo (FRD) informacija. NSI – plačiausias ir gausiausiai reglamentuotas išslaptintos informacijos tipas²⁹, susidedantis iš trijų slaptumo lygmenų: „konfidencialu“ (*confidential*), „slapta“ (*secret*) ir „visiškai slapta“ (*top secret*). Kiekviename išslaptintame dokumente esama NSI, bet nebūtinai SCI, RD arba FRD tipo informacijos³⁰.

JAV yra milžiniška federacinė valstybė, turinti sudėtingą ir didžiulį (neretai vadinamą tiesiog griozdišku ir perdėm subiuokratintu) valdžios institucijų aparatą. Dokumentų išslaptinimas atspindi šią bendrąją padėtį. JAV demokratinei prigimčiai būdingas multiiniciatyvumas „iš viršaus“ ir „iš apačios“ nulėmė, kad buvo keletas atskirų išslaptinimo iniciatyvų ir etapų, taikytų visai sudėtingo institucinio aparato dokumentacijai, be to, susiklostė keletas skirtingų (savarankiškų) išslaptinimo būdų, egzistuojančių iki šiol, bei atskirų priemonių prie įvairiopai išslaptintų (ir tebeišslaptinamų) dokumentų.

1. Istoriskai seniausia išslaptintų vykdomosios valdžios institucijų dokumentų

išslaptinimo procedūra buvo apibrėžta dar 1966 m. priimtame federaliniame Informacijos laisvės įstatyme (*Freedom of Information Act, FOIA*). Juo remdamasis, kiekvienas asmuo (nebūtinai JAV pilietis) turi teisę pateikti FOIA paraišką bet kokiai „aiškiai apibrėžtai“ („*reasonably described*“) JAV vykdomosios valdžios šakai priklausančių institucijų išslaptintai (arba išslaptintai, bet nesutvarkytai ir nepateiktai viešai prieinamu būdu) dokumentacijai gauti³¹. Galimybę suteikti informaciją riboja devynios išimties³². Pagal 1996 m. priimtą FOIA pataisą, vykdomosios valdžios institucijos privalo turėti vadinamąsias interneto (arba skaitmenines) skaityklas (*online reading room*), suteikiančias galimybę pasiekti skaitmeniniu pavidalu saugomus dokumentus.

2. Nuo 1995 m. JAV vykdomosios valdžios institucijos ir JAV nacionalinis archyvas (*US National Archives and Records Administration, NARA*) privalo automatiškai išslaptinti (*automatic declassification*) NSI ir SCI tipų dokumentus praėjus 25 metams nuo jų sukūrimo³³, jeigu jie nepatenka į tris įstatyme nurodytas išimtis³⁴. Taip pat agentūroms rekomenduota (nors ir neprivaloma) išslaptintus dokumentus pristatyti į Nacionalinį archyvą, sukuriant viešą jų skaitymo priemonę.

3. Tebesantys išslaptinti dokumentai taip pat gali būti pasiekiami pateikiant užklausą per privalomosios išslaptinimo patikros (*Mandatory Declassification Review, MDR*) procedūrą. Šis užklausos būdas numatytas dar 1995 m. JAV prezidento dekretu³⁵, bet įsigaliojo tik 2009 m.³⁶ ir iš dalies yra atsakas į automatinio išslaptinimo programos nesėkmes, ypač lėtą jos tempą, nes agentūros pasirodė nepajėgios peržvelgti išslaptintos medžiagos dekretu numatytais terminais, dėl ko daugybė dokumentų ir toliau liko išslaptinti.

FOIA ir MDR paraiškų pildymas skiriasi. MDR procedūra paranku naudotis,

jei: a) užklauskos pateikėjas yra JAV pilietis; b) užklausa itin siaura ir konkreti, t. y. pateikėjas gali gana tiksliai nurodyti dokumento pavadinimą arba pateikti numanomą archyvinį aprašą³⁷.

4. Dokumentai, kuriuose esama asmeninės informacijos, gali būti atskleidžiami asmeniui pateikus paraišką dėl su juo susijusios informacijos pagal 1974 m. priimtą JAV federalinę Privatumo įstatymą (*Privacy Act*).

5. Reikšmingas yra ir daugelio tikslingai sudarytų komisijų – išorinių arba sudarytų agentūrų viduje jų pačių iniciatyva – darbas persvarstant ir išslaptinant dokumentus arba pateikiant juose esančią informaciją (faktus, statistinius duomenis ir pan.) atskaitomis, straipsniais ir atskirais leidiniais.

Šie skirtingi išslaptinimo būdai, iš dalies sutampantys, lygiagretūs ar papildantys vienas kitą, suformavo ne tik skirtingas išslaptintų CŽV dokumentų grupes, bet ir iki 2017 m. pradžios egzistavusias skirtingas prieigas prie jų. Nuo 2017 m. sausio *visi* išslaptinti dokumentai yra prieinami skaitmeninėje CŽV interneto skaitykloje (*CIA Freedom of Information Act Electronic Reading Room*, ERR)³⁸. Vis dėlto nevienoda čia patekusių dokumentų kilmė ir toliau suponuoja jų paieškos ir skaitymo skirtybes.

Dokumentai, išslaptinti vykdant automatinio išslaptinimo programą, yra sudėti į specialią duomenų bazę, kuri turi skaitmeninę visateksčių duomenų paieškos sistemą – *CIA Records Search Tool*, įprasčiau vadinamą trumpiniu CREST, prieinamą JAV nacionaliniame archyve (Merilando valstija)³⁹. Jo trečio aukšto skaitykloje CŽV sukūrė keturias specialias darbo su prieiga prie CREST vietas. Nuo 2017 m. pradžios CREST (dokumentų grupę su visu visatekstės paieškos įrankiu) turi ir skaitmeninė CŽV skaitykla. Pagal užduotą raktažodį CREST paieška vykdoma visuose dokumentuose, pvz., užklausa „Lithuanian partisans“ išrenka

dokumentus, kurių bet kurioje vietoje yra šis žodžių junginys. Tiek Nacionaliniame archyve, tiek skaitmeninėje skaitykloje yra ir detalios paieškos galimybė naudojant paiešką siaurinančius laukus (dokumento pavadinimas, laikotarpis *etc.*), taip pat standartinius paieškos lauko operatorius raktažodžiams kombinuoti (AND, OR, NOT, ~)⁴⁰.

CREST su savo funkcionalia prieiga yra pagrindinė tyrinėtojams parengta išslaptinto CŽV archyvo dalis. Jos dokumentai yra sukataloguoti rinkiniais (*document collections*), CŽV interneto skaitykloje matyti ta pati CREST katalogo struktūra kaip ir Nacionaliniame archyve⁴¹. Bet svarbu pabrėžti, kad CREST katalogas anaipol neatspindi originalaus CŽV archyvo katalogo. Dar daugiau – originalaus archyvo struktūra yra sąmoningai paslėpta, greičiausiai kaip galinti atskleisti vieną iš JAV įstatymų draudžiamų informacijos tipų (žvalgybos metodus ir šaltinius). Nežinoma ne tik originalaus CŽV archyvo struktūra, bet net ir vis dar išslaptintos medžiagos kiekis ir tipas yra gana miglotai nutuokiami. Antai per paskiausią CŽV inventorizaciją 1986 m. buvo užfiksuota, kad CŽV archyve (*CIA Archives and Records Center*), centrinėje agentūros būstinėje ir operacijų štabuose saugoma beveik 912 mln. dokumentų lapų ir apie tūkstantis kubinių metrų netekstinių dokumentų. Nei dokumentų statusas, nei turinys nežinomi⁴². CŽV prašymu Baltieji rūmai 1998 m. suteikė automatinio išslaptinimo išimties statusą maždaug 94,5 milijonams dokumentų lapų, arba 60 proc. visų CŽV dokumentų⁴³. 2012 m. CŽV gavo naują patvirtinimą išimties tvarka palikti įslaptintus bylų rinkinius. Šių rinkinių nei pobūdis, nei apimtis nežinomi, nors daugelis tyrėjų linkę manyti, kad iš esmės buvo dar kartą patvirtintas 1998 m. išimčių sąrašas⁴⁴.

Vis dėlto tarp skaitmeninėje CŽV skaitykloje ir Nacionaliniame archyve prieinamo

CREST, o tiksliau, tarp darbo su viena ir kita prieiga, esama šiokių tokių skirtumų, nors ir ne pačių esminių. Nors ir į skaitmeninę skaityklą buvo perkelta visatekščių duomenų paieškos sistema, Nacionalinio archyvo prieiga vis dar šiek tiek pranašesnė.

Pirma, Nacionalinio archyvo ir interneto skaityklos CREST skiriasi vartotojo sąsaja. Nacionalinio archyvo CREST turi funkciškai gerokai patogesnę užklauso rezultatų atvaizduojantį langą. Viršutinėje dviejų dalių lango dalyje rodomi rasti pagal datą surikiuoti dokumentai; kairiuoju pelės klavišu kartą paspaudus konkretų rezultatą, apatinėje lango dalyje išskleidžiamas sąrašas dokumento sakinių su paminėtu paieškos žodžiu. Taigi dar prieš atsiverčiant konkretų dokumentą iš rodomų sakinių įmanu nustatyti jo aktualumą, o tai pagreitina dokumentų atranką. Atidaryto dokumento tekste paieškos žodis (ar frazė) būna pabrauktas geltonai, kas labai pagreitina jo skaitymą. Interneto skaitykloje šio funkcionalumo nėra.

Antra, Nacionalinis archyvas siūlo tyrėjams labai profesionalią darbuotojų pagalbą, padėdamas ne tik susiorientuoti savo fonduose, bet ir susirasti parankios istoriografijos, metodinės ir pagalbinės literatūros, pvz., informacijos apie įvairias su išslaptinimu dirbusias komisijas ir darbo grupes bei kur ieškoti jų darbo rezultatų, taip pat padeda susisiekti su daugiausia įdirbio CŽV tyrimuose turinčiais tyrėjais. Visi šie aspektai ypač pravartūs užsiimant išorine dokumentų kritika, kuri CŽV dokumentų atveju yra gana keblė (aiškinantis dokumento tipą, kilmę, CŽV struktūrą, padalinius ir skyrius žyminčius trumpinius ir pan.).

Trečia, Nacionaliniam archyvui yra perduoti ne tik CŽV, bet ir jos pirmtakių – karo

meto OSS bei trumpai veikusių JAV strateginės tarnybos skyriaus (*Strategic Service Unit*) ir Centrinės žvalgybos grupės (*Central Intelligence Group*) – dokumentai, tad įmanoma tirti platesnį, t. y. susijusį su Antruoju pasauliniu karu, laikotarpį.

CŽV interneto skaitykloje taip pat pateikiami įvairūs CŽV dokumentų rinkiniai, išslaptinti pagal FOIA ir kitas dokumentų išslaptinimo ir skelbimo programas⁴⁵. Jos ištis įvairios ir skirtingo tikslingumo: nuo CŽV iniciatyva įkurtos CIA's *Historical Review Program*, atrenkančios ir pateikiančios visuomenei vadinamuosius istorinės vertės įrašus, kitaip tariant, medžiagą apie didžiausią atgarsį ir daugiausia susidomėjimo sulaukusias asmenybes ir įvykius, iki tikslingus užsakymus vykdančių vyriausybinių ir tarpžinybinių darbo grupių veiklos, kas leidžia pasiekti ištis įspūdingą bendrą pateikiamos išslaptintos medžiagos kiekį. Tokiame dideliame ir voliuntaristiškai sutvarkytame dokumentų kiekyje, neatitinkančiame originalios CŽV archyvo struktūros, atlikti paiešką, ypač iš anksto nesusipažinus su įvairiais išslaptinimo būdais ir programomis, yra nelengva.

Svarbiausia su mūsų interesų sritimi susijusi medžiaga šioje skaitykloje atsirado dėl Tarpžinybinės darbo grupės nacizmo karo nusikaltimams tirti, *The Nazi War Crimes Interagency Working Group*, veiklos. Grupė buvo suburta ir pradėjo darbą 1999 m. prezidento B. Clintono dekretu⁴⁶, vyraujant tai pačiai atvirumo dvasiai, kuri tvyrojo prieš keletą metų šiam prezidentui pradėjus automatinio išslaptinimo programą. Grupės veikla pristatoma JAV nacionalinio archyvo puslapyje⁴⁷, o veiklos metu išslaptinti dokumentai – atitinkamomis kiekvienos agentūros* išslaptintos medžiagos pateikimo

* Iš šešiolikos institucijų, kurių medžiaga buvo peržvelgta, sukataloguota, aprašyta ir pateikta visuomenei, svarbiausios yra karo metais veikusios OSS (1,2 mln. puslapių), FBI (350 000), JAV kariuomenės žvalgyba (300 000) ir ankstyvoji CŽV (100 000).

priemonėmis. CŽV dokumentai – jos interneto skaitykloje. Grupė sudaryta iš įvairių agentūrų* atstovų ir visuomenės veikėjų, kuriems talkina nemažai istorikų⁴⁸.

Išslaptinta medžiaga – grupės darbo rezultatas – yra puikiai sutvarkyta, sukurta vartotojams patogi prieiga. Paskaitos**, straipsniai ir knygos, taip pat pagalbines priemones išslaptintai medžiagai skaityti pateikiami grupės veiklą aprašančiame puslapyje.

CŽV medžiaga buvo išslaptinta dviem nevienodo gylio etapais. Iki 2005 m. buvo pateikta daugiausia su karo nusikaltimais ir nusikaltėliais susijusi medžiaga, tai vadinamoji pirmoji laida (*First Release*). 2005 m. praplėtus išslaptintinos medžiagos pobūdį buvo išslaptinta įvairesnio pobūdžio dokumentų. Pasak oficialaus antrosios laidos (*Second Release*) dokumentų pristatymo, „dauguma šių įrašų susiję su kuria nors viena arba ir su abiem šiomis kategorijomis: Ašies valstybių pareigūnais, kaltintais karo nusikaltimų vykdymu arba priklausiusiais nusikalstamoms Antrojo pasaulinio karo metų organizacijoms; buvusiais Ašies valstybių pareigūnais, kurie šaltojo karo metais buvo CŽV žvalgybos šaltinis“⁴⁹.

Išslaptintos CŽV medžiagos rinkinys taip pat apima dokumentus, susijusius su asmenimis, niekuomet nekaltintais karo nusikaltimais ir nepriklausiusiais nusikalstamoms organizacijoms, bet galbūt turėjusiais ryšį su karo nusikaltimais kaip aukos,

liudininkai, tyrėjai, informacijos šaltiniai ar pareigūnai⁵⁰. Kitaip tariant, nors pagrindinis grupės tikslas buvo karo nusikaltimus ir nusikaltėlius atskleidžiančių dokumentų atrinkimas ir pateikimas***, einant šiuo keliu buvo atrinkta pati įvairiausia medžiaga: nusikaltimų liudijimai ir liudininkai, įvairios su nacių administracija susijusios organizacijos. „Kruvinų žemių“ atveju tai lėmė, kad į išslaptinimo programą pateko abiejų okupacijų metu veikusios ir pasipriešinimo, ir pasipriešinimą organizavusios bei koordinavusios organizacijos, taip pat asmenys, kurie vėliau pasitraukę į Vakarų bendradarbiavo su CŽV šiai rengiant žvalgybos misijas Sovietų Sąjungos okupuotose jų tėvynėse. Štai į šią kategoriją patenka ir mus dominančios CŽV organizuotos misijos Sovietų Sąjungos okupuotose Europos šalyse ir konkrečiai Lietuvoje.

Antroji laida buvo papildyta svarbiausiu pateiktos medžiagos skaitymą ir analizę įgalinančiu įrankiu – šešiasdešimties puslapių aiškinamuoju žodynu (*The Lexicon, a Finding Aid for the Second Release*). CŽV specialistų parengtas žodynas – ištis būtiną priemonę tyrinėjant šią medžiagą. Jame pateikiami atskirų žvalgybos ir slaptųjų operacijų projektų Sovietų Sąjungoje kodiniai pavadinimai, kai kurių agentų kodiniai vardai, taip pat dokumentacijoje figūruojantys organizacijų (tarp jų ir pačios CŽV bei jos padalinių ir skyrių) kodiniai pavadinimai, įvairių kitų trumpinių (pvz., renkamos

* *National Archives and Records Administration, Federal Bureau of Investigation Office of the Secretary of Defense, National Security Council Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum, Director, Office of Special Investigations Department of Justice, The Historian Department of State, Central Intelligence Agency.*

** Pagrindinės svarbiausios ataskaitos Kongresui buvo pateiktos 1999, 2005 ir 2007 m.; pastaroji apima ir mus dominančią medžiagą.

*** 2000 m. ši darbo grupė pridėjo ir išslaptintą su Antrojo pasaulinio karo metų Japonijos karo nusikaltimais susijusią medžiagą, tad bendras jos išslaptintos medžiagos kiekis viršija 8 mln. puslapių.

žvalgybinės informacijos tipų santrumpų paaiškinimai⁵¹. Žodyno paaiškinimuose informacijos pateikiama netgi daugiau, nei dažną kartą leidžiama jos matyti pačiuose kupiūruotuose dokumentuose.

Prieš einant toliau dera trumpai paminėti, kad projektas (*project*) buvo smulkiausia atskirai finansuojama OPC veiklos dalis. Būdavo planuojami tam tikro laikotarpio projektai (jų veiklos ir biudžetas), laikotarpiui pasibaigus už projektą atsakingi pareigūnai prašydavo jį pratęsti (arba ne). Projektą sudarydavo įvairiausios veiklos, tarp jų ir agentų įsiskverbimo į priešiškas valstybes (legaliais ir nelegaliais kanalais) misijos. Tad toliau būtų tikslu kalbėti ne apie CŽV misijas Baltijos šalyse, bet apie Baltijos šalių žvalgybai skirtus projektus.

Visiems CŽV veiklos objektams – projektams, agentams, organizacijoms (tarp jų ir JAV institucijoms, neišskiriant nė pačios CŽV) – priskiriami kodiniai vardai ir pavadinimai (kriptonimai) yra sudaromi pagal tą pačią taisyklę. Kiekvienas CŽV kriptonimas susideda iš dviejų dalių: diagraminio prefikso, nurodančio veiklos teritoriją arba apibrėžiančio veiklos funkcijas, ir po jo einančio unikalaus raidžių junginio, nurodančio konkretų objektą. Ši antroji dalis yra arba arbitraliai priskiriamas žodis (pvz., AEROOT), arba raidžių junginys, drauge su diagraminiu prefiksu sudarantis žodį (pvz., AERODYNAMIC)⁵². Gana dažnai tas pats kriptonimas gali nurodyti ir visą projektą, ir atskirus su projektu susijusius asmenis (pvz., AEPOLE yra projekto kodinis pavadinimas,

AEPOLE-1 nurodo emigracijos organizaciją, AEPOLE-5 – Stasį Raštikį, AEPOLE-8 – Juozą Brazaitį).

Visi CŽV projektai, skirti Sovietų Sąjungai ir jos satelitams, mus dominančiu laikotarpiu buvo žymimi diagramu AE*. Pakaitus projekto specifika buvo keičiamas ir pavadinimas, nors didesnioji personalo dalis likdavo ta pati, tad iš dalies tas pats projektas skirtingais laikotarpiais vadinosi keliais kodiniais pavadinimais. AEBASIN / AEROOT (1953–1960) buvo skirtas socialistinės Estijos žvalgybai, AEFLAG (1955–1962) – Latvijai, AECHAMP (BGLAPIN / CAPSTAN / AEPOLE) – Lietuvai. Būtent įgyvendinant šį projektą (AECHAMP / CAPSTAN etapais) buvo vykdomos visos desanto siuntimo į Lietuvą CŽV misijos: pirmoji (J. Lukša, Klemensas Širvys ir Benediktas Trumpis), antroji (Jonas Kukauskas ir Julijonas Būtėnas) ir trečioji, taip ir nepakilusi iš Vokietijos (B. Bedarfas ir Česlovas Bankauskas), grupė. Būtina paminėti ir ankstyviausią, kartu su švedų žvalgyba vykdytą projektą TILESTONE (per Stasį Žakevičių-Žymantą, agentūriniu vardu TIRRALIRRA).

Misijos Sovietų Sąjungoje** buvo organizaciškai susijusios su dviem pagrindiniais įsiskverbimo į SSRS būdais, organizuotais įgyvendinant projektus REDSOX ir REDSKIN. REDSOX veiklos buvo susijusios su agentų atvykimu į SSRS teritoriją nelegaliais kanalais (oro desantas, vadinamieji juodieji, t. y. nelegaliai gyvenantys, agentai (*black agents*)); REDSKIN apėmė CŽV agentus, veikiančius legaliose sferose (pvz., įvairiuose

* Kai kurie kriptonimai per laiką keitėsi, pvz., Sovietų Sąjungą nurodantis kriptonimas per visą CŽV veiklos istoriją buvo pakeistas mažiausiai dukart.

** Kiti panašūs žvalgybos Sovietų Sąjungos okupuotose Europos valstybėse projektai: AEDOGMA / AEBATH (1947–1961, Ukraina); CARTEL / ANDROGEN / AECARTHAGE / AERODYNAMIC (1949–1970, Ukraina); AEREADY / AEDEPOT (1957–1965, Baltarusija); AEBALCONY (1960–1962, Lietuva, Latvija, Estija); AEACRE (1952–1964).

uostuose sustojančių jūreivių ir kitų legaliai į Sovietų Sąjungą ar po ją keliaujančių asmenų verbavimas).

Nors QK- diagramas laikomas nežinomu (bent jau taip jis įvardijamas oficialiai skelbiamų diagraminių prefiksų sąrašuose), tikėtina, kad juo užkoduoti projektai apima veiklą, propagandinėmis priemonėmis skatinusią Sovietų Sąjungos okupuotų valstybių ir jos satelitų gyventojus priešintis komunizmui. Pvz., projekte QKACTIVE (1951–1971) buvo organizuojamos „Laisvosios Europos“ ir „Laisvės radijo“ transliacijos rusų kalba, veikiant per *American Committee for the Liberation of the People of the USSR*, taip pat finansuojama straipsnių ir knygų leidyba. Antrosios laidos žodyne nėra atskirai išskirta QK- projektų Baltijos šalims, nors pagal analogiją („Laisvosios Europos“ / „Laisvės radijo“ ir „Amerikos balso“ radijo laidas lietuvių, latvių ir estų kalbomis, CREST randamus „Amerikos balso“ laidų klausymo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje raportus) ir kriptonimų su šiuo diagramu, nurodančių Baltijos valstybes (pvz., QKCOAST rodo Baltijos valstybių teritoriją), buvimą tokių turėtų ar galėtų būti. Galbūt gausi QKACTIVE dokumentacija galėtų būti tokios medžiagos paieškos pradžios taškas?

CŽV DOKUMENTAI, GALIMYBĖ JUOS PERSKAITYTI IR REKONSTRUOTI ISTORIJA

Kad ir kaip būtų susiformavęs CŽV išslaptintų dokumentų archyvas, paieška jame yra viena – toje pačioje duomenų bazėje taikoma bendra paieškos sistema, pasitelkiant visus įmanomus būdus čia įkeltiems duomenims ieškoti. Tad klausimas yra tik ką kokiais paieškos žodžiais įmanu rasti.

Viena CŽV dokumentų grupė, žinoma, yra Sovietų Sąjungos žvalgybos ir slaptųjų

operacijų projektų dokumentacija, randa ma pagal projektų kodus. Šie dokumentai pateikia naujos ir vertingos informacijos apie misijas ir jų detales, pvz., kaip vyko agentų paieška ir verbavimas, kaip buvo planuojama įsiskverbti, kokia buvo ekipuotė ir inventoriūs; koks buvo amerikiečių požiūris į emigrantus ir sovietų agentų poveikis amerikiečiams; „pasyviosios rezistencijos“ egzistavimo idėjos išplatavimo mastas ir pan.

Dirbant su šia dokumentacija kyla kelios problemos. Pirma, dokumentuose esama nemažai kupiūrų (ypač slepiančių tikrąsias vardus), dažniausiai asmenys įvardijami agentūriniu vardu, tad neretai sunku, o kartais ir neįmanoma nustatyti, apie kokius asmenis kalbama. Antra, akivaizdžiai stinga kokios nors projekto dalies dokumentacijos, pvz., agentų asmeninių bylų (tam tikros užuominos, pvz., Jono Deksnio ir J. Lukšos charakterių vertinimo detalės, sufleruoja, kad tokių bylų tikrai būta). CŽV interneto skaitikloje nepavyksta rasti netgi daugybės planų ir ataskaitų, minimų projektų dokumentų tekstuose ir nuorodose. Ko gero, čia atsikartoja CŽV tyrėjų ne kartą nurodyta problema – didžioji dalis išslaptintų dokumentų yra susiję su žemesniosiomis organizacijos grandimis, o aukštesniųjų grandžių dokumentacija (atspindinti operacijų planavimo ir sprendimų priėmimo procesą) vis dar pateikiama labai ribotai arba išvis neprieinama⁵³.

Antroji grupė – dokumentai, kuriuos galima ištraukti iš CREST pasitelkus įvairius paieškos žodžius. Pagrindinė mums įdomi šio laikotarpio dokumentacija yra įvairūs raportai – trumpi einamieji ir ilgesni sintetiniai, apibūdinantys stebimą objektą, t. y. Lietuvą, įvairiais pjūviais. Raportai įvairios apimtys ir nevienodos vertės. Pvz., ypač ankstyvuojų CŽV veiklos etapu buvo prirašyta begalės sovietinės spaudos analizių, kurios tiek jų rašymo metu, tiek ir dabar

informatyvumo prasme yra niekam tikusios (jų informacija visiškai nebuvo remiamasi rašant apibendrintus ir platesnius sintetinius CŽV raportus).

Svarbiausia raportų dalis – iš žmogiškųjų šaltinių surinkta įvairi informacija. Pagrindinė problema dirbant su šiais dokumentais ir vėl yra kupiūros, pirmiausia jų metrikų. Informacijos šaltinis, surinkimo vieta ir raporto numeris kupiūruojami visada; dažniausiai kupiūruojama ir informacijos surinkimo data, nors raporto rašymo data paliekama (žymima „*date of distribution*“). Dažname raporto tekste iškupiūruoti atskiri žodžiai, sakiniai ar net pastraipos. Kupiūros (ypač metrikos) daro problemišką dokumentų susiejimą, ypač daug sunkumų kelia informacijos kilmė, t. y. nutylėtas jos šaltinis. Pvz., kai kurių raportų turinys skatina manyti, kad raporto šaltinis galėjo būti J. Kukauskio radiogramos, bet patikrinti to neįmanoma. Taip pat keblumų kelia tam tikrų aspektų analizė, pvz., iki pat 1952 m. raportuose atspindimi šaltinių įsitikinimai (liudijimai ir patikinimai), kad Lietuvos miškuose vis dar pilna gerai organizuotų, gyventojų palaikomų partizanų, gali būti tiek visuomenės nuomonės atspindys, tiek KGB agentų siunčiamos klaidinančios žinutės įgyvendinant jų sukurtos ir valdomos pasyviosios rezistencijos, konfliktuojančios su aktyviuoju ginkluotu rezistentų sparnu, regimybę. AECHAMP projekto dokumentų nuorodose užfiksuotų sovietinių agentų (pvz., Edvardo, Arūno) pateiktų raportų CŽV interneto skaitykloje aptikti nepavyks-

ta, tad ir šią hipotezę, ir daugybę kitų faktų kol kas galima įvairiai interpretuoti.

Kad ir kyla šių keblumų, CREST randamuose raportuose, paremtuose žmogiškaisiais šaltiniais, esama savaime įdomios ir kitų šaltinių mažai užfiksuotos informacijos. Ją net sąlygiškai būtų galima pavadinti visuomenės nuomonės apklausomis. Toks įvardijimas nėra labai toli nuo tikrovės, mat CŽV vykdė sistemingą ir standartizuotą pabėgėlių apklausą, rinkdama informaciją apie socialines ir ekonomines gyvenimo Lietuvoje sąlygas, sovietų vykdomą politiką, nusikaltimus ir pasipriešinimą, požiūrį į sovietų valdžią ir partizanus, užsienio radijo transliacijų klausymą ir pan. Atskirai išskirtini raportai, fiksuojantys informaciją apie sovietų karines bazines ir kitus karinius įrenginius, įvairių kariuomenės judėjimui svarbią informaciją (pvz., kelių ir geležinkelų tinklą), o vieni įdomesnių šioje kryptyje yra sintetiniai raportai, vertinantys galimą atskirų Sovietų Sąjungos respublikų gyventojų kurios nors karinio konflikto pusės palaikymą ir bendrą rezistencinį potencialą Vakarų karo su Sovietų Sąjunga atveju.

Atskira CREST randama pravarti dokumentų grupė – oficialios vidinės agentūros ir atskirų jos padalinių istorijos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad, nepaisant visų ką tik aptartų keblių aspektų, išslaptinti ir šiuo metu internete prieinami CŽV dokumentai yra įdomi ir vertinga medžiaga, galinti vaisingai papildyti pokario Lietuvos istorijos tyrimus.

Nuorodos

¹ Žr. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AECHAMP%20%20VOL.%201_0022.pdf.

² Ibid.

³ D. Dapkutė, „Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1 (7), p. 14–44; L. Mockūnas, *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.

⁴ Iki šio laikotarpio dominavo buvusių CŽV darbuotojų, saistomų atitinkamų informacinių draudimų, atsiminimai, pvz., D. Wise, Th. B. Ross, *The Invisible Government*, New York, 1964.

⁵ L. K. Johnson, *Strategic Intelligence*, Westport (Conn.), 2007, p. 2.

⁶ Žr. <http://watergate.info/>.

⁷ Greta gausių straipsnių ir monografijų paminėtini trys vien tik žvalgybos istorijai skirti mokslo žurnalai: Jungtinėje Karalystėje leidžiamas „Intelligence and National Security“, JAV leidžiamas „International Journal of Intelligence and Counterintelligence“, dvejopai – išlaptinta ir viešai prieinama versija – pačios CŽV leidžiamas „Studies in Intelligence“.

⁸ Rūpimam klausimui informatyviausi: T. Barnes, „The Secret Cold War: The CIA and American Foreign Policy in Europe“, *The Historical Journal*, 1981, Nr. 24(2), p. 399–415; D. Alvarez, „American Clandestine Intelligence in Early Postwar Europe“, *The Journal of Intelligence History*, 2004, Nr. 4, p. 7–24; J. L. Gaddis, „Intelligence, Espionage, and Cold War Origins“, *Diplomatic History*, 1989, p. 191–212; H. Gleason, *The CIA to 1950* [daktaro disertacija], *State University of New York at Binghamton*, 2010; S. F. Knott, *Secret and Sanctioned: Covert Operations and the American Presidency*, New York, 1996; K. A. O'Brien, „Interfering with Civil Society: CIA and KGB Covert Political Action During the Cold War“, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 1995, Nr. 8, p. 431–456; P. Grose, *Operation Rollback: America's Secret War behind the Iron Curtain*, New York, 2000.

⁹ *Strategic Intelligence: Understanding the Hidden Side of Government* (ser. *Strategic Intelligence*, 1), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *The Intelligence Cycle: The Flow of Secret Information from Overseas to the Highest Councils of Government* (ser. *Strategic Intelligence*, 2), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Covert Action: Behind the Veils*

of Secret Foreign Policy (ser. *Strategic Intelligence*, 3), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Counterintelligence and Counterterrorism: Defending the Nation against Hostile Forces* (ser. *Strategic Intelligence*, 2), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007; *Intelligence and Accountability: Safeguards against the Abuse of Secret Power* (ser. *Strategic Intelligence*, 5), sud. L. K. Johnson, Westport, 2007.

¹⁰ J. Callanan, *Covert Action in the Cold War: US Policy, Intelligence and CIA Operations*, London, New York, 2010.

¹¹ L. K. Johnson, „Introduction to Intelligence Studies Literature“, *Strategic Intelligence: Understanding the Hidden Side of Government*, p. 1–20.

¹² Šios dvasios populiarumą liudija ne tik gausi literatūrinė ir kino produkcija šnipų tematika, bet ir CŽV išslaptintų dokumentų archyvo pristatymas oficialiame institucijos puslapyje: „Do UFOs fascinate you? Are you a history buff who wants to learn more about the Bay of Pigs, Vietnam or the A-12 Oxcart? Have stories about spies always fascinated you? You can find information about all of these topics and more in the Central Intelligence Agency (CIA) Freedom of Information Act (FOIA) Electronic Reading Room“, in: <https://www.cia.gov/library/readingroom/>.

¹³ <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/laws/nsact1947.pdf>.

¹⁴ <https://www.intelligencecareers.gov/>.

¹⁵ L. K. Johnson, op. cit., p. 4.

¹⁶ J. Callanan, op. cit., p. 10.

¹⁷ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 43.

¹⁸ Cit. iš R. Godson, *Dirty Tricks or Trump Cards: U.S. Covert Action and Counterintelligence*, Washington D.C., 1995.

¹⁹ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 86.

²⁰ J. Callanan, op. cit., p. 46; informacija remiasi F. Churcho komiteto tyrimu, *Church Report*, Book. 1, p. 107.

²¹ Ibid., p. 57.

²² R. Gehlen, *Der Dienst*, Mainz, Wiesbaden, 1971.

²³ H. Heinz, H. Zölling, *Network: The Truth about General Gehlen and His Spy Ring*, London, 1972, p. 82.

²⁴ „Gehlen Reinhardt“, in R. C. S. Trahair, R. L. Miller, *Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies, and Secret Operations*, New York, 2012.

²⁵ J. Callanan, op. cit., p. 58.

²⁶ *Covert Action: Behind the Veils of Secret Foreign Policy*, p. 43.

²⁷ J. Callanan, op. cit., p. 61.

²⁸ *Ibid.*, p. 47.

²⁹ E.O. 13526, 1.2 ir 1.4 dalys, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CFR-2010-title3-vol1/pdf/CFR-2010-title3-vol1-eo13526.pdf>.

³⁰ J. David, „Can We Finally See those Records? An Update on the Automatic / Systematic Declassification Review Program“, in *The American Archivist*, vol. 76, Nr. 2, 2013, p. 420.

³¹ Paraiškos pildymo instrukcija pateikiama kiekvienos institucijos elektroniniame puslapyje, pvz., CŽV: https://www.cia.gov/library/readingroom/foia_request.

³² FOIA 4 U.S.C., paragrafas 552 (b) (1)–(9), https://www.law.cornell.edu/uscode/text/5/552#a_4_F.

³³ E.O. 12958, 3.4 (a) dalis, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/WCPD-1995-04-24/pdf/WCPD-1995-04-24-Pg634.pdf>; automatinio išslaptinimo programa neišslaptina RD ir FRD tipo informacijos, ji gali būti pasiekama nebent pateikiant FOIA arba MDR paraišką.

³⁴ E.O. 12958, 3.4 (a)–(d) dalys. Išimtis: 1) informacija patenka į dar FOIA numatytas devynias išimtis; 2) informacija patenka į automatinio išslaptinimo procedūrų vadovuose aprašytas išimtis; 3) specialiu agentūrų prašymu Baltieji rūmai leidžia neišslaptinti atitinkamų dokumentų.

³⁵ E.O. 12958.

³⁶ E.O. 13526.

³⁷ Daugiau apie FOIA ir MDR skirtumus ir vieno ar kito pasirinkto būdo pranašumą atskirais atvejais žr. <https://nsarchive.wordpress.com/2010/01/12/foia-tip-8%E2%80%9494mandatory-declassification-review/>.

³⁸ <https://www.cia.gov/library/readingroom/>.

³⁹ US National Archives II, Colledge Park, Merryland.

⁴⁰ Paieškos vadovas skaitytojams: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/Electronic%20Reading%20Room%20Advanced%20Search%20Guide.pdf>.

⁴¹ Berlin Tunnel, Consolidated Translations, General CIA Records, Ground Photo Caption Cards, JPRS, Library of Congress, NGA Records (formerly NIMA), NIS, OSS Collection, Scientific Abstracts, Secret Writing, STARGATE.

⁴² J. David, op. cit., p. 431.

⁴³ Information Security Oversight Office, *1998 Report to the President*, <https://fas.org/sgp/isoo/isoo98.html>.

⁴⁴ J. David, op. cit., p. 426.

⁴⁵ <https://www.cia.gov/library/readingroom/what-electronic-reading-room>.

⁴⁶ <https://fas.org/sgp/clinton/eo13110.html>, remiantis 1998 m. Kongreso aktu „The Nazi War Crimes Disclosure Act“, <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-105publ246/html/PLAW-105publ246.htm>.

⁴⁷ <https://www.archives.gov/iwg>.

⁴⁸ Grupės narių ir konsultantų sąrašas: <https://www.archives.gov/iwg/about/members.html>.

⁴⁹ <https://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records#second>.

⁵⁰ <https://catalog.archives.gov/id/640446>.

⁵¹ *The Lexicon, a Finding Aid for the Second Release*: <https://www.archives.gov/files/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/second-release-lexicon.pdf>.

⁵² http://www.worldlibrary.org/articles/cia_cryptonyms.

⁵³ J. David, op. cit.

Vilma Vidugirienė

Pavėluota tiesa

„Ką jautė Elena Vidugirytė, atitremta iš Panevėžio į Vilnių ir numesta į KGB rūmų rūsius, be teismo nužudyta eidama aštuonioliktuosius metus? Ne nušauta, bet nukankinta. Merginos pavardę radau skaičiuodama nužudytus lietuvius, kurių vardas buvo Petras. Baisu, gėda kam ir pasakyt, bet taip aš suradau Eleną, kurios vardas ir pavardė buvo iškalti ant tos pačios KGB rūmų sienos, o aš nuobodžiaudama ėjau skaityti paskaitos <...>. Dabar KGB pastatą vadinu Gedimino prospekto Raudų siena.

Tada vėl užsimaniau turėti drąsos – nuėjau į archyvus ir užsisakiau Elenos bylą. <...> niekas, be istoriko Antano Tylos, šios bylos nebuvo vartęs. O juk Elena – lietuvių Žana d'Ark, tikroji lietuvė didvyrė ir gražuolė (pagal „Google“ rastą fotografiją).

<...> Gal tik tada, kai daugumai prospekto praeivių trumpi vardų, pavardžių, gimimo ir mirties datų įrašai taps realiais, kažkada gyvenusiais ir mylėjusiais žmonėmis, galėsiu paleisti savo herojė į jai priklausančias gėlėtas erdves, o man sustos virpėjęs oras dėl neseniai tame pačiame prospekte vykusių siaubų?

O gal mano paskutinei herojei Elenai reiks dar palaukti...“¹

Ieškant internete informacijos apie Eleną Vidugirytę, 2012 m. aptikto straipsnio eilutės skaudžiai priminė neištesėtą pažadą Elenos broliui Maksimilijonui. Pažadą sužinoti tikrąjį sesers likimą... Pažadus reikia tesėti, nors ir pavėluotai.

Kaip prasitarė tuometis Tuskulėnų memorialinio komplekso darbuotojas Remigijus Černius, į kurį pirmiausia kreipiausi duomenų apie E. Vidugirytę, medžiagos rinkimas – labai imlus laikui darbas. Norėdama atsakyti į Elenos seseriai ir broliui ramybės nedavusį klausimą, kas ir kodėl anuomet atsitiko ir kas išdavė, užtrukau ketverius metus. Perskaičiau daugybę archyvinių dokumentų, Tuskulėnų aukų bylą, papildomų duomenų bandžiau rasti internete, ieškodama informacijos, susijusios su partizanų, bendravusių su Vidugirių šeima, pavardėmis, kol galiausiai iš KGB archyvo dokumentų pavyko sudėlioti šeimos likimo mozaiką...

Skiriu a. a. Maksimilijonui Vidugiriui

¹ I. Jonušienė, „Gedimino prospekto Raudų siena“, <<http://www.satnai.lt/2011/06/10/gedimino-prospekto-raudu-siena/>>.

Vidugirių šeima. Pirmoje eilėje (iš kairės): Janina Vidugirytė ir Maksimilijonas Vidugiris (Elenos sesuo ir brolis); antroje eilėje: Grasilda Pagareckaitė (Juozo Vidugirio sesuo), Morta Vidugirienė (motina), Juozas Vidugiris (tėvas) ir Elena Vidugirytė

Iš E. Vidugirytės bylos²: „ELENA Vidugirytė, gim. 1919 m., 1931 m. baigė 4 klases Paliūniškyje, JANINA Vidugirytė, gim. 1928 m., pradinė mokykla, Panevėžio suaugusių gimnazija – 4 klasės, mokėsi savarankiškai 5-ai klasei, 8 klasių išsilavinimas, MAKSIMILIJONAS Vidugiris, gim. 1929 m., 5 klasės pradinės mokyklos Karsakiškyje (baigė 1940 m.), tėvas – JUOZAS Vidugiris, Klemenso, gim. 1896 m., motina MORTA Vidugirienė (Šimėnaitė), Jono, gim. 1898 m., gyvenantys Naujikų kaime, Panevėžio apskrityje. Valstiečių vidutinių

Juozo Vidugirio sesers Grasildos Pagareckaitės ir Petro Kopūsto vestuvės. 1941 m. Pirmą iš kairės stovi Elena Vidugirytė, šalia jos – jaunikio sesuo su vyru

šeima, iki 1946 m. turėjo 17 ha žemės, namą su būtiniais ūkio statiniais, 2 arklius, iki 4 karvių, iki 5 kiaulių.“ (LYA, b. b. 31089/3).

Iš kalinio anketos: „Elena Vidugirytė žemo ūgio, plaukai rusvi, akys šviesiai rudos. Pristatyta basa. Kamera Nr. 373, II korpusas.“ Tokios minimalios žinios įrašytos byloje.

Pirmą kartą Vidugirio pavardę aptikau 1945 m. dokumentuose Lietuvos ypatingajame archyve. Juose rašoma, jog, „agentūriniais ir sulaukytų asmenų apklausų duomenimis, nustatyta, kad Panevėžio mieste

² Cituojami dokumentai iš rusų kalbos į lietuvių kalbą versti autorės.

veikia antisovietinė pagrindinė moterų organizacija „Baltoji lelija“, vadovaujama darželio Nr. 1 auklėtojos Barboros Budrytės-Birutės. <...> „Baltoji lelija“ pagal antisovietinę pagrindinę veiklą siejama su Lietuvos armijos pulkininko Juozo Vidugirio, buvusio Panevėžio miesto komendanto, štabo veikla“ (*LYA, f. K-41, b. 1361, l. 231*). Tiesa, tai tolimas giminaitis, bet net ir po daugelio metų, mirus Juozo broliui pulkininkui Tomui Vidugiriui, Maksimilijono Vidugirio namuose vėl lankėsi kagėbistai. Iš šių dokumentų aiškėja slaptųjų agentų tinklas ir jų veikla.

1945 m. liepos 1 d. kartu su mažamečiais vaikais buvo sulaikyta Elenos tėvo Juozo Vidugirio sesuo Grasilda Pagareckaitė-Kopūstienė, kurios vyras Petras Kopūstas dezertyravo iš Raudonosios armijos ir įstojo į partizanų būrį. Šios moters byloje radau jos drąsą įrodantį dokumentą – 1945 m. liepos 12 d. Panevėžio NKVD įgaliotinio Kravcovo pasirašytą aktą, kuriame rašoma, kad G. Kopūstienė, kaltinama už ryšius su nusikalstamais „belobanditskimi elementais“, atsakė: „Aš žinau, kad man teks viską papasakoti, nes jūs įpratę kankinti žmones.“ 1945 m. lapkričio 12 d. buvo nuspręsta „tollesniam tyrimui Grase Kopūstienę ir bylos dokumentus išsiųsti į NKVD lagerį“. Namie be mamos likusius mažamečius vaikus Stasę ir Anicetą tik retkarčiais galėjo aplankyti jų tėvas partizanas P. Kopūstas-Stalinas. Per 1945 m. birželio 29–liepos 1 d. enkavėdистų suorganizuotą operaciją buvo sulaikyta 16 asmenų iš Antano Birbilo-Baltušio būrio, dislokuoto Vėlniakų miške. Iš apklaustų asmenų išsiaiškinta (*LYA, f. K-41, b. 1360, l. 87–88*), kad Lietuvos armijos pulkininkas J. Vidugiris laikinai vadovauja Lietuvos laisvės armijai, o Švedijoje suformuotas štabas, kurio vadovas Lietuvos armijos gen. Povilas Plechavičius, ruošiasi atvykti į Lietuvą, taip pat sužinota apie slaptą štabą Šiauliuose,

Vilniuje ir Kaune egzistavimą [ši informacija netiksli. – *Red. past.*].

SSSR NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvoje Ivanas Tkačenka Panevėžio NKVD ir NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui plk. Golovliovui nurodė parengti čekistinės karinės operacijos planą Vidugirio būriui likviduoti. Per vieną iš tokių operacijų 1946 m. sausio 3 d. buvo suimtas partizanas Bronius Birbilas-Sakalas, pasak protokolo, B. Likerausko būrio narys. Trimis kulkomis į galvą ir koją sužeistas partizanas per dešimtis valandų trunkančias apklausas išsitarė, kad J. Vidugiris yra Žvirblio ir Likerausko būrių ryšininkas nuo 1945 m., gyvena sodyboje ant Lėvens kranto, Naujikų kaime. Iš mirštančio partizano (B. Birbilas (g. 1922 m.) mirė kameroje 1946 m. sausio 19 d. 5 val. ryto, nuo sužeidimo į galvą buvo likusi kulka, *LYA, b. b. 29187/3*) išgauta ir daugiau žinių apie kelių partizanų būrių sudėtį, ryšininkus, būrio dislokacijos vietas.

Vėliau, jau tiriant bylas, remtasi ir sulaikyto partizano Romualdo Simadavičiaus parodymais: „Vidugirį Juozą pažįstu nuo 1945 m. balandžio, gyveno Naujikuose, <...> Dobilio būrys lankėsi Vidugirio namuose. Man asmeniškai ten teko būti apie 20 kartų, pvz., 1945 m. birželį aš, Simadavičius-Robindzonas, partizanei Karvelis, Lokys, Bijūnelis užėjome pas Vidugirį, namie buvo Elena ir žmona, 1945 m. rugpjūtį užėjus namie buvo Elena ir jos motina, davė valgyt, spalio mėn. aš, Ramūnelis, Šarvuotis užėjom pas Vidugirį – buvo jis, Elena ir žmona, paklausėm Elenos apie karius, ji pasakė, kad kareivių niekur nėra, galima veikti laisvai, pavalgėm ir išėjom. Spalio pabaigoje aš su Šarvuočiu užėjom pas Vidugirį, sužinojom iš Elenos žinias apie kareivius ir išėjom. 1945 m. pirmojoje lapkričio pusėje aš, Šarvuotis, Berlynas, Lokys ir kiti, prieš rinkdami produktus, užėjom pas Juozą Vidugirį, paklausėm Elenos, ar nėra kariškių ir liaudies gynėjų, ji pasakė, kad

nėra, tada ėjom į kitas sodybas. 1946 m. sausį aš, Bijūnelis <...> atvykom į Naujikus pasiimti partizano Čigono, kuris buvo pas eigulį Gaidžiūną. Prieš eidami užėjom pas Juozą Vidugirį, paklausėm, ar nėra kareivių kaime, atsakė, kad nėra, tada nuvykom pasiimti... Elena Vidugirytė visus 1945 m. palaikė ryšius su Dobilu būriu (Bronius Likerauskas–Dobilas žuvo 1946 m. kovo mėn.), o 1946 m. – su Kelmelio. Kiekvieną savaitę dviračiu atvažiuodavo į būrio buvimo vietą, pasakydavo kareivių skaičių, apie liaudies gynėjus, ar kariai apsupo mišką. <...> Elena vieną kartą buvo atvežusi atsišaukimų, kuriuos skaitė partizanams. Be to, kai ateidavom į namus, Juozas Vidugiris arba jo dukra visada valtimi perkeldavo mus į kitą upės krantą. <...> tekdavo miške susitikti su Kelmelio būriu ir partizanai sakydavo, kad Elena palaiko su jais ryšį. Janina 1945 m. keletą kartų mums perdavė žvalgybinių žinių, kai buvom užėję į namus, vieną kartą pirkto mums laikraščius.“ (LYA, b. b. 42479/3, b. b. 31089/3).

Iš 1946 m. lapkričio 16 d. ltn. A. Šilino paaiškinimo: „Informuoju, kad vasario 25 d., remiantis sulaikyto bandito Broniaus Birbilo duomenimis, užšifruotai, pagal iš anksto paruoštą planą tikrinant gyvenvietę ir įvairiais pretekstais sulaikant žmones, sulaikytas aktyvus Likerausko gaujos ryšininkas Juozas Vidugiris. Vasario 27 d. po ilgos apklausos Vidugiris iš dalies, bet pakankamai pripažino savo ryšius su gauja.“ (LYA, b. b. 31089/3).

Žinių buvo gauta ir iš kameros agentūrių – suimtų Panevėžio apskrities būrių ryšininkų Princesės ir Ryšininkės slapyvardžiais. Jos „suteikė duomenų apie sulaikytųjų Balčikonio, Vidugirio ir Dočkienės veiklą“ (LYA, f. K-41, b. 1362, l. 106). Toliau ltn. A. Šilinis aiškino: „Kompromituojančios medžiagos pagrindu užverbavau Juozą Vidugirį ir smulkiai instruktavau. Instrukcijų esmė tokia: Vidugiris artimiausiu metu turi stengtis susitikti su savo svainiu Petru Kopūstu ir

paraginti jį legalizuotis...“. Paleistas J. Vidugiris apie viską informavo partizanus – sesers vyrą P. Kopūstą ir partizanus brolius A. ir K. Gruzdas.

Nepavykus gauti duomenų apie partizanus per J. Vidugirį ir išsiaiškinus, kad jis informavo partizanus apie savo „bendradarbiavimą“ su sovietiniu saugumu, Vidugirių šeimos namuose buvo surengta kelių dienų pasala, kurios metu žuvo partizanas Jonas Poviliūnas-Jokeris. Iš to paties ltn. A. Šilino paaiškinimo: „... supratęs, kad Vidugiris elgiasi išdavikiškai, aš kovo 11 ar 12 dieną (1946 m.) sukūriau pasalos Vidugirio namuose planą ir naktį išsiunčiau grupę, vadovaujamą milicijos leitenanto Maniachino (pavardė neįskaitoma. – *Aut. past.*). Mano organizuota pasala Vidugirio namuose truko dvi paras, šių metų kovo 14 d. buvo nušautas vienas iš pas Vidugirį atėjusių banditų, kitam pavyko pasprukti. Medžiaga yra agentūrinėje byloje Nr. 565 „Šakalai“. Tai, ką Vidugiris pasakė per apklausą, t. y., kad banditas buvo nužudytas pagal jo parodymus, yra visiškai išsigalvojimas. Nei iki šio, nei po šio įvykio Vidugiris jokių pranešimų apie banditus neteikė, o tiktai atvykdavo registruotis. Jis noriai pranešdavo apie kareivius, kada tie pravažiuodavo keliu, užvažiuodavo pas ką nors iš valstiečių ir ėmė šieną arkliais, apie vagystes kaime, tik ne apie banditus. Po to, kai Vidugirio namuose buvo nužudytas vienas iš banditų, aš pristabdžiau agentūrinę darbą, duodamas jam suprasti, kad man žinoma apie jo išdavystę ir jis turi pasitaisyti darbe. Bet Vidugiris ir toliau nieko nepranešinėjo apie banditus, teigė, kad po to, kai jo namuose buvo nužudytas banditas, į jo namus banditai liovėsi užėdinėję...“ (LYA, b. b. 31089/3).

1946 m. kovo 26 d. J. Vidugiris, nežinodamas, kad jau yra iššifruotas, pasirašė bendradarbiavimo su MVD priesaiką Breivės slapyvardžiu ir toliau imitavo

bendradarbiavimą su MVD. Iš MVD rašytos J. Vidugirio charakteristikos: „Užverbuotas 1946 m. kovo 21 d. kaip informatorius, siekiant išaiškinti Likerausko banditų gaują, kuri dažnai lankydavosi pas jį kaip pas ryšininką. Nors Breivė gerai žinojo apie gaujos dislokacijos vietą, verbuojamas tai nuslėpė, o sutikęs bendradarbiauti apie tikrąją banditų padėtį mums nepranešė, teigdamas, kad banditų daugiau nematė ir jie pas jį nesilanko, nors tuo metu šie pas jį tebesilankė. Breivė raštingas, gudrus, gana išprusęs. <...> žinias teikdavo tik tam, kad apsidraustų. Pavyzdžiui, puikiai žinodamas, kad šalia jo namų dieną praėjo kareiviai ar liaudies gynėjai, pranešdavo, kad „praėjo jam nepažįstami banditai nežinoma kryptimi“. Žinias MVD perduodavo vokuose kartu su dukterimi Elena Vidugiryte, aktyvia Likerausko grupuotės ryšininke, kuri žinojo, kad jos tėvas yra MVD bendradarbis Breivė.“ (*LYA, b. b. 31089/3*).

Per kovo 12–14 d. pasalą į saugumo pinkles pakliuvo ir Elena. Kelias paras jų sodyboje buvusį stribą Praną Aleksišuną ji kalbino pereiti į partizanų pusę. 1950 m. kovo 7 d. visiškai slaptoje saugumo pažymoje rašoma: „Liudytojas Pranas Aleksišunas, Tomo, g. 1907 m., kaip MVD slaptasis agentas slapyvardžiu P., su seserimis Elena ir Janina Vidugirytėmis dalyvavo rengiant diversiją – teroristinę aktą, dėl ko nebuvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Jis informuodavo apie kiekvieną banditų ar Elenos Vidugirytės jam skirtą užduotį ir gaudavo atitinkamus nurodymus ir užduotis iš MVD struktūrų, kruopščiai jas vykdė...“ (1950 m. kovo 7 d. visiškai slaptos pažymos, *LYA, b. b.42479/3*).

Agentas Pranas įgijo Elenos pasitikėjimą dėl teikiamos informacijos apie sovietų karių ir stribų planuojamas operacijas. Gautos žinios, partizanų patikrintos, pasitvirtindavo. Agentas Pranas teikė šaudmenų, sutiko atlikti užduotis tariamai rengiamai diversi-

jai – NKVD būstinei sprogdyti (mat buvo manoma, kad Panevėžio NKVD skyriuje buvo laikomi tremtinių asmenų sąrašai ir partizanai tikėjosi juos sunaikinti). Taigi nuo to laiko kiekvienas šeimos narių žingsnis, jiems neįtariant, buvo stebimas MVD, agentas Pranas informuodavo apie visus Elenos veiksmus, o MVD rengė partizanų būrio sunaikinimo planą. Iš kovos su nacionalistiniu pogrindžiu ir banditizmu Panevėžio apskrityje 1946 m. liepos 10–15 d. rezultatų suvestinės: „Agentas Pranas birželio pabaigoje pateikė informaciją, kad Panevėžio valsčiuje Likerausko ir Lampeo [Vladas Rukuiža. – *Aut.*] būriuose atsirado buvęs Lietuvos armijos pulkininkas Vidugiris, atskirus būrius buriantis į vieną junginį. Agento duomenimis, Vidugiris surinko 63 žmonių grupę. Žinių apie Vidugirį ir suformuotą būrį agentas gauna iš giminaitės, Vidugirio būrio žvalgybininkės Elenos Vidugirytės. Vidugirytė agentą Praną, kuris yra liaudies gynėjas, užverbavo siekdama gauti iš jo žinių apie Panevėžio valsčiaus MVD skyriaus liaudies gynėjų veiksmus.“ (*LYA, f. K-41, b. 1365, l. 106–108*). Paskutiniame 1946 m. liepos 9 d. pranešime agentas Pranas informavo: „Paskutines 4 dienas Smetonos armijos pulkininko Vidugirio žvalgybininkė Elena Vidugirytė buvo Panevėžyje. Liepos 8 d. vakare su Vidugiryte pasimatyta kapinėse ir sužinota, kad būrį, kuriam ji dirba, sudaro 63 žmonės, būrys laukia momento, kada liaudies gynėjų ar sovietinių partinių aktyvistų grupė vyks didele – 30 žmonių – grupe ir tada juos puls. Savo ruožtu Vidugirytė klausinėjo apie MVD būrio veiksmus ir liepė sužinoti, kada ir į kokius kaimus liaudies gynėjai vyks. Be to, Vidugirytė sakė kaimuose ir mieste turinti žmonių, kurie jai ir būriui perduoda žinių ir teikia kitokią pagalbą, bet asmeniškai nieko neįvardijo. Iš Vidugirytės pastabų ir netyčia išsprūdusių žodžių sužinota apie šiuos būrių ryšininkus: Žernickas Jonas, turi

ginklą, yra būrių, esančių Upytės ir Žaliosios girios teritorijoje, ryšininkas; Alenčikienė, gyvena Subačiaus kaime, jos vyras būryje; 50 metų vyras, vaikstantis su lazda, gyvena Panevėžyje, Sporto g. 10; Vidugirytės sesuo Janė, gyvena Panevėžyje, Sporto g. 10. Šiame name yra būrio ryšininkų susitikimų vieta. Vidugirytė sakė, kad jos žmonės paprastai važinėja dviračiais, renka žinias ir perduoda jas būriui. Ji sakė, kad šiuo metu namai ir statiniai, kuriuose anksčiau buvo jų žmonės, minuojami, nes ten niekas negyvena, o lankosi tik liaudies gynėjai ir kareiviai. Be to, Vidugirytė įpareigojo sužinoti MVD darbuotojų adresus ir butų išdėstymą, kur stovi lova ir pro kurį langą patogiausiai įmesti granatą, nes greitai bus ilgos naktys ir jų žmonės eis į miestą naikinti MVD darbuotojų. Svarbiausia Vidugirytės pavesta užduotis – susprogdinti pastatą, kuriame yra liaudies gynėjų būriai, siekiant juos sunaikinti. Šią užduotį Vidugirytė buvo davusi ir anksčiau, bet tam pasirengimas atidėliotas. Dabar reikėjo paimti sprogstamąsias medžiagas, saugomas jos brolio, ir susprogdinti pastatą su liaudies gynėjais, nes ilgiau nebegalima laukti. Jeigu šio darbo nesiimsi, ji paves jį kitiems, bet tada privalęs nužudyti liaudies gynėjų karinio būrio vadą Bartulį ir Soroką, paimti automatą ar kulkosvaidį ir išeiti į mišką.“ Pagal šį agentūrinį pranešimą buvo vykdoma keletas operatyvinių priemonių tiksliai būrio buvimo vietai nustatyti. Siekiant labiau įslaptinti agentą Praną ir kuo giliau įsiskverbti į būrį, buvo parengtas operatyvinių priemonių planas, kurio esmė tokia: imituoti pastato sprogdinimą ir padaryti taip, kad sprogstamoji medžiaga būtų padėta po betoniniu rūšio langu ir sprogtas pastatui nepadarytų žalos. Buvo konsultuojamasi net su karinio dalinio specialistais. Buvo nutarta, kad sprogstamoji medžiaga ir instrukcija iš Vidugirytės bus priimama dalyvaujant MVD darbuotojui.

Iš kovos su nacionalistiniu pogrindžiu ir banditizmu Panevėžio apskrityje 1946 m. liepos 15–25 d. rezultatų suvestinės: „Šaltinis Pranas, palaikantis ryšį su būrio žvalge Vidugiryte, informavo, kad, vykdydamas užduotį, grąžino sprogstamojo užtaiso virvę Janinai Vidugirytei kaip netinkamą (virvę ir sprogmenis šaltiniui anksčiau perdavė būrio žvalgė Vidugirytė, kad būtų susprogdintas pastatas, kuriame yra liaudies gynėjų buveinė). Vidugirytė paėmė virvę ir pasakė, kad pakeis, bet liepos 21 d. atėjo į šaltinio butą, atnešė tą pačią virvę ir pareiškė, kad ji gera, bei nurodė, kaip ja naudotis: uždegta virvė užsiliepsnos, liepsną reikia užgesinti ir tada ji degs kaip bikfordo. 22 d. Vidugirytė atėjo pas šaltinį ir atnešė laišką, kurį šaltinis turėjo įdėti į kišenę liaudies gynėjui Paplauskui, paskui jį pasekti ir pažiūrėti, kaip į laišką reaguos. Pagal Prano pranešimą vykdomi veiksmai – pastato sprogdinimo imitavimas – generolo Tkačenkos įsakymu šiuo metu atidėtas, šaltiniui duota užduotis vilkinti šios užduoties vykdymą ir per tą laiką nustatyti būrio buvimo vietą.“

Nors agentas Pranas įgijo Elenos pasitikėjimą, ji vis dar buvo atsargi ir iš jos nepavyko sužinoti partizanų būrių buvimo vietos. Iš J. Vidugirio taip pat nebuvo naudos – jis ir toliau pranešinėjo apie vištų vagystes ar MVD karius, vadindamas juos partizanais. Elena skubino vykdyti užduotį – sprogdinti pastatą. Buvo parengtas naujas planas – Elena turėtų susisiekti su tariama Lietuvos laisvės armijos štabo grupe iš Vilniaus, norinčia pakliūti į partizanų būrį. Iš 1946 m. rugpjūčio 11–12 d. operatyvinės suvestinės: „Rugpjūčio 11 d. naktį pagal iš anksto parengtą planą, kurio kopija liepos 31 d. išsiųsta LSSR MVD, buvo slapta (to neatskleidžiant) apklausta būrio ryšininkė Vidugirytė siekiant nustatyti Likerausko ir Lampeo būrių buvimo vietas. Pas Vidugirytę atvykusi 4 asmenų grupė, prisistačiusi LLA štabo iš Vilniaus atstovais,

gana sėkmingai atliko pavestą darbą. Gavo informaciją apie būrio buvimo vietą ir žmonių skaičių. Tuo metu paruošta MVD operatyvinė grupė pagal gautus duomenis pradėjo vykdyti operaciją. Du kartus kariniai daliniai miške iš Margių kaimo pusės susidūrė su partizanų būriais, bet šie pasitraukdavo be nuostolių. Iš mūsų buvo sužeistas ir mirė vienas raudonarmietis. Operacija tęsiasi, bus pranešta papildomai.“ (*LYA, f. K-41, b. 1365, l. 169*).

Nepavykus ir šiai operacijai NKVD kantrybė baigėsi. 1946 m. rugpjūčio 11 d. Elena „sulaikyta, einanti į Kelmelio būrį 0,5 km į pietus nuo Margių kaimo. Dokumentai – pasas, naudojimosi dviračiu pažymėjimas Juozo Vidugirio vardu. Pristatyta basa.“ Tą pačią dieną namuose po kratos sulaikyta Elenos brolis Maksimilijonas, sesuo Janina ir tėvas Juozas Vidugiriai. Kratos metu namuose rastas užtaisytas vokiško pavyzdžio šautuvas Nr. 55720 ir 7 šoviniai, apie 70 metrų nuo namų krūmuose aptikta 80 vokiško ir rusiško pavyzdžio šovinių. Prieš šeimos sulaikyimą atlikta krata Prano Aleksiūno (agentas „Pranas“. – *Aut. past.*) namuose, iš kur buvo paimta dėžė su 10 kg sprogmenų, bikfordo virvė, 20 šovinių, užtaisytų sprogtamąja medžiaga, antitarybinio turinio atsišaukimas, partizanų laiškas sribams, leidimas į partizanų būrį Prano Aleksiūno vardu. Iš Maksimilijono Vidugirio gyvenimo aprašymo: „auštant kažkas pabeldė į klėties duris. Elena, išgirdusi slaptažodį, išėjo. Netrukus kareiviai apsupo sodybą... dvi valandas darė kratą – plėšė grindis, durtuvais badė pastoges, susikrovė į sunkvežimį visas knygas, sąsiuvinius, laikraščius... po to užplūdo Panevėžio sribai ir tęsė kratą iki vėlyvo popiečio... mane su tėčiu ir seserimi Janina išvežė į Panevėžio areštinę ir išskirstė į kameras.“ Iš Irenos Vidugirienės prisiminimų: „... tuo laiku man buvo 12 metų, ganiau karves Vidugirių žemėje (mes žemės

neturėjom), ten leido ganyt ir mūsų karvę. Miegojau tą naktį kartu su visais Vidugirių vaikais klėtelėje vienoje lovoje su Elenute. Iš vakaro dar mes, jaunesnieji, niekaip nėjom miegoti – aš, Maksiuukas (taip vadino Maksimilijoną Vidugirį) ir Janina buvom surengę tikrą pagalvių mūšį, net plunksnos dulkėjo... Pagaliau Elenutė mus išbarė ir liepė eit miegot. Kada išėjo Elenutė, negirdėjau. Pabudau nuo triukšmo, pasodinta lovoje. Vienas iš kareivių aprenge suknele ir išvedė į kiemą, pasodino kieme kartu su Vidugirių tėvu (Juozu Vidugiriu) ir vaikais – Maksu ir Janina. Buvau pati mažiausia, buvo labai šalta ir nežmoniškai norėjau miego – tai ir knapsėjau vis tai užmigdama, tai pabusdama. Paskui kariškių paliepimu davė man apsi-rengti Elenutės palatą ir pasodino atskirai. Sodyboje darė kratą iki pietų. Visiems liepė sėdėti kieme ratu, o mama Morta Vidugirienė turėjo vaikščioti kartu su kariškiais ir viską rodyti. Bedarant kratą karvių melžt atėjo mano mamutė, ir ta buvo pasodinta prie visų, vėliau ir tėtų – jis irgi atėjo mamutės ieškot, dar du kaimynai – Jonaitis ir Kriščiūnas, eję pas Juozą. Taip ir sėdėjo visi, neleido niekam išeit, kol krata buvo baigta. Vėliau sribai pakinkė Vidugirių arklius ir liepė kaimynams vežt į miestą. Elenutės nuo tos nakties daugiau ir nemačiau – tik iš aplinkinių pasakojimų girdėjau, kad sulaikę miške sribai taip ją mušė, kad rankos storumo pagaliai ant jos nugaros lūžo... Sribas Pranas Aleksiūnas gyrėsi storą knygą apie Elenutės ryšius su partizanis parašęs. Kai išvežė visus artimuosius, namie likusiai Mortai Vidugirienei pakriko nervai, kaimynai vežė pas daktarus, bet niekas negerėjo – vis vaikščiojo po namus ieškodama, ką čia sribai pridarė... Bijodami, kad kaimynė ko nors nepasidarytų, mamutė su tėyte liepė man pas ją gyventi, žiūrėti, kad nieko neatsitiktų. Tai vis kalbindavau ją matydama, kad jau visai sunku susikalbėti – prašydavau valgyt

ar dar kaip nors manim pasirūpint, tai tuom kartu aprimdavo, paskui vėl tas pats... Išėjusi pas karves vieną dieną vis brido į upę, kai paklausiu ko – sako, žiūriu, ar vanduo šaltas... Praėjus porai savaitių vieną vakarą vis buvo labai nerami, vėl po namus visko ieškojo, ryte pabudusi namie jos neberadau. Nulėkiau namo, tai tėtų lėkė, visur ieškojo, šaukė, kad atsilieptų... po kiek laiko, kai prašvito – rado netoli namų miškelyje pasikorusią. Iš šeimos narių po kurio laiko grįžo tik Janina – tik paleista iškart išėjo į mišką. Vėliau ir ji buvo sulaikyta ir ištremta...“.

Smarkiausia iš vaikų, ko gero, buvo Janina. 1946 m. rugpjūčio 25 d. naktį 0.15 val. ji bandė bėgti iš sulaikymo kameros: „... iškišusi ranką per kameros stebėjimo langelį aš atstūmiau durų sklendę ir išėjau iš kameros. Kai bandžiau lipti per tvorą iš areštinės kiemo, mane pastebėjo sargybinis...“ Pabėgti nepasisekė. Vaikams – Elenai, Janinai ir Maksimilijonui suformuota viena byla, tėvui Juozui – kita.

1946 m. lapkričio 14 d. Elena Vidugirytė karo tribunolo nuteista pagal Rusijos BK 17-58-1 „a“ aukščiausia bausme – sušaudyti konfiskuojant visą jai priklausiusį turtą. Ji, „...būdama užverbuota antitarybinės grupuotės vado „Kelmelio“, nuo 1946 m. kovo mėnesio tapo aktyvia grupuotės padėjėja. Partizano Kazio Gruzdo nurodymu 1946 m. balandį prie Panevėžio miesto NKVD dalinio patalpų numetė šovinius, užtaisytus šratine sprogstamąja medžiaga, kuriuos paėmė gynėjas Bagdonas. Šiais šoviniais užtaisytas jo šautuvas sprogo. Vykdydama grupuotės vado „Kelmelio“ užduotį Elena Vidugirytė užverbavo liaudies gynėją Praną Aleksiūną, kuriam davė užduotis: susprogdinti apskrities liaudies gynėjų pastatą; nužudyti liaudies gynėjų būrio vadą Bartulį ir karį Soroką; tiekti grupuotei šaudmenis; informuoti grupuotę apie MVD veiksmus ir t. t. Sprogdinimo užduoties vykdymui Elena Vidugirytė 1946 m. birželį į Panevėžį

pristatė sprogmenų ir perdavė Pranui Aleksiūnui, vėliau perdavė 20 šovinių, užtaisytų sprogstamąja medžiaga, 2500 rublių, vieną antitarybinį atšaukimą ir leidimą pakliūti į būrį, pasirašytą „Kelmelio“. Vykdydamas Elenos Vidugirytės užduotį P. Aleksiūnas perdavė jai 50 šovinių ir suteikė būriui dominančios informacijos.“

Po nuosprendžio Elena buvo perkelta į Vilnių. Mirties nuosprendis įvykdytas 1947 m. vasario 7 d. Tuskulėnų dvaro teritorijoje. 1947 m. vasario 7 d. akte ir pažymoje, pasirašytuose majoro Grišino, papulkininkio Tugovo ir kapitono Prikazčikovo, nurodoma, kad nuosprendis dėl sušaudymo įvykdytas ir lavonas „perduotas žemei“. Ir tik po daugelio metų, identifikavus Elenos palaikus, paaiškėjo, kad tądien budeliai pagailėjo Elenai net kulkos: „... Elena Vidugirytė 1947 m. vasario 7 d. buvo ne nušauta, o užmušta. Ekspertų teigimu, jos kaukolėje rasta „nešautinės kilmės mechaninių sužalojimų pėdsakų, padarytų smūgiuojant ribotą paviršių turinčiu daiktu ar įrankiu. Pirmas smūgis teko į dešinę, vėliau – į kairę pusę.“ (Severinas Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2002, p. 98).

Maksimilijonas Vidugiris, be keturių dienų septyniolikmetis, karo tribunolo nuteistas pagal Rusijos BK 58-12 str. ir 182 str. 1 d. penkeriems metams lagerio už tai, kad „... nuo 1945 m. gegužės iki sulaikymo nepranešė tarybų valdžios institucijoms, jog jų namuose lankosi „Kelmelio“ būrio partizanai, o 1946 m. liepą instruktavo Aleksiūną, kaip elgtis su padegamąja virve. Be to, neteisėtai laikė vokiško pavyzdžio šautuvą ir 7 šovinius.“ Bausmę atliko lageryje Nižneamūrlage, Chabarovsko kr. 1951 m. vasario 12 d. grįžo į Panevėžį.

Juozas Vidugiris per tą pačią 1946-ųjų Kalėdas karo tribunolo nuteistas pagal Rusijos BK 121 str. ir 17-58-1 „a“ dešimčiai metų lagerio ir penkeriems metams tremties

su turto konfiskavimu už tai, kad „... nuo 1945 m. gegužės mėnesio palaikė ryšius su tėvynės išdavikais – grupuote, vadovaujama Likerausko, kurios tikslas buvo ginkluota kova prieš tarybų valdžią. Vidugiris, tai žinodamas, padėjo tėvynės išdavikams maisto produktais ir suteikė prieglobstį, informuodavo juos apie MVD operacijas. Taip pat, būdamas slaptu MVD bendradarbiu, informavo juos apie savo bendradarbiavimą.“ 1947 m. liepos 30 d. atvežtas į lagerį Karlage, Karagandos sritis, Kazachija. Mirė lageryje 1954 m. balandžio 21 d. atlikdamas bausmę Karlage.

Janina Vidugirytė išteisinta neįrodžius kaltės ir paleista 1946 m. lapkričio 26 d., tačiau 1947 m. vasario 10 d. SSSR Aukščiausiojo teismo karinės kolegijos sprendimu J. Vidugirytės išteisinimas panaikintas, byla gražinta nagrinėti iš naujo.

Paleista Janina slapstėsi trejus metus. Saugumo agentai nesnaudė: 1949 m. rugsėjo 3 d. veiksmų plane (*LYA, f. K-41, b. 1377, l. 316*) minima agentė „Marytė“, planuojama išsiaiškinti galimybes įsiliesti į būrį, esant galimybei tai padaryti, parengti agentų įterpimo priemonių planą ir jį įgyvendinti. Janinos byloje (*b. b. 42479/3*) įsegtame Janinos Januškaitės 1949 m. lapkričio 15 d. pareiškime pranešama apie Janiną Vidugirytę, gyvenančią pas Povilą Alešiūną ir bendraujančią su partizanais, norinčią gauti pasą ir išvykti. Ši informacija fiksuojama ir operatyviniuose dokumentuose. Iš 1949 m. lapkričio mėn. pranešimo „Apie agentūrinę-operatyvinę darbą kovoje su nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotomis grupuotėmis“ (*LYA, f. K-41, b. 1376, l. 210–211*): „... pagal Panevėžio MVD duomenis matyti, kad „Hitlerio“ (Kazys Lupeikis. – *Aut. past.*) būrio narė Vidugirytė Janina išėjo iš būrio ir slapstosi Naujikų kaime pas Alešiūną, kur jai įrengtas specialus bunkeris. Alešiūnas dirba Vidugirytės tėvo Vidugirio Juozo, areštuoto

MVD už ryšių su ginkluoto pasipriešinimo būriais palaikymą, žemę. Šie duomenys buvo patvirtinti informatoriaus „Gegužio“, kuris pranešė, kad Vidugirytė slepiasi tėvo namuose, kuriuose gyvena Alešiūnas. Gyvendama bunkeryje palaiko ryšius su partizanais ir Lupeikiu Kaziu „Hitleriu“. Pasiūstos operatyvinės grupės Vidugirytės nerado, todėl visi jos ryšiai buvo sekami agentų, ir lapkričio 23 d. ji sulaukyta Subačiuje, kur stengėsi gauti fiktyvius dokumentus vykimui į Vilnių, ...“. Vežama iš Subačiaus į Panevėžio kalėjimą, Janina išsoko iš sunkvežimio ir kiek kojos nešė vėl skuodė miško link, bet ir šis bandymas pabėgti buvo nesėkmingas. Iš 1949 m. gruodžio mėn. pranešimo apie operatyvinį darbą: „... 1949-11-23 sulaukyta „Hitlerio“ būrio narė Janina Vidugirytė parodymų apie nusikalstamą veiklą, ryšius, būrio buvimo vietą nedavė. Siekiant išsiaiškinti jos ryšius bei būrio buvimo vietą Vidugirytei į kameras buvo paskirta agentė „Marytė“, kuri įgijo visišką jos pasitikėjimą. <...> paprašė Vidugirytės parašyti laišką pažįstamiems ryšininkams, kad per juos ji tariamai galėtų pranešti partizanams apie J. Vidugirytę ir kas ją įdavė. <...> gavusi minėtą raštelį agentė „Marytė“ buvo nukreipta į Naujikų kaimą, Panevėžio apskrityje, kur per gruodžio mėnesį susitiko <...> su partizanais, tarp kurių buvo ir grupuotės vadas Lupeikis Kazys „Hitleris“. <...> paskirtą dieną slaptai į susitikimo vietą buvo nusiųsta operatyvinė karinė grupė, kad būrys būtų sunaikintas susitikimo metu. 1949-12-29 d. agentė nuvyko pas ryšininkę, kuri turėjo suorganizuoti susitikimą, bet susitikimas neįvyko ir operacija praėjo be rezultatų. Susitikimas atidėtas 1950 m. sausio 5 d. Pasi-naudojat Vidugiryte ir agente „Marytė“ buvo imtasi priemonių visiškai ar daliai būrio likvidacijai...“. Ataskaitoje už 1950 m. sausio mėnesį (*LYA, f. K-41, b. 1379, l. 8*) rašoma, kad „... per šį mėnesį pagal agentės „Marytės“ duomenis buvo rengiamos pasalos prie

būrio ryšininkės, kur susitikdavo agentė su partizanais, namų, bet <...> nepakliuvo. Vėliau agentė išsigando, kad partizanai gali ją nužudyti, pradėjo vengti užduočių, todėl jos tolesnis panaudojimas siekiant išaiškinti „Hitlerio“ būrį tapo betikslis. Visas darbas buvo nukreiptas vertingesnės agentūros, gebančios slapčia per žinomus būrio ryšininkus nustatyti būrio buvimo vietą žiemos metu, paieškai...“, o 1950 m. kovo 20 d. pažymoje (*LYA, f. K-41, b. 1378, l. 126*) jau rašoma, kad „Hitlerio“ būrys sunaikintas ir agentūrinė byla „Poligonovcy“ perduota archyvui.

J. Vidugirytė 1950 m. kovo 14 d. Ypatingojo pasitarimo buvo nuteista dešimčiai metų pagal Rusijos BK 58-1 „a“, 58-2 str. ir 82 str. 1 d. už tai, kad „... 1945 m. slėpė partizanus tėvų sodyboje, 1946 m. dalyvavo rengiant MVD liaudies gynėjų pastato sprogdinimą, 1947 m. įstojo į nacionalistinę grupuotę ir tris mėnesius buvo jos nare bei būdama sulaikyta bandė pabėgti“. 1951 m. sausio 16 d. etapais išgabenta į Dubrovlagą, 1956 m. gegužės 24 d. paleista. Neturėdama galimybės grįžti į Lietuvą, J. Vidugirytė-Murzienė su šeima apsigyveno Chakasijos ATSR, grįžo tik Lietuvai atgavus Nepriklausomybę.

Pranas Aleksišūnas, slaptasis agentas Pranas, į teismo posėdžius nebuvo kvieistas. Kad nepaaiškėtų tiesa apie jo veiklą, 1946 m. lapkričio 14 d. teismo posėdžio protokole (*LYA, b. b. 31848/3*) pažymėta, kad jis žuvo atlikdamas užduotį. Tačiau 1950 m. kovo 7 d. pažymoje (*LYA, b. b. 42479/3*) rašoma, kad „... agentas „P“ palaikė ryšį su Panevėžio VO MVD viršininku Gribanovu, charakterizuojamas teigiamai. Pranešdavo apie kiekvieną iš partizanų ar Vidugirytės Elenos gautą užduotį ir gaudavo atitinkamus MVD nurodymus, kuriuos kruopščiai vykdė. 1946 m. po seserų Vidugiryčių arešto iš agentūrinio tinklo išbrauktas, nes buvo priimtas dirbti

Panevėžyje milicininku. Šiuo metu yra kandidatas į komunistų partijos narius, gyvena Panevėžyje, Petro Cvirkos gatvėje, ir dirba milicininku Panevėžio MGB. <...>“

Iš I. Vidugirienės prisiminimų: „... po Janinos antro sulaikymo (1949 m.) Povilas Alešiūnas buvo perkeltas, kiek pamenu, gyventi į Subačių, Viešintų kaimą, o sodyboje kurį laiką gyveno kita šeima. Vėliau sodyba kaip „banditų namai“ buvo nugriauta, iš namo medžiagų Karsakiškyje Gaidžiūnas namą pasistatė...“. M. Vidugiris yra prasitaręs, kad grįžęs iš tremties pas vieną iš buvusių kaimynų namuose yra matęs tėvo smuklą (J. Vidugiris buvo ir muzikantas).

Iš tremties grįžusio M. Vidugirio vaikams senelius Vidugirius atstojo Velniakių baba – senelio sesuo G. Kopūstienė (1946 m. liepos 20 d., nenustačius ryšio su partizanais, G. Kopūstienės byla buvo nutraukta ir ji paleista iš Sevdvinlago, Archangelsko sr.). Ji brolio anūkus mylėjo kaip savo. Jos vyras P. Kopūstas-Stalinas enkavedistų pasaloje buvo nušautas 1946 m. prieš Kalėdas. Iš Antano Žilio straipsnio: „... tėvukas važiavo iš Panevėžio, žiūri, pilnas laukas prigulusių kareivių... Partizanai ėjo per lauką tiesiai link gulinčių kareivių ir sribų. Petrą Kopūstą vietoje nušovė. Sribai jo palaikus nuvežė į Subačiaus stotį ir numetė aikštėje, kad visi matytų. Tėvukas su Sarapiene važiavo iš Subačiaus malūno, pavogė krikštasinio Petro Kopūsto palaikus, nuvežė į Palaukių kapines ir ten palaidojo...“.

Į Lietuvą grįžusi Janina niekaip negalėjo atsikratyti baimės: būdavo, sėdi lovoj ir dreba, sako, reik slėptis, išvežti ir paslėpti paminklą, kuriame buvo iškalti žodžiai nežinia kur palaidotai seseriai ir Kazachstano platybėse likusiam tėvui.

Tuskulėnų dvaro paslaptys iki pat nepriklausomos Lietuvos atkūrimo buvo akylai saugomos, nužudytųjų užkasimo vieta nuolat stebima KGB darbuotojų. Likę gyvi

Maksimilijonas ir Janina daugybę metų tik numanė, kur Elenai įvykdyta mirties bausmė. 1994 m. Tuskulėnų dvaro teritorijoje pradėjus kasinėjimo darbus, atsirado viltis, kad bus surasti ir Elenos palaikai. Janina kreipėsi į prokuratūrą prašydama identifikuoti Elenos palaikus, pateikė nuotrauką. Elenos palaikai buvo rasti Tuskulėnų dvarvietės grupiniame kape Nr. 28 ir pažymėti 553-uoju numeriu (*ikiteisminio tyrimo Nr. 09-2-044-94 duomenys*). Pirmiausia buvo identifikuoti du asmenys, Elena tarp jų nebuvo. 1997 m. kovo mėn. pradėta Elenos palaikų ekspertizė ir lapkričio 17 d. galutinai nustatyta, kad „... Tuskulėnų dvaro teritorijoje ekshumuotų skeletų tarpe skeletas Nr. 553 identifikuotas kaip Elenos Vidugirytės, g. 1919 m. ir sušaudytos 1947-02-07 d. ...“ (*ikiteisminio tyrimo Nr. 09-2-044-94 duomenys*). Janina mirė tų pačių metų lapkričio 7 d. ir šios žinios jau neišgirdo. Jauniausias brolis Maksas iškeliavo Anapilin žinodamas sesers palaidojimo vietą.

Neįmanoma tiksliai sudėlioti ano laiko įvykius, todėl ši istorija apie vienos Panevėžio rajono Naujikų kaimo šeimos likimą paremta tik sausais KGB skaitykloje rasta dokumentais. Neišmatuosi skausmo, kurio neatlaiko širdis ir, netekęs visos šeimos, išeini Anapilin, o likęs gyvas didžiąją gyvenimo dalį nežinai, kur mirė tėvas, kur nukankintos sesers palaikai. Tik pašnibždomis tari vardus tų, kuriais didžiuojiesi, kuriems iš Sibiro

platybių parvežtame balto marmuro šeimos antkapyje tegali įrašyti žodžius: „Miela sesute, brangus tėveli, neošia tau tėvynės medžiai, nežydi gėlės“.

Šiandien galime uždegti žvakelę prie Elenos kapo, važiuodami pro šalį sustojame ir Palaukių kapinėse, kur palaidoti broliai Tomas ir Juozas Vidugiriai, širdyje rusena viltis, kad pavyks nuvykti ir į Karagandos lagerius.

Kiek skausmo ir kiek sulaužytų daugybės tokių pat šeimų kelių kartų likimų dar tyliai tebesaugo žiaurią prievartą patyrusios širdys.

Lenkiu galvą prieš tuometinius Lietuvos VRM karius, per vasaros karščius atkasusius Tuskulėnų dvarvietėje nužudytų asmenų palaikus, tuomečius VSD ir Teismo medicinos centro vadovus ir darbuotojus, užsispyrusius išsiaiškinti visas šio žiauraus akto aplinkybes ir identifikuoti kiek įmanoma daugiau palaikų. Už didžiulį atliktą darbą ir nuoširdų bendravimą su aukų artimaisiais dėkoju habil. dr. Vytautui Urbanavičiui ir prof. Rimantui Jankauskui bei visiems Tuskulėnų memorialinio komplekso darbuotojams, saugantiems aukų ramybę ir atminimą. Ačiū R. Černiui už palaikymą ir patarimus renkant medžiagą.

Henrikas Šadžius, *Tautos drama (1939–1953)*, t. 1: *Tėvas ir sūnus*, Vilnius: Mintis, 2015, 512 p.

Tėvo ir sūnaus pėdomis. Devintąjį gyvenimo dešimtmetį baigiantis knygos autorius šį savo darbą vadina biografine apybraiža. Joje – išplėstinės dviejų asmenų biografijos. Tėvo ir sūnaus. Generolo Stasio Zaskėvičiaus (1892–1971) ir Algimanto Zaskėvičiaus (1917–1982). Pastarasis iš pradžių buvo laisvės kovotojams prieš okupantus bolševikus vadovavęs partizanas, vėliau – prieš partizanus veikęs agentas smogikas ar partizanais apsimitusių smogikų grupės vadas, susitėpęs buvusių bendražygių ir civilių gyventojų krauju. Tiesa, nusikalstama A. Zaskėvičiaus veikla prieš tėvynainius (specialiojo agento ir agento smogiko „darbas“ vykdant operatyvines sovietų saugumo kombinacijas ir provokacijas prieš Lietuvos partizanus ir jų rėmėjus) knygoje mažai nagrinėjama. Piešiamas psichologinis A. Zaskėvičiaus portretas, bandoma atspėti vidinius suimto žmogaus išgyvenimus, jų raidą iki visiško parsidavimo okupantams, su kuriais anksčiau kovojo, vykdė organizacines funkcijas centralizuodamas antisovietinį ginkluotąjį ir neginkluotąjį pogrindį. Beje, autoriaus literatūrinė išmonė modeliuojant ir siekiant atspėti galimą abiejų knygos herojų jauseną ir vidinius psichologinius pokyčius įvairiomis gyvenimo aplinkybėmis leidžia H. Šadžiaus kūrinį priskirti prie reto mokslinės dokumentinės apybraižos žanro. O mokslinę vertę leidiniui suteikia gausios nuorodos į archyvinis šaltinius (daugiausia Lietuvos ypatingojo archyvo), knygas ir kitas publikacijas, asmenvardžių rodyklė, knygos skyrių santraukos anglų kalba.

Prof. H. Šadžiaus knygą įdomu skaityti dar ir dėl to, kad per tėvo ir sūnaus gyve-

nimo ir veiklos peripetijas atskleidžiama ir Lietuvos valstybės, lietuvių tautos istorijos panorama nuo pirmųjų XX a. dešimtmečių, nors daugiausia dėmesio, be abejo, skiriama stalinizmo laikotarpio kontekstui. Kita vertus, kai kur faktai istoriniam kontekstui ar jų interpretacijos yra parinkti pagal išankstines nuostatas. Recenzento nuomone, autoriui geriau pavyko vyresniajam knygos herojui skirta pirmoji monografijos dalis. S. Zaskėvičius, kuriam teko patirti sunkių likimo išbandymų, nugyveno, jo kartos žmonių ir dabarties vertintojų akimis, pagarbos vertą gyvenimą, nes tarnavo Lietuvai, ne vieną laiką tarpsnį su ginklu kovojo už Lietuvos nepriklausomybę ar tuo tikslu nepriekaištingai atliko atsakingas pareigas, o okupacijos metais vykdė nelegalią organizacinę veiklą. Ir, kaip rašo H. Šadžius, generolas S. Zaskėvičius „liko ištikimas kario priesaikai“. Todėl jam skirtas tekstas mažiau problemiškas.

Karas ir šeimos rūpesčiai. Būsimasis generolas gimė 1892 m. rugpjūčio 21 d. tuometinės Seinų apskrities Rudaminos valsčiaus Resurso vienkiemyje (dabar Lazdijų raj.). Anksti netekęs motinos, baigė Seinų gimnaziją. Nors šeima sunkiai vertėsi, tėvo skatinamas, nuo 1912 m. studijavo Peterburgo universitete. Matematikos studijas nutraukė Pirmasis pasaulinis karas. Po trumpalaikių kursų Vilniaus pėstininkų karo mokykloje laukė išbandymai Pirmojo pasaulinio karo apkasuose ir rusų kariuomenės dalinių štabų būstinėse. 1916 m. rugpjūčio 10 d. 275-ojo pėstininkų pulko štabo adjutantas karininkas S. Zaskėvičius, būdamas priešakinėse kaizerinės Vokietijos ir carinės Rusijos fronto pozicijose, buvo apnuodytas vokiečių panaudotomis dujomis, kas vėliau atsiliepė jo sveikatai. Pasigydęs grįžo į frontą, ne kartą pasižymėjo, buvo apdovanotas keliais ordinais. Fronte sutiko ir 1917 m. Vasario revoliuciją,

kuri užbaigė Rusijos caro patvaldystę. Netrukus buvo pakeltas poručiku ir štabskapitonu. Pulko, kuriame tarnavo, štabui esant Siedliščės dvare (Ašmenos apskritis), žmona Juozapina Bagdonaitė, kuri čia gyveno kartu su vyru, 1917 m. rugsėjo 10 d. pagimdė sūnų Algimantą – antrą aptariamą knygos herojų.

S. Zaskevičius 1917 m. gegužės 25–29 d. dalyvavo ir visos Rusijos kariuomenės lietuvių karių atstovų suvažiavime Petrograde. Čia buvo išrinktas į šešiolikos asmenų komitetą, kuris svarstė galimą būsimos Lietuvos valdymo būdą, ėmėsi formuoti tautinius lietuvių dalinius (p. 26). Deja, po 1917 m. lapkričio 7 d. perversmo valdžią Rusijoje užgrobė bolševikai 1918 m. pradžioje likvidavo tautinius lietuvių dalinius, nes jų kariai (kitai nei latviai) nepanoro kautis raudonųjų pusėje.

Pritemptas kairuoliškumas. Kelia abejonių S. Zaskevičiaus priskyrimas prie kairiųjų ar turinčių kairuoliškų pažiūrų (knygoje tai pabrėžiama kelis kartus). Jeigu bolševikmečiu buvęs karininkas ar mokytojas stengėsi kiek pakreipti autobiografiją, kad mažiau užkliūtų Maskvos emisarams ir aukštesniuose postuose esantiems kolaborantams, tai nereiškė, kad toks žmogus buvo kairiųjų pažiūrų. Tokių vargingą vaikystę ar jaunystę ir sunkią tarnybinę karjerą iki 1940 m. okupacijos liudijančių pataisų rasime ir nereto tautininko bolševikų reikalautuose anketiniuose kadrų lapeliuose. Kalbant apie S. Zaskevičių svarbu tai, kad jis niekada nebuvo jokios partijos narys, o pokario metais suimtas ir tardomas atvirai sakė nepritaręs 1940 m. Lietuvos okupacijai. Aptariant nesėkmingas generolo pastangas 1962 m. gauti reabilitacijos pažymą, rašoma, kad S. Zaskevičius „apelioavo į J. Paleckio, kaip tarpukario metais buvusio panašių pažiūrų ir panašiai kentėjusio nuo A. Smetonos autokratinio režimo, sąžinę“ (p. 239). Čia ir vėl juntamas pritemptas S. Zaskevičiaus kairuoliškumas

ir nepasvertas dviejų asmenybių lyginimas. Juk kaip tik bolševikai 1940 m. pabaigoje atleido S. Zaskevičių iš kariuomenės į atsargą kaip nepatikimą, nors vos prieš kelis mėnesius tuometinio marionetinio prezidento J. Paleckio jis buvo paaugštintas į brigados generolus (p. 93). Energingas keturiasdešimt aštuonerių metų kariškis tegavo mokytojo tarnybėlę vadinamuosiuose parengiamuosiuose darbininkų ir valstiečių kursuose. 1941 m. gegužės mėn. generolas net buvo tapęs agentūrinės bylos „Trogloditai“ taidiniu, sekamas sovietų saugumo (p. 112; LYA, f. K-30, ap. 1, b. 18858). S. Zaskevičiui buvo inkriminuojama savanorystė 1919 m. kuriamoje Lietuvos kariuomenėje ir vadovavimas kovoms prieš Raudonąją armiją prie Jiezno (p. 40). Į Lietuvą 1940 m. atvykusiems bolševikų emisarams užkliuvo ir kitos 1919–1940 m. eitos jo pareigos. 1941 m. nuo bolševikų represijų generolą išgelbėjo buvusių sąjungininkių – nacių Vokietijos ir bolševikų Sovietų Sąjungos – karas.

Pernelyg sureikšmintos atrodo ir S. Zaskevičiui po 1926 m. gruodžio mėn. perversmo padarytos skriaudos, kai perversmininkai savaitę neišleido jo iš namų į tarnybą. Tą veiksma prieš Vyriausiojo kariuomenės štabo 2-ojo (Informacijų) skyriaus viršininką gen. št. plk. ltn. S. Zaskevičių autorius laiko namų areštu. Beje, tada jis buvo tiesiogiai pavaldus plk. Kaziui Škirpai – Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininkui, kuris, pasak H. Šadžiaus, galėjęs užkirsti kelią gruodžio mėn. perversmui (p. 62). Bet kaip tada dėl galimų bolševikų ir pilsudskininkų grobuoniškų veiksmy būty susiklosčiusi Lietuvos istorija, galime tik spėlioti.

Vėliau S. Zaskevičius ėjo lektoriaus pareigas Karo mokykloje ir su ja susijusiuose Aukštuosiuose karininkų didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto kursuose. Juose kaip antraeilininkas jis dėstė jau 1926 m. rudenį grįžęs iš Prahos, kur nuo 1924 m. lapkričio

studijavo Čekoslovakijos karo akademijoje. Be to, S. Zaskevičius paskelbė daug straipsnių karo istorijos ir kitais klausimais, išlaikė autoritetą tarp Lietuvos karininkų. 1931 m. vėl gražintas į karo tarnybą ir įtrauktas į generalinio štabo korpusą. 1932 m. jam suteiktas generalinio štabo pulkininko leitenanto laipsnis. Iki 1939 m. rudens S. Zaskevičius dėstė karininkams, vadovavo kariūnų taktikos pratyboms, dalyvavo kariuomenės manevruose.

1939 m. rugsėjį, jau griaudėjant Antrojo pasaulinio karo sprogamams, S. Zaskevičius išsiunčiamas į Maskvą vietoj sovietams neįtikusio ankstesnio karo atašė Kazio Skučo. Ten jis matė, kaip pasikeitė sovietų imperija nuo 1922–1923 m., kada Petrograde jis buvo Lietuvos konsulas lietuvių pabėgėlių reikalams. Skaitytojus sudomins archyviniai šaltiniai, atskleidžiantys sovietų saugumo ir kontržvalgybos tarnybų Maskvoje vykdytą S. Zaskevičiaus sekimą (p. 83–88).

NKVD girnose. 1944 m. į Lietuvą grįžę bolševikai atnaujino inkriminuojančios medžiagos apie S. Zaskevičių rinkimą ir agentų siuntimą į jo aplinką. Ikikarinės generolo „nuodėmės“ buvo papildytos nacių okupacijos laikotarpiu (1941–1944) vykdyta antinacine organizacine veikla. Mat nacmečiu, jam gyvenant Raseiniuose, Raseinių ir Kėdainių apskrityse atsirado gausių „laisvės šaulių“ būrių (p. 129). Grįžus bolševikams, 1944 m. pabaigoje kai kurie iš jų jau dalyvavo kovose su NKVD kariuomenės daliniais.

1945 m. kovo 22 d. generolą, grįžtantį namo iš Kauno suaugusiųjų gimnazijos, kurioje jis mokytojavo, sulaikė civiliškai apsirėnę operatyvininkai. Dėl NKVD Kauno vidaus kalėjime atsidūrusio S. Zaskevičiaus tolesnio likimo ir panaudojimo kaip agento slopinant antisovietinį pasipriešinimą NKVD susirašinėjo su savo vyresnybe Maskvoje. 1945 m. balandžio 6 d. pats SSRS

NKVD komisaras Lavrentijus Berija leido verbuoti Lietuvoje autoritetingą generolą ir taip pat okupantų tikslams panaudoti jo sūnų Algimantą, kuris tada buvo aktyvus pagrindinės Lietuvos laisvės armijos (LLA) štabo veikėjas.

Generolas, išgavęs jo sutikimą bendradarbiauti su sovietų saugumu, 1945 m. balandžio 12 d. buvo išleistas į laisvę. Bet jis ne tik nepateikė saugumui jokios vertingesnės informacijos apie antisovietinį pagrindį, bet ir 1945 m. spalio 31 d. raštu pareiškė LSSR NKVD vadovybei atsisakantis bendradarbiauti dėl prastos sveikatos (p. 168). Be to, anksčiau su partizanis Raseinių apskrityje kovojusių NKVD kariuomenės dalinių vadai savo vyresnybei klaidingai pranešė (falsifikavo nukautų partizanų identifikavimo aktą), kad 1945 m. liepos 22 d. Virtukų mūšyje žuvo jo sūnus Algimantas (p. 337). Vadinasi, lyg ir žlugo planas šantažuoti generolą dėl sūnaus, tad 1945 m. lapkričio 13-osios naktį S. Zaskevičius, nors jau buvo nusišalinęs nuo bet kokios politinės veiklos, vėl atsidūrė NKVD naguose. 1946 m. rugpjūčio 15 d. LSSR vidaus reikalų ministerijos karo tribunolas paskelbė nuosprendį – penkiasdešimt dvejų metų S. Zaskevičius nuteisiamas 15 metų katargos darbų ir 5 metams tremties. 1947 m. jis atsidūrė Oziorlage (Irkutsko sr.) (p. 207). Kad ir silpnos sveikatos, S. Zaskevičius ištėvė Gulago kančias. Chruščiovinio „atšilimo“ pradžioje iš lagerio jis buvo paleistas anksčiau, bet kaip „privilegijuotas kalinys“ L. Berijos nurodymu buvo užlaikytas Maskvos Butyrkų kalėjime. H. Šadžius daro prielaidą: jį, kaip ir Joną Žemaitį, norėta panaudoti „kontržaidimui“ prieš lietuvių išėivijos veikėjus bei siekiant Lietuvoje galutinai palaužti pasipriešinimą (p. 217). Tad tik 1954 m. pradžioje S. Zaskevičius grįžo į Lietuvą. Kauno geležinkelio stotyje jį su gėlėmis pasitiko duktė Saulė (g. 1931 m.) ir žmona Stasė, kuri dėl saugumo insinuacijų

1951 m. formaliai buvo nutraukusi santuoką su lageryje kalinamu generolu. Tarp pasitinkančių buvo ir sūnus iš pirmosios santuokos Algimantas (pirmoji S. Zaskevičiaus žmona ir Algimanto motina Juozapina 1921 m. mirė nuo džiovos). Tik 1955 m. rudenį S. Zaskevičiui vėl buvo leista dirbti mokytoju. 1971 m. mirusio generolo kapas yra Kauno Petrašiūnų kapinėse.

Ankstyva sūnaus branda. Kur kas sudėtingiau buvo rašyti apie A. Zaskevičių, juolab kad profesorius siekė suprasti, ką šis herojus, atsidūręs sudėtingose aplinkybėse (po mūšio su NKVD kariuomene, kalėjimo vienutėje ir pan.), galėjo galvoti apie praeitį, mąstyti. Psichologai, nagrinėdami Algimanto charakterio formavimąsi ir atskirų įvykių poveikį tam, veikiausiai atkreiptų dėmesį į 1917 m. rugsėjo 10 d. gimusio vaiko dvasinę traumą netekus motinos, augant be brolio ar sesers. Anot H. Šadžiaus, „vaikas augo be motinos šilumos, tačiau turėjo rūpestingą tėvą“. Mokėsi Kaune, Šančių pradžios mokykloje. Šančių progimnazijoje baigęs pirmą klasę, tėvo buvo perkeltas į elitinę „Aušros“ gimnaziją. Nors tėvas tuo laiku beveik dvejus metus studijavo karo mokslus Prahoje, sūnus mokėsi gerai. Ankstyvas savarankiškumas darė teigiamą įtaką Algimanto brandai.

Bet ar tikrai jis, kaip rašo H. Šadžius, „gimnazijoje nuolat buvo pirmas mokinys“? Šio vertinimo, kaip ir apskritai Algimantą dažnai apibūdinančios saldžios perteklinės panegirikos tikslumas, ypač žinant vėlesnį knygos herojaus nudreifavimą į okupantų pozicijas, yra abejotinas. O įvykio, kai pauglys Algimantas, besipuikuodamas tėvo uniforma ir namie laikomais ginklais, revolveriu netyčia peršauna draugą, negana buvo apibendrinti vien žodžiais, kad „šis nelaimingas įvykis nenuslopino jo meilės kariškio profesijai“. Mat „tėvas vienturtį sūnų troško matyti savo, Lietuvos karininko, profesijos tęsėju“ (p. 247). Kad ir buvo gabus, vargu ar

Algimantas „visa galva lenkė kitus“, nors kai kuriomis aplinkybėmis galėjo būti pranašesnis už bendraamžius dėl minėto ankstyvo savarankiškumo ir brandos. Padėjo bręsti ir sportas. Geriausių rezultatų jis pasiekė komandinėse lengvaatlečių estafetėse. Be to, ir tuometė aukštesnioji mokykla ugdė patriotinius jausmus, skatino komandinę dvasią, mokė jaunuolius palaikyti vienas kitą.

Priglausdavo tik miškas. Čia galima pridurti, kad daug Nepriklausomybės laikotarpio pabaigos ar nacmečio gimnazistų tapo pokario partizanais. Jaunuolius skatino patriotiniai jausmai, jiems pravertė gimnazijoje susiformavęs komandinis susiklausymas ir drausmė. Šios ir panašios savybės buvo būtinos 1944–1953 m. įsitraukus į labai pavojingą pasipriešinimo veiklą ir partizaninį judėjimą (okupantų ir kolaborantų požiūriu, nelegalų ir smerktiną). Partizanams taip pat reikėjo asmeninės pasiaukojimo dvasios, tikėjimo (ypač vėlesniais partizanų karo metais, kai jau nebelaukta, kad Vakarai ateis į pagalbą ir padės susigrąžinti Nepriklausomybę), kad kova ir galima žūtis yra prasminga, nebijoti visuomet šalia esančios mirties.

Lietuvos partizanų karo istorija leidžia teigti, kad ne iš baimės atsidurti Gulage partizanai sprogdinosi NKVD kariuomenės apsuptuose bunkeriuose ar sužeisti pridengdami draugų atsitraukimą, nusižudydavo saugumo kalėjimuose ir pan. Trumpai tariant, savo būrio ir asmeninėje kovoje partizanas buvo laisvas nuo okupantų malonės. Tad ir mirti kovoje ar, neturint kitos išeities, savo valia nusižudyti reiškė mirti laisvam. Tokie psichologiniai ir etiniai lietuvių pasiaukojimo ir bebaimiškumo dalykai, susiję su partizanų karu siekiant išvaduoti Lietuvą iš Sovietų Sąjungos (Rusijos) bolševikų kolonizacinių gnaužtų, šių dienų mūsų valstybėje, juolab gerokai unifikuotos Europos istorijos kontekste, sunkiai suvokiami. Vienus stabdo sovietinės istoriografijos įkaltos

klišės, kitus – ideologinės ir asmeninės nuostatos ar „bendras europinis istoriografijos vidurkis“. Net daliai Lietuvos pokariu besidominčių užsienio istorikų sunkiai suvokiama, kaip tuo metu, kai pusė Europos kaip karo grobis gulėjo Josifui Stalinui po kojų, Lietuvos partizanai galėjo daugiau nei dešimtmetį priešintis galingiems okupantams, be kita ko, įvaldžiusiems išdavysčių, provokacijų, klastos ir sadistinių kankinimų metodus. Juk Lietuvoje, kitaip nei Vakarų Ukrainoje ar buvusioje Jugoslavijoje, kur kovoti su naciais ar bolševikais partizanams padėjo ir kalnuotas reljefas, vienintelė patikimesnė gamtinė laisvės kovotojų užuovėja tebuvo miškai. Deja, tokių pamąstymų Rytų Europos geopolitiniame kontekste H. Šadžiaus knygoje pasigendame.

Liudijimai, išgauti kankinant. Istoriškams tyrimus sunkina tardomų partizanų baudžiamųjų bylų protokolų patikimumas. Mat saugumo tardytojai neretai falsifikuodavo apklausų dokumentaciją, šantažu ir vadinamosiomis fizinio poveikio priemonėmis (mušimu ir kankinimais) priversdami tardomus partizanus pasirašyti protokolus, į kuriuos neretai patys įrašydavo tardomo asmens tariamai paminėtas bendražygių ar rėmėjų pavardes, vardus, amžių, net gimimo metus ir kitus anketinius duomenis (tokių detalių kvočiamas žmogus iš atminties tikrai negalėjo pasakyti). Tad be atodairos pasitikėti daugelyje baudžiamųjų bylų užfiksuotais suimtųjų parodymais negalima. Bet H. Šadžiui, siekiančiam sušvelninti požiūrį į Algimanto nuopuolį, matyt, tiko su falsifikuotų apklausų protokolų pagalba padidintas išdavysčių mastas. Juk daugelis partizanų, net žiauriai kankinami, neišduodavo svarbios informacijos, galinčios pakenkti kovojantiems draugams.

Pagal NKVD (NKGB) šulų Maskvoje patvirtintą planą NKVD kariuomenei, padedamai vietinių stribų ir represinių struktūrų

pareigūnų, buvo duota užduotis banditais vadinamus Lietuvos partizanus sutriuškinti iki 1944 m. pabaigos. Vėliau ginkluotąjį antisovietinį pogrindį planuota sunaikinti bent 1945 m. Bet keitėsi pareigūnai Maskvos, Vilniaus, Lietuvos sričių ir apskričių NKVD (NKGB) vadovybėje, keitėsi represinių įstaigų struktūra, pavadinimai, bet okupantų karinių ir saugumo organų vadovybė bei kolaboruojančios nomenklatūros viršūnėlė ilgai negalėjo raportuoti apie pergale karę su Lietuvos partizanais. Nepadėjo nei skelbiamos amnestijos, nei 1950 m. sausį į SSRS teisinės procedūras grąžinta mirties bausmė. Turėdami moralinį ir materialinį tautos daugumos palaikymą, partizanai nesudėjo ginklų ir priešinosi toliau. Galima retoriškai klausyti, kaip būtų susiklosčiusi Lietuvos partizanų karo su sovietų okupantais ir kolaborantais baigtis, jei 1946 m. gegužės mėn. į Lietuvą iš Ukrainos nebūtų buvęs atsiųstas ten išbandytos specialiųjų grupių ir agentų smogikų (provokacinių, partizanais apsimitančių grupių) taktikos bei su ja susijusių klasingų kovos metodų specialistas mjr. Aleksejus Sokolovas. Jo veikla Lietuvoje veik sutapo su daug žalos mūsų partizanams padariusio saugumo agento Juozo Markulio-Erelio „karjeros“ centralizuojant partizanų sąjūdį ir pagal okupantų nurodymus kuriant jo centrinę vadovybę pradžiai. Tada padaugėjo į partizanų junginius infiltruotų agentų – neatlaikę kankinimų ar šantažuojami galimomis artimųjų represijomis, jais tapo ir keli suimti būrių vadai.

A. Zaskevičiaus studijos, asmeninis gyvenimas. Bet grįžkime prie Algimanto. 1936 m. baigęs „Aušros“ gimnaziją, tų pačių metų rudenį jis tapo Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Romanistikos skyriaus studentu. Netrukus dėl nežinomų priežasčių jis perėjo į Slavistikos skyrių. Rusų kalbą ir literatūrą studijavo iki 1938 m. vasaros, kai buvo pašauktas į

Lietuvos kariuomenę. Būdamas studentas, Kauno karo mokykloje galėjo pasirinkti aspirantų kursus atsargos karininkams rengti. Taip ir padarė. Karo mokyklą baigė 1939 m. rugsėjį, kai tėvas kaip karo atašė buvo išsiųstas į Maskvą. A. Zaskevičiui buvo suteiktas pėstininkų atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis. Dėl mobilizacijos prasidėjus Vokietijos–Lenkijos karui paliktas karo tarnyboje. Maždaug dešimt dienų išbuvo 2-ojo pėstininkų pulko 1-osios kulkosvaidžių kuopos būrio vadu. 1938 m. spalio 18 d. paskirtas internuotų lenkų karių stovyklos Kulautuvoje (prie Kauno) viršininko adjutantu pavaduotoju. Juo išbuvo iki 1939 m. gruodžio 5 d., kai išėjo į atsargą. 1940 m. sausio mėn. persikėlė į Vilnių, studijavo Vilniaus universitete, kartu dirbo jo bibliotekoje.

Sovietų okupacijos pradžioje Algimantas, kaip ir jo tėvas, buvo pamalonintas marionetinės valdžios ir Lietuvos bei jos kariuomenės sovietizavimą kontroliuojančių Maskvos emisarų. 1940 m. liepos 6 d. kariuomenės vado gen. Vinco Vitkausko įsakymu vadinamojoje Liaudies kariuomenėje buvo įsteigta politinė valdyba, turėjusi kelti karių „politinį aktyvumą ir sąmoningumą“. Kaip rašo H. Šadžius, Algimantas, „tikriausiai ne be tėvo pagalbos“, buvo paskirtas Liaudies kariuomenės vyriausiojo štabo Agitacijos ir propagandos skyriaus lektoriumi bataliono jaunesniojo komisaro teisėmis. Buvo parankus atvykėliams iš Rusijos, nes gerai mokėjo rusų kalbą. Po beveik trijų mėnesių, kai atvykėlių padaugėjo, 1940 m. rugsėjį išleistas į atsargą, toliau studijavo apsigyvenęs gero tėvo pažįstamo prof. Vosylius Sezemano bute (Pilies g. 11).

Nacių okupacijos pradžioje, 1941 m. rugsėjį, kol neveikė universitetas, Algimantas antrą kartą vedė – studentę Bronę Butkutę, kilusią iš Utenos. Naujoji šeima iš pradžių gyveno Vilniuje. Algimantas kurį laiką dirbo fizinio lavinimo mokytoju 1-ojoje gimnazi-

joje, vėliau – asistentu universitete. Lietuvių saugumiečiams pradėjus domėtis buvusiu „politruku-lektoriumi“, 1942 m. persikėlė į Trakus. Tų metų liepą jam gimė sūnus. Visa tai nesutrukdė baigti studijų Vilniaus universitete (beje, H. Šadžius klaidingai rašo, kad naciai universitetus uždarė 1942 m. pavasarį, iš tikrųjų – 1943 m. kovo mėn.) ir įgyti slavisto diplomo (p. 255). Trakų apskrieties valdyboje A. Zaskevičius keletą mėnesių dirbo vertėju. Vėliau nepriteklių spaudžiama šeima persikėlė į žmonos tėviškę Utenoje. Čia Algimantas išitraukė į nelegalią antinacinę veiklą. 1942 m. spalį tapo Lietuvos laisvės armijos (LLA) nariu, buvo paskirtas šios pagrindinės organizacijos Utenos štabo Ginklavimosi skyriaus viršininku (slap. Vasaris, Zizas). 1943 m. rudenį buvo pasiūstas į LLA vyriausiąją štabą Vilniuje. Paskirtas Agitacijos ir propagandos skyriaus viršininku (slap. Šalna). Vilniuje atsiradus naujai moteriai (Malvina Karčiauskaitė), sutiktai Subačiaus gatvės vaikų namuose, į kuriuos pasipriešinimo pagrindžio A. Zaskevičius buvo įtaisytas sekretoriumi, ryšiai su neseniai kurta šeima nutrūko.

Tėvui nepavyko Algimantui įskiepyti riterio ar džentelmeno bruožų. 1945 m. kovo 23 d. apklausos protokole užfiksuoti kartūs generolo žodžiai: „Su sūnumi negyvenome nuo 1941 m. rugsėjo mėn. dėl to, kad pirmą kartą jis vedė prieš mano valią ir norą ir savo nedoru elgesiu privedė ją [žmoną. – S. B.] prie savivudybės. Ji iki vedybų gyveno Kaune ir dirbo „Konrado“ kavinėje padavėja. Jos pavardės neprisimenu, vardas Marytė, gimusi 1917 m. Prieš mano valią ir norą jis vedė ir antrą kartą 1941 m. universiteto studentę, gimusią Utenoje, ir išsiskyrė 1943 m., paliko žmoną Lelitę [turi būti Bronytė. – S. B.] Zaskevičienę su vaiku. 1944 m. gruodžio 23 d. Kaune per susitikimą priminiau jam jo pareigą žmonai ir kūdikiui, tačiau didelio dėmesio tam neparodė ir, paprašęs motiną

[pamotę. – S. B.] maisto produktų, išėjo, ir daugiau tėvų namuose nepasirodė“ (p. 256). Iš tėvo žodžių sužinome, kad Algimantas buvo vedęs ne du (kaip teigta ligšiolinėje istoriografijoje), o tris kartus (trečiąjį – 1956 m. – Eleną Čepaitę, su kuria susilaukė sūnaus). H. Šadžiaus pastebėtas Algimanto „pasisekimas tarp moterų“ (p. 256) ir tėvo išsakytos nuoskaudos paryškina sūnaus biografiją.

Beje, profesorius nevengia lyginti A. Zaskevičiaus su kitais partizanų vadais – J. Žemaičiu, Juozu Lukša. Pastarųjų nenaudai net keliose vietose pabrėžiamas Algimanto intelektas. Žuvusių, nukankintų ar mirusių pasipriešinimo veikėjų intelekto koeficiento jau nenustatysime. Tik priminsime, kad 1909 m. Palangoje gimęs J. Žemaitis 1936–1938 m. studijavo Prancūzijoje, Fontenblo artilerijos mokykloje. Architektūrą studijavęs J. Lukša intelektu tikrai nenusileido moterų numylėtinui A. Zaskevičiui.

A. Zaskevičius – rezistentas. 1943 m. rudenį prasidėjo A. Zaskevičiaus gyvenimo tarpsnis, skirtas antinaciniam ir antisovietiniam pasipriešinimui, su juo susijusiai organizacinei ir redakcinei veiklai leidžiant LLA informacinį biuletinį „Karinės ir politinės žinios“, kitus leidinius, rengiant įvairius LLA ir Kęstučio (vėliau – Jungtinės Kęstučio) partizanų apygardos dokumentus. H. Šadžius rašo, kad „LLA Vyriausijame štabe Algimantas galbūt pervertino savo vaidmenį <...>. [Jis] pareiškė nuomonę, kad būtina boikotuoti stojimą į Vietinę rinktinę“ (p. 271), taktikos ir strategijos klausimais diskutuodavo su LLA vadais. Prasidėjus vokiečių vermachto ir sovietų armijos kovoms Lietuvoje, A. Zaskevičius galėjo pasitraukti į Vakarų, bet liko ištikimas LLA nuostatai – dėl Nepriklausomybės kovoti savame krašte. Su keliais bendražygiais jis atsiduria savo meilužės M. Karčiauskaitės (1945 m. su jos tėvais kalbėjo ir apie būsimas vedybas;

pas Algimantą į Virtukų mišką prieš mūšį atvykusi mergina jo metu žuvo) tėviškėje Raseinių apskrityje Šiluvos valsčiaus Vilkiškių kaime. 1944 m. rudenį pro SMERŠ'o kordonus ir sovietų karinių dalinių postus į Vilnių prasmukęs Algimantas pabandė legalizuotis kaip universiteto asistentas. Kartu ėmėsi iniciatyvos atkurti LLA Vilniaus apygardos štabą. Bet po LLA vado Kazio Veverskio žūties 1944 m. gruodžio pabaigoje sovietų saugumui atiteko užrašai su organizacijos štabų asmeninės sudėties pavardėmis, slapyvardžiais, pareigomis (p. 299). Prasidėjo Lietuvos miestuose gyvenančių LLA veikėjų suėmimai. Gelbėdamasis Algimantas vėl atsидūrė Raseinių apskrityje. Čia iš esmės persikėlė ir LLA vyriausiasis štabas (nesuimti nariai). Po pirmųjų mūšių su grįžusiais į Lietuvą kitais okupantais ir sribais apskrityje vyravo karingos nuotaikos. Buvo puolami Girkalnio ir Seredžiaus miesteliai.

A. Zaskevičius nemažai prisidėjo vienydamas skirtingų ideologinių ir taktinių nuostatų besilaikančias organizacijas ir ginkluotus būrius. Būdamas LLA centrinio štabo narys, 1945 m. balandžio 23 d. jis priėmė į partizano kelią stojusio J. Žemaičio priesaiką. Būsimas ketvirtasis Lietuvos prezidentas priėmė ir Algimanto pasiūlytą Liudo slapyvardį. Paskui kelias savaites abu gyveno Žemaičių sodyboje (čia buvo ir slėptuvė), klausėsi užsienio radijo stočių laidų, svarstė, kaip atkurti centrinę LLA vadovybę ir suburti pavienius partizanų būrius. 1945 m. birželį kapitono laipsnį turintis J. Žemaitis tapo steigiamos Vėgėlės partizanų rinktinės štabo viršininku, o A. Zaskevičius ėjo Agitacijos ir propagandos skyriaus viršininko pareigas. Dvejus metus abu vyrai siekė tų pačių tikslų, dažnai susitikdavo (p. 310).

Pasipriešinimo veikla suartino Algimantą ir su kitu legendiniu partizanų – J. Lukša. Kaip tik jiems 1946 m. gruodžio pabaigoje, gyvenant Vilniuje, saugumo agento J. Mar-

kulio-Erelio parūpintame „konspiraciniame“ bute Žygio gatvėje, pavyko atskleisti tikrąjį to klastingo žmogaus vaidmenį (p. 374). Tačiau praėjo nemažai laiko, kol kitų partizanų apygardų vadai patikėjo, kad 1946 m. birželį įkurtas J. Markulio-Erelio vadovaujamas Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdis (BDPS) ir jo Vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų štabas (VGPS) yra sugalvoti sovietų saugumo ir jo agentų kontroliuojami. Beje, saugumiečiai norėjo Vilniuje gyvenančius ar po partizanų apygardas su J. Markulio-Erelio parūpintais dokumentais važinėjančius A. Zaskevičių ir J. Lukšą suimti anksčiau. Bet jų „globėjas“ Erelis įkalbėjo saugumo vadovybę neskubėti, kad vėliau suimtų ir sunaikintų daugiau partizanų ir jų rėmėjų. Tad savo „pagalbininkus“ (taip abu pasipriešinimo veikėjus skyrelio pavadinime apibūdina H. Šadžius) garsusis agentas 1946 m. tariamai išgelbėjo. Kitaip nebūtų įvykę J. Lukšos-Daumanto, Skirmanto prasisėrimų į Vakarus ir šiandien neturėtume jo knygos „Partizanai“.

Užverbuotas. Demaskavę Erelį, A. Zaskevičius ir J. Lukšą išvyko į Antano Baltūsio-Žvejo vadovojamą Tauro apygardą. Čia buvo sudaryti nauji BDPS ir VGPS. Tad galima sakyti, kad Lietuvoje veikusių NKVD (MVD) ir NKGB (MGB) struktūrų vadovai kartu su J. Markuliu-Ereliu lyg ir padėjo suvienyti kai kurias partizanų apygardas, net – maskuodami savo kėslus – kartais parūpindavo ginklų, vaistų, popieriaus ir priemonių partizanų spaudai. Tai paradoksalu, bet taip buvo. Buvo ir A. Zaskevičiaus kelias į priešų pozicijas, pasidavimas verbavimui, sutikimas būti specialiuoju agentu ar agentu smogiku (ir ginkluotu kovotoju) prieš partizanus.

Tai prasidėjo 1947 m. kovo 10 d., kai Algimantas buvo sulaikytas. Kitą dieną informintas jo suėmimas. Kaip tai vyko, rašoma knygoje. Pateikiama faktų ir kaip 1949 m. balandžio 31 d. pajūryje, netoli Palangos,

buvo suimtas desanto grupei vadovavęs Jonas Deksnys-Hektoras, buvęs artimas Algimanto bendražygis. A. Zaskevičiui buvo patikėta J. Deksnį perauklėti, kad paskui šis taip pat būtų panaudotas naikinant lietuvių partizanus bei MGB SSRS ir LSSR struktūrų radijo ryšio žaidimuose (įsiskverbiant į britų saugumo ir žvalgybos struktūras). Tik nerasime faktų ar užuominų apie galimus Algimanto nusikaltimus. Užverbuotas jaunesnysis Zaskevičius tapo agentu smogiku Bagdonu (dar turėjo Benamio slapyvardį). Švelnindamas savo herojaus istorinį įvaizdį, H. Šadžius jį vadina specialiuoju agentu. Bet praktiškai jam teko ir agento smogiko vaidmuo. Publikacijose minimi jo nušauti žmonės, tarp kurių buvo ir civilių. Antai istorikas Darius Juodis rašė, kad A. Zaskevičius (agentas Bagdonas) „yra išdavęs ir nužudęs daugiau kaip 150 partizanų“ (D. Juodis, „MGB 1953 m. planas, kaip sunaikinti grupę lietuvių emigrantų“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2 (20), p. 208–209).

Knygoje nerašoma, kad 1953 m. A. Zaskevičius buvo parengtas agentų operacijai Vakarų Vokietijoje ir Vakarų Berlyne. Iš Lietuvos atsiųsta specialiųjų agentų grupė ten turėjo užverbuoti arba, jeigu nesutiks bendradarbiauti, likviduoti septynis „nacionalistus“, tarp jų – VLIK'o pirmininką kunigą Mykolą Krupavičių, gen. Stasį Raštikį, Lietuvių fronto bičiulių sąjūdžio vicepirmininką Leoną Prapuolenį (žr. min. D. Juodžio publikaciją). Mirus J. Stalinui, žudikiškos operacijos atsisakyta, nes buvo abejojama jos sėkme.

H. Šadžius rašo, kad, „skirtingai nuo kitų užmirštų ir likimo valiai paliktų slaptų bendradarbių [saugumo užverbuotų pasipriešinimo dalyvių. – S. B.], Algimantas sugebėjo atsitiesti“ (p. 449). Bet ar tikrai jam reikėjo atsitiesti, jei buvo globojamas saugumo ir su jo pagalba susikūrė biografijos, o kartu ir savo 1945–1952 m. laikotarpio kadru įskaitos lapo legendą (rašoma, esą tada jis

dirbo inžinerinio karinio dalinio statybos padalinyje Vilniuje)? Juk sovietų saugumui ir žvalgybai paslaugas jis teikė ir baigęs specialiojo agento ir agento smogiko karjerą. Jo užduotis vykdė ir už Lietuvos ribų. Į Berlyną pas vokiečių Rudolfą Ottingą, buvusį Tauro apygardos partizaną, o vėliau – operatyvinių grupės agentą smogiką, A. Zaskevičius vyko net 1959 m. (p. 451). Tad išdaviko keliu pasukęs A. Zaskevičius buvo tarsi įkaitas. Jis tik 1965 m. „išimties tvarka“ buvo atleistas „nuo baudžiamosios atsakomybės už praeityje įvykdytus valstybinius nusikaltimus“ – atitinkamą įsaką tada pasirašė LSSR AT Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis, savo parašu jį patvirtino SSRS KGB Lietuvos padalinio vadovas Alfonsas Randakevičius. Asmens byloje atsirado įrašas, kad bendradarbiavimas su KGB formaliai nutraukiamas. H. Šadžius turėjo mažai duomenų apie paskutinį Algimanto gyvenimo dešimtmetį.

KGB bylų formuluotė. Knygai pakenkė tai, kad keliuose jos skyriuose prikimšta partizanų vykdytų „teroristinių aktų“ aprašymų. Ši baudžiamųjų bylų kaltinamųjų išvadų ir kitų KGB dokumentų formuluotė vartojama kaip bendrybė kalbant tiek apie visus Lietuvos partizanus, tiek apie Jungtinę Kęstučio partizanų apygardą. Antai p. 344 rašoma, kad „po nesėkmingų Virtukų iki vėlyvo rudens Algimantas ir jo artimiausia aplinka daugiausia apsiribojo teoriniais samprotavimais ir kai kuriais reorganizaciniais pertvarkymais. Tiesa, kaip ir anksčiau, pasitaikė pavienių teroro aktų, pirmiausia nukreiptų prieš pavinius beginklius tautiečius, dirbusius įvairų administracinį darbą arba tiesiog kuo nors įtartus“ (pagrindžiamas apylinkės pirmininko Saunorio sušaudymas 1945 m. spalio mėn.). Panašų partizanų kaip teroristų vertinimą randame 350, 365, 397, 408, 415 ir kituose puslapiuose – ir beveik be konkrečių faktų. Tiesiog pabrėžiama, kad partizanai vykdė „teroristinius aktus“.

Ko gero, tai didelės apimties teksto rašymo per ilgą laiką su pertraukomis rezultatas – tiesiog pamiršta, kad ši partizanų veiksmus įvardijanti baudžiamųjų bylų formuluotė tekste vartojama pernelyg dažnai. Paklaustas, kodėl taip atsitiko, šią recenzento prielaidą patvirtino ir knygos autorius. Juolab kad pratarėme H. Šadžius rašė, jog, „rengiant knygą spaudai, griežtai laikytasi istorinės, dokumentais patvirtintos tiesos, kad ir kokia ji mums būtų skaudi ir nemaloni“. Vis dėlto, suabejojęs suabsoliutinta tiesa, pats ir pasitaisė: „Skaitytojo valia pritarti ar nepritarti kai kurioms knygoje pareikštomis mintims ar gal ir kontroversiškiems vertinimams, bet nereikėtų abejoti gerais autoriaus norais visada priartėti prie tiesos“ (p. 9).

Nutylėti sovietų nusikaltimai. H. Šadžiaus knygoje stinga bent minimalių faktų apie bolševikų nusikaltimus antrosios sovietų okupacijos pradžioje. O juk 1944 m., kai SSRS–Vokietijos frontas kelis mėnesius užstrigo Užnemunėje ir prie Dubysos upės, Lietuvą užgriuvo ir tolesniam puolimui čia rengėsi gausios Raudonosios armijos divizijos. Kareivių savivalę, plėšimus, moterų prievartavimus papildė NKVD batalionų ir SMERŠo operatyvinių grupių vykdomas gyventojų terorizavimas. Kalėjimai buvo perpildyti. Suimtieji, daugiausia jaunuoliai ar vidutinio amžiaus vyrai, buvo kalinami tam nepritaikytuose sulaikymo punktuose (gyvenamųjų namų rūsiuose, daržinėse, giliose duobėse ir pan.). Į „tarybinės tėvynės“ išdavikų paieškas netruko aktyviai įsitraukti kolaboruojantys vietiniai funkcionieriai ir sribai. Deja, šių „tarybinės tvarkos“ diegėjų veiksmai profesoriaus knygoje neparodyti. Labiau pabrėžiamas amnestijų partizanams ir besislapstantiems nuo mobilizacijos į okupacinę Raudonąją armiją skelbimas, raginimai jiems išeiti iš miškų ir sodybų slėptuvių bei legalizuotis. Tačiau ir vėl spraga – neužsimenama, kas laukdavo didelės

dalies bolševikine legalizacija (amnestija) patikėjusių partizanų ir besislapstančių nuo mobilizacijos beginklių jaunuolių (V. Tininis, *Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją*, Vilnius, 2014, p. 138–158). Žinome, kad sovietų karo vadai netausojo kareivių gyvybių. Tad žūti fronte kai kuriuose raudonarmiečių daliniuose buvo ne mažesnė tikimybė nei partizanų būriuose, į kuriuos dauguma jaunuolių įsitraukė vedami patriotinių jausmų ir be prievartos. O be reikiamo istorinio konteksto, atspindinčio 1944 m. antrosios pusės Lietuvos tikrovę ir kasdienį gyvenimą, H. Šadžiaus monografija tarsi atsiduria šalia publikacijų, kvestionuojančių ginkluotojo pasipriešinimo bolševikų okupacijai prasmingumą. Juolab kad profesorius pasinaudojo partizaniniam judėjimui taikytu literatūriniu kitos (tamsiosios) Mėnulio pusės simboliu, kurį savo monografijos pavadinimui pasirinko istorikas Mindaugas Pocius (*Kita Mėnulio pusė*, Vilnius, 2009).

Tarsi du gyvenimai. Galima būtų pasakyti, kad aptariamos knygos herojus nugyveno du gyvenimus. Vieną – kol buvo garbingas rezistentas, kol nepasidavė okupantų vilionėms ir elgėsi kaip daugelis klasta suimtų, sužeistų ar kitomis aplinkybėmis į okupantų nelaisvę patekusių, bet atsisakusių bendradarbiauti su sovietų saugumu pasipriešinimo dalyvių. Tačiau vieną 1947 m. dieną saugumo kameroje kalinamas trisdešimtmetis A. Zaskevičius pradėjo antrą – išdaviko kolaboranto – gyvenimą, padėjusį išduotų bendražygių krauju užsitarnauti sovietų imperijos kolonizuotoje Lietuvoje palyginti neblogą materialinę padėtį.

Kiekvieno žmogaus gyvenime būna momentų, kai reikia laikyti garbės egzaminą. Algimanto egzaminas buvo susijęs su partizano priesaikos laikymusi, juolab kad tai buvo priesaika ginkluotai kovai už Lietuvos nepriklausomybę vadovavusio, prie tos kovos centralizacijos prisidėjusio

asmens, kuris pats priėmė partizano kelią pasirinkusių Lietuvos vyrų priesaikas. A. Zaskevičius išdavė savo draugus, kurie, kitaip nei jis, lemtingu momentu nepasidavė, apsupti gynėsi, sprogdinosi bunkeriuose, nepalūžo kankinami KGB kabinetuose ir požemiuose, važiavo į Gulagą ar stojįškai pasitiko okupantų skirtą mirties nuosprendį. Beje, netrukus po to, kai A. Zaskevičius buvo suimtas, mirties bausmė Sovietų Sąjungoje laikinai buvo nevykdoma (1947 m. gegužės 26–1950 m. sausio 12 d.), taigi sušaudymas jam negrėsė.

Galima teigti, kad A. Zaskevičius, pasirinkdamas tokį antrąjį gyvenimą, išdavė ir už Lietuvos nepriklausomybę kovojusį savo tėvą – gen. S. Zaskevičių. To „nepastebėjo“ H. Šadžius: suromantindamas A. Zaskevičiaus, buvusio J. Lukšos ir J. Žemaičio bendražygio, įvaizdį, knygos autorius tarsi mėgino reabilituoti savo herojų ir pateisinti jo pasirinkimą 1947 m.

Sovietų ar tarybų? Knygoje krinta į akis vietoj mūsų istoriografijoje ir publicistikoje jau įsitvirtinusių žodžių „sovietinis“, „sovietų valdžia“ autoriaus vartojami senieji atitikmenys „tarybinis“, „tarybų valdžia“ ir pan. Tai (kaip ir faktų parinkimas bei interpretavimas) yra autoriaus teisė. Bet kalbininkai ir politologai iš esmės jau sutaria, kad žodis „sovietinis“ įvardija okupacinę, prievartinę, svetimą tikrovę. Taigi dabar vadindami buvusią santvarką ar valdžią „tarybine“, mes tarsi pripažįstame, kad ant Raudonosios armijos durtuvų 1940 m. atnešta, o 1944 m. vėl sugrąžinta okupantų valdžia mielesnė už savąją Nepriklausomybę.

Net ir su šiomis bei kai kuriomis kitomis kontroversiškomis nuostatomis prof. H. Šadžiaus „Tautos dramos (1939–1953)“ pirmasis tomas tikrai ras vietą ne tik istorijos mėgėjų, norinčių praplėsti istoriografinį horizontą ir suvokti asmenybių svarbą įvykių vyksme, bet ir profesionalių istorikų knygų

lentynose, padės diskutuoti apie tragišką, o kartu didvyrišką Lietuvos istorijos laikotarpį. Juolab kad nūdienos Lietuvoje neapsiribojama viena istoriografinė tiesa, kas buvo būdinga sovietiniam istorijos mokslui.

Galiausiai pažymėtina, kad profesoriui pavyko rasti tokį faktų ir iš jų kylančių minčių bei šaltinių interpretacijų dėstymo stilių, kurį kaip malonų ir tinkamą įvertins net ir priekabūs skaitytojai.

Stanislovas Buchaveckas

LGGRTC darbuotojų vizitas į Moldovą

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, Memorialinio departamento direktoriaus pavaduotojas Eugenijus Peikštenis ir Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vedėja Edita Jankauskienė 2016 m. gruodžio 2–3 d. dalyvavo Kišiniove (Moldovos Respublika) tarptautinėje konferencijoje „Atmintis kaip kultūrinis paveldas Lietuvoje

ir Moldovoje. Tyrimų patirtis ir sovietinės okupacijos bei stalinizmo represijų aukų atminties išsaugojimas“.

Konferenciją, kuri vyko Moldovos valstybinio universiteto Senato salėje, organizavo Politinių represijų ir deportacijų aukų muziejus prie Moldovos nacionalinio istorijos muziejaus, Moldovos valstybinė programa „Totalitarinio komunistinio režimo Moldavijos SSR (1940–1941 m., 1944–1953 m.) tyrimai, aukų atminimas ir įamžinimas“ ir Moldovos valstybinis universitetas.

LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė apžiūri ekspoziciją Moldovos nacionaliniame istorijos muziejuje

Konferencijos Kišiniove akimirka

Konferencijoje LGGRTC atstovai skaitė pranešimus apie KGB veiklą Lietuvoje, nacistinės ir sovietinės okupacijos laikotarpių tyrimus, totalitarinių režimų aukų atminimo išsaugojimą ir įamžinimą, archeologinius tyrimus, dalijosi moksline, muziejine ir edukacine patirtimi. Moldovos atstovai suteikė daug vertingos informacijos apie sovietų organizuotą badą Moldavijos SSR 1946–1947 m., šio istorinio fakto tyrimo problemas ir aukų atminimą, stalinizmo represijų aukų atsiminimų lingvistinius tyrimus, vykdomą Moldovos valstybinę programą „Totalitarinio komunistinio režimo Moldavijos SSR (1940–1941 m., 1944–1953 m.) tyrimai, aukų atminimas ir įamžinimas“.

Po konferencijos Moldovos nacionaliniame istorijos muziejuje vyko diskusija, kurioje dalyvavo ir Lietuvos Respublikos ambasadorius Moldovos Respublikoje Rimantas Latakas. Joje buvo aptartos LGGRTC ir Moldovos institucijos bendradarbiavimo galimybės vykdant mokslinę, muziejinę ir edukacinę veiklą, apimančią sovietinės okupacijos laikotarpį. Buvo sudaryta dvišalė bendradarbiavimo sutartis, kurią pasirašė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė ir Moldovos nacionalinio istorijos muziejaus direktorius Eudžen Sava.

Edita Jankauskienė

Dokumentų rinkinio „Sovietinių represinių struktūrų veikla prieš lietuvių ir lenkų pogrindį 1944–1945“ pristatymas

Vilniuje ir Kaune buvo pristatytas dokumentų rinkinys „Sovietinių represinių struktūrų veikla prieš lietuvių ir lenkų pogrindį 1944–1945“ (serija „Lenkija ir Lietuva XX amžiuje. Specialiųjų tarnybų archyvų dokumentai“, tomas Nr. 1). Leidinys parengtas bendradarbiaujant Lenkijos tautos atminties institutui (IPN), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui (toliau – LGGRTC) ir Lietuvos ypatingajam archyviui. Į leidinio pristatymą atvyko Lenkijos tautos atminties instituto direktorius dr. Jarosław Szarek, Tautos atminties instituto archyvo direktorė Marzena Kruk ir kiti svečiai.

Renginius organizavo LGGRTC. Partneriai buvo Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, Lenkijos Respublikos ambasada Vilniuje, Lenkijos institutas Vilniuje, Vytauto Didžiojo universitetas Kaune, Vytauto Didžiojo universiteto Valdo Adamkaus biblioteka-muziejus.

Lenkijos delegacijos vizitas Lietuvoje prasidėjo Tautos atminties instituto atstovų susitikimu su LGGRTC generaline direktore Terese Birute Burauskaite. Svečiai taip pat apsilankė Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse ir Genocido aukų muziejuje.

Lenkijos tautos atminties instituto atstovų susitikimas su LGGRTC generaline direktore Terese Birute Burauskaite

Knygos pristatymas Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse. Iš dešinės: LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lenkijos tautos atminties instituto direktorius dr. Jarosław Szarek, LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys

Kovo 22 d. knygos „Sovietinių represinių struktūrų veikla prieš lietuvių ir lenkų pogrindį 1944–1945“ pristatymas vyko Vilniuje, Tuskulėnų rimities parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje. Jame dalyvavo leidinio sudarytojai dr. Arūnas Bubnys, Margarita Chilińska, Ovidijus Léveris, dr. Marcin Majewski, Rytas Narvydas, prof. Piotr Niwiński, dr. Cyprian Wilanowski, Lenkijos tautos atminties instituto direktorius dr. Jarosław Szarek, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lenkijos tautos atminties instituto archyvo direktorė Marzena Kruk, Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje pavaduotoja Maria Ślebioda, Lenkijos instituto Vilniuje direktorius, LR ambasados patarėjas Marcin Łapczyński, LR URM ambasadorius ypatingiems pavedimams Alfonsas Eidintas ir kiti.

Tą pačią dieną Lietuvos ir Lenkijos delegacijos pagerbė Tuskulėnų aukas ir padėjo gėlių vainikus Tuskulėnų koplyčioje-kolumbariume.

Kovo 23 d. abiejų šalių delegacijos lankėsi Kaune. Vytauto Didžiojo universiteto Valdo Adamkaus bibliotekoje-muziejuje vyko antrasis knygos pristatymas. Jame dalyvavo leidinio sudarytojai dr. A. Bubnys, M. Chilińska, dr. M. Majewski, R. Narvydas, prof. P. Niwiński, dr. C. Wilanowski, Lenkijos instituto Vilniuje direktorius, LR ambasados patarėjas M. Łapczyński, VDU Kauno istorijos centro vadovas prof. dr. Jonas Vaičėnonis, VDU Politikos mokslų ir diplomatijos fakulteto doc. dr. Kastytis Antanaitis, VDU Humanitarinių mokslų fakulteto prodekanas doc. dr. Giedrius Janauskas, LR URM

Lenkijos tautos atminties instituto direktorius Jaroslaw Szarek ir LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė Tuskulėnų rimties parko koplyčioje-kolumbariume pagerbia Tuskulėnų aukas

ambasadorius ypatingiems pavedimams A. Eidintas ir kiti.

Leidinyje publikuojami SSRS represinių struktūrų bei lietuvių ir lenkų antisovietinio pogrindžio dokumentai atspindi skaudžius įvykius, daugiausia vykusius Rytų Lietuvoje nuo antrosios sovietinės okupacijos pradžios 1944 m. liepos viduryje iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos 1945 m. gegužės mėn. Šis laikotarpis pasižymėjo atkakliu ginkluotuoju pasipriešinimu sovietinio režimo įsigalėjimui šiose žemėse. Kad jį numalšintų, sovietų valdžia metė gausias gerai parengtas pajėgas. Tuo metu lietuvių ir lenkų prieštaravimai nebuvo galutinai išspręsti, bet išvengta tarpusavio priešiško. Dokumentai publikuojami lietuvių ir lenkų kalbomis.

DOKUMENTŲ RINKINIO GENEZĖ

2010 m. rugsėjo 22 d. pasirašius IPN, LGGRTC ir Lietuvos ypatingojo archyvui sutartį dėl bendradarbiavimo leidybinės veiklos srityje buvo įgyvendinta idėja parengti ir išleisti bendrą tęstinų dokumentų rinkinį iš serijos „Lenkija ir Lietuva XX amžiuje. Specialiųjų tarnybų archyvų dokumentai“.

2011 m. lapkričio mėn. buvo sudaryta lietuvių ir lenkų istorikų darbo grupė, kuri pradėjo rengti pirmąjį tomą dokumentų apie sovietų saugumo organų veiksmus prieš lietuvių ir lenkų pogrindį 1944–1945 m. Nuo 2011 iki pat 2017 m. Lietuvos ir Lenkijos istorikai intensyviai bendradarbiavo. Lietuvoje ir Lenkijoje vyko darbo grupės posėdžiai, kuriuose buvo

svarstomi dokumentų rinkinio parengimo ir išleidimo darbai.

XX a. Lietuvos ir Lenkijos santykiai buvo įtempti, todėl vienas iš pirmųjų uždavinių istorikams buvo rasti bendrų sąlyčio taškų, kurie nebūtų skausmingi abiem valstybėms. Dėl šios priežasties pirmajam dokumentų rinkiniui buvo pasirinktas laikotarpis, kuomet ir Lietuvos partizanai, ir Armija Krajova turėjo bendrą priešą – Sovietų Sąjungą. Šie dokumentai turėjo atskleisti sovietinių represinių struktūrų darbo metodus ir priemones, kovojant tiek su Lietuvos, tiek su Lenkijos pogrindžiu.

Pirmąjį serijos „Lenkija ir Lietuva XX amžiuje“ tomą sudaro 79 SSRS represinio aparato dokumentai ir 10 Lietuvos partizaninio judėjimo ir pogrindžio Lenkijos, kuri buvo pavaldi Lenkijos Respublikos vyriausybei išėivijoje, dokumentų. Sovietinio saugumo aparato 1944–1945 m. dokumentai (šiuo metu saugomi LYA, o šių dokumentų elektroninės ar popierinės kopijos – IPN archyve) yra surašyti rusų kalba. Lietuvių pogrindžio dokumentai (saugomi LYA) yra lietuvių kalba, o lenkų pogrindžio – lenkų ir anglų kalbomis.

Atrinkdami dokumentus, Lenkijos ir Lietuvos istorikai daug diskutavo dėl sąvokų suvienodinimo, vietovardžių, pavardžių ir vardų rašybos leidinyje. Per septynerius bendradarbiavimo metus pavyko suderinti visus ginčytinus klausimus, užsimezgė glaudūs ir geranoriški ryšiai tarp abiejų šalių istorikų. Antai 2012 m. spalio 8 d. Pišo (Lenkija) žemės muziejuje buvo surengta konferencija „Istorija ir šaltiniai“, kurioje LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys skaitė pranešimą lenkų kalba „NKVD-NKGB dokumentai apie kovą su lietuvių ir lenkų tautiniu pogrindžiu“.

Vienas iš pagrindinių lietuvių ir lenkų istorikų bendradarbiavimo tikslų – per dokumentus supažindinti Lietuvos visuomenę su Lenkijos istorine praeitimi ir patirtimi, o Lenkijos – su Lietuvos. Tai siekiama padaryti be stereotipų ir klišių, kurie dažnai būna primetami iš šalies. Ateityje planuojama parengti leidinius, skirtus lietuvių ir lenkų santykiams Antrojo pasaulinio karo metais, taip pat apie Lenkijos Liaudies Respublikos, SSRS ir LSSR saugumo organų bendradarbiavimą po 1945 m.

*Monika Kareniauskaitė,
Ramona Staveckaitė-Notari*

Paminklas Aleksandruui Grybinui-Faustui

2017 m. vasario 16 d. Lukšiuose (Šakių r.) iškilmingai atidengtas paminklas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui Aleksandruui Grybinui-Faustui atminti. Paminklą sukūrė skulptorius Jonas Jagėla. Tai jau trečiasis paminklas, pastatytas įgyvendinant idėją memorialiniais ženklais įamžinti visus LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarus jų gimtinėse.

Paminklo atidengimo iškilmėse dalyvavo Lukšių miestelio bendruomenė, jaunesni skautai, moksleiviai, istorikai, visuomenininkai, Šakių rajono savivaldybės meras Juozas Puodžiukaitis, Lukšių seniūnas Vidas Cikana, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vedėja Violeta

Paminklas LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui Aleksandruui Grybinui-Faustui atminti. Kairėje – paminklo autorius skulptorius Jonas Jagėla

Jaunieji skautai prie atidengto paminklo Aleksandriui Grybinui-Faustui

Kolonaitienė, skulptorius J. Jagėla, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Šakių skyriaus atstovai.

Iškilmės Lukšiuose prasidėjo šv. Mišiomis Šv. Juozapo bažnyčioje. Vėliau vyko paminklo, įamžinančio LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataro A. Grybino-Fausto atminimą, šventinimas Lukšių miestelio Atminties kalnelyje. 1949 m. vasario 16-osios LLKS deklaracijos signataro A. Grybino-Fausto atminimą, šventinimas Lukšių miestelio Atminties kalnelyje. Renginio svečius pasveikino Šakių rajono savivaldybės meras J. Puodžiukaitis. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos Šakių skyriaus atstovas apžvelgė signataro A. Grybino-Fausto nueitą kovos kelią ir žūties aplinkybes. Lukšių seniūnas V. Cikana padėkojo LGGRTC už bendradarbiavimą

įrengiant paminklą ir paminklą sukūrusiam skulptoriui J. Jagėlai. Renginio metu skambėjo patriotinės dainos. LGGRTC Memorialinio departamento direktorė G. Jakubonienė Šakių rajono vadovams, istorikams, aktyviems Lukšių bendruomenės nariams įteikė LLKS atminimo ženklukus, antsiuvus, nuotraukų rinkinius „LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija ir signatarai“.

LGGRTC darbuotojai padėjo gėlių ir uždegė atminimo žvakučių prie atminimo ženklo LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui A. Grybinui-Faustui jo gimtajame Kuprių kaime.

Renginys tęsėsi Lukšių kultūros namuose, kur vyko Lukšių V. Grybo gimnazijos moksleivių ir Baraginės kaimo jaunimo kapelos „Svaja“ koncertas. Svečiai buvo vaišunami arbata.

Paminklo atidengimas Lazdijuose

2017 m. kovo 11-ąją, Lietuvos nepriklausomybės dieną, Lazdijuose atidengtas paminklas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui Adolfui Ramanauskui-Vanagai atminti. Paminklą sukūrė skulptorius Jonas Jagėla. Tai jau ketvirtasis paminklas, pastatytas įgyvendinant idėją paminklu įamžinti visus LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarus jų gimtinėse.

Lazdijų miesto gyventojai ir svečiai susirinko į Nepriklausomybės aikštę. Iškilmingoje rikiuotėje pagerbti žuvusieji už Lietuvos nepriklausomybę. Prie Nepriklausomybės paminklo buvo padėta gėlių ir uždegta žvakčių. Šv. Onos bažnyčioje aukotos šv. Mišios už Tėvynės laisvę.

Po šv. Mišių vyko šventinė programa „Tik mylėkim Tėvynę karščiau“. Lazdijų rajono savivaldybės meras Artūras Margelis, sakydamas

sveikinimo kalbą, šventės dalyviams linkėjo, „kad Kovo 11-osios šviesa lydėtų žengiant tvirtos, pilietiškos ir atsakingos Lietuvos kūrimo keliu.“ Kalbos pabaigoje jis pridūrė: „Semkimės išvermės ir jėgų iš mūsų tautos didvyrių.“

Lazdijų kultūros centro darbuotojų ir saviveiklininkų parengtoje muzikinėje-literatūrinėje kompozicijoje buvo prisiminti Lietuvos laisvės gynėjai ir rezistencinių kovų dalyviai. Buvo skaitomi atsiminimai apie Dzūkijos partizanų vadą, Lietuvos karininką, kovotoją už Nepriklausomybę, generolą A. Ramanauską-Vanagą.

Vėliau buvo atidengtas paminklas, skirtas LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui, LLKS gynybos pajėgų vadui generolui A. Ramanauskui-Vanagai atminti. Paminklas atidengtas jo vardu pavadintoje aikštėje, pačiame miesto centre, priešais Šv. Onos bažnyčią.

Paminklo Adolfui Ramanauskui-Vanagai atidengimo ceremonija. Kalba LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, greta stovi Lazdijų r. meras Artūras Margelis

Prie paminklo tėveliui A. Ramanauskui-Vanagui kalba dukra A. Ramanauskaitė-Skokauskienė

Idėja pavadinti centrinę Lazdijų aikštę A. Ramanausko-Vanago vardu kilo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Memorialinio departamento direktorei Gintarei Jakubonienei. Lazdijų rajono savivaldybės taryba pritarė šiam siūlymui. Paminklą atidengė LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė ir Lazdijų rajono savivaldybės meras A. Margelis.

Paminklo atidengimo ceremonijoje dalyvavo A. Ramanausko-Vanago dukra Auksutė Ramanauskaitė-Skokauskienė, brolis Albinas Ramanauskas, kiti artimieji, LR Seimo nariai Laurynas Kasčiūnas, Paulius Saudargas, Zenonas Streikus, Audronius Ažubalis, Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos viceministras Vytautas Umbrasas, LGGRTC direktorė T. B. Burauskaitė ir Centro darbuotojai, Krašto apsaugos savanorių pajėgų vadas pulkininkas Arturas Jasinskas, Lietuvos šaulių sąjungos vadas atsargos pulkininkas leitenantas Liudas Gumbinas, gynybos atašė Lenkijoje, Čekijos, Kroatijos, Slovakijos, Slo-

vėnijos ir Vengrijos Respublikoms pulkininkas leitenantas Rimantas Jarmalavičius, Dainavos apygardos 1-osios rinktinės vadas pulkininkas leitenantas Svajūnas Papiliauskas, Kauno įgulos karininkų ramovės viršininkas majoras Donatas Mazurkevičius, Alytaus miesto savivaldybės mero pavaduotoja Valė Gibienė, Lietuvos kariuomenės generolo Adolfo Ramanausko-Vanago kovinio rengimo centro viršininkas pulkininkas leitenantas Algimantas Misiūnas, 108-os Lazdijų miesto pėstininkų kuopos vadas Tadas Murauskis, Alytaus Adolfo Ramanausko-Vanago gimnazijos direktoriaus pavaduotoja ugdymui Jolita Petkevičienė, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos atstovai ir kiti garbingi svečiai. Paminklą generolui A. Ramanauskui-Vanagui atminti pašventino Lazdijų Šv. Onos bažnyčios klebonas Nerijus Žvirblys, partizanines dainas dainavo Lazdijų kultūros centro folkloro ansamblis „Dainuviai“ ir Kučiūnų laisvalaikio salės vyrų folkloro ansamblis „Parinkis“.

Violeta Kolonaitienė

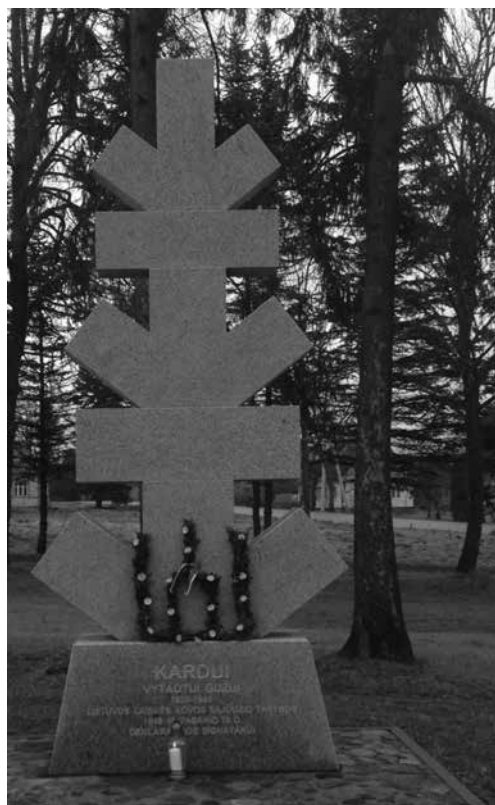
Atidengtas paminklas Vytautui Gužui-Kardui

Igyvendinant idėją paminklų įamžinti visus Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarus jų gimtinėse, 2016 m. lapkričio 19 d. Kazliškyje (Rokiškio r.) iškilmingai buvo atidengtas paminklas signatarui Vytautui Gužui-Kardui atminti. Paminklas pastatytas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) ir Rokiškio rajono savivaldybės lėšomis. Paminklą sukūrė skulptorius Jonas Jagėla.

Paminklo atidengimo iškilmėse dalyvavo signataro V. Gužo-Kardo broliai Jonas ir Danielius Gužai, Rokiškio rajono savivaldybės meras Antanas Vagonis, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, LR Seimo narys Raimundas Martinėlis, Kazliškio bendruomenė, KASP Vyčio apygardos Karaliaus Mindaugo husarų batalionas, Rokiškio rajono šauliai, jaunesnieji skautai, Pandėlio pradinės mokyklos, Pandėlio gimnazijos moksleiviai ir mokytojai, iniciatyvinės

Paminklo Vytautui Gužui-Kardui atidengimo ceremonijos akimirka

Paminklas LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarui Vytautui Gužui Kardui

grupės „Istorinė atmintis“ nariai, Vilniaus rokiškėnų klubo „Pragiedruoliai“ nariai, Rokiškio rajono tremtinių choras ir kiti.

Iškilmės Kazliškyje prasidėjo šv. Mišiomis Švenčiausios Mergelės Marijos bažnyčioje. Vėliau buvo pašventintas paminklas, skirtas V. Gužui-Kardui atminti. Rokiškio kultūros centro tremtinių choras „Vėtrungė“ sugiedojo Lietuvos himną, susirinkę renginio dalyviai tylos minute pagerbė V. Gužą-Kardą, o žuvusiesiems už Lietuvos laisvę nugriaudėjo garbės salvė. Buvo parodyta meninė-educacinė programa „Partizano priesaika“. Pandėlio pradinės mokyklos Kaz-

liškio skyriaus moksleiviai pažadėjo saugoti ir prižiūrėti paminklą. LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė Rokiškio rajono vadovams, istorikams, aktyviems Rokiškio ir Kazliškio bendruomenių nariams įteikė LLKS atminimo ženkliukus.

Renginyje dainavo solistė Deimantė Sadauskaitė, tremtinių choras „Vėtrungė“, Lietuvos kariuomenės Vilniaus įgulos kariuomenės folkloro ansamblis „Vilnelė“. Po renginio iškilnių dalyviai buvo vaišinami kareiviška koše.

Violeta Kolonaitienė

Kilnojamoji paroda „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“

2016 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejus parengė kilnojamąją parodą „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ lietuvių ir vokiečių kalbomis. Paroda skirta Antrojo pasaulinio karo siaubą išgyvenusiems tuomečiams Rytų Prūsijos vaikams. Šių vaikų patirtis išskirtinė. Jie matė, kaip į namus įsiveržę sovietų kariai prievartauja ir žudo jų seneles, motinas ir seseris, niokoja namus ir viską, kas šiems vaikams brangu. Regėjo sovietų tankų traiskomas pabėgėlių kolonas, gatvėse gulinčius lavonus. Iš bado šie vaikai valgė šunis, kates, peles, žiurkes ir dvėselieną. Dėl maisto gabalėlio jie galėjo nueiti dešimtis kilometrų ir be gailesčio kovoti tarpusavyje. Badas ir baimė buvo jų vaikystės palydovai.

Tebevykstant Antrajam pasauliniam karui, 1943 m. lapkričio 28–gruodžio 1 d. Teherane (Iranas) vyko antihitlerinės koalicijos šalių – Sovietų Sąjungos (SSRS), Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų – vadovų konferencija. Joje dalyvavo šių šalių lyderiai Josifas Stalinas, Vinstonas Čerčilis ir Franklinas Ruzveltas, šių šalių diplomatijos ir karinių štabų vadovai. Konferencijos metu J. Stalinas pasiūlė Rytų Prūsijos padalijimo principą: Klaipėda ir Karaliaučius atitenka SSRS, pietinė krašto dalis – Lenkijai. Iš esmės šis principas buvo įgyvendintas pasibaigus Antrajam pasauliniam karui. Tačiau tik oficialiuose dokumentuose šios teritorijos padalijimas atrodė kaip paprastas formalumas. Kelias to link buvo paženklintas šimtų tūkstančių civilių gyventojų žūtimis.

1944 m. spalio 16 d. Raudonosios armijos 3-iojo Baltarusijos fronto kariuomenė

įsiveržė į Rytų Prūsiją. Pergalingą žygį lydėjo šimtatūkstantiniais tiražais spausdinamas ir platinamas sovietų propagandininko rašytojo Iljos Erenburgo, kuris tuomet tarnavo 3-iojo Baltarusijos fronto kariuomenės štabe, raginimas: „Nėra nieko, kas vokiečiuos būtų be kaltės – nei tarp gyvųjų, nei tarp mirusiųjų. Raudonarmiečiai, šventai vykdykite draugo Stalino nurodymą ir sumindžiokite fašistinį žvėrį jo urve. Sulaužykite germaniškųjų moterų rasių pasididžiavimą. Pasiimkite jas sau kaip savo teisėtą grobį. Žudykite, narsieji raudonarmiečiai!“ Tai dar labiau kurstė žvėriškus sovietinių karių instinktus. Sovietinėje propagandoje Karaliaučius ir visa Rytų Prūsija buvo vaizduojama kaip vokiečių militarizmo tvirtovė, kurią sunaikinus bus atkeršyta priešui už jo padarytus nusikaltimus.

Vilko vaikais dabar vadinami tuo metu trejų–šešiolikos metų buvę Rytų Prūsijos vaikai, kurie 1945–1948 m. kartu su vienu iš tėvų (dažniausiai su mama, nes tėvas buvo žuvęs fronte arba patekęs į nelaisvę), svetimu suaugusiu žmogumi ar patys vieni (likę visiškai našlaičiai) pasiekė Lietuvos miestus ir kaimus. Į Lietuvą jie atkeliavo pėsti ar prekiniais traukiniais. Nepaisydami metų laiko ir oro sąlygų, sėdėdavo atviruose vagonuose, glaudėsi ant buferių ar tambūruose. Geležinkelio milicija pagavusi vaikus sumušdavo, o krovinius traukinius lydėję kareiviai juos be gailesčio išmesdavo iš vagonų. Ne vienas išmestas vaikas žuvo ir liko gulėti pakelės griovyje. Beveik visuose prie geležinkelio linijos Karaliaučius (vok. *Königsberg*)–Kybartai–Kaunas–Vilnius esančiuose Vilkaviškio, Marijampolės, Kalvarijos

rajonų kaimuose prisiglaudė vokiečių vaikai. Kita kryptis – Jurbarko, Tauragės, Klaipėdos, Kretingos, Kelmės, Šiaulių ir Biržų rajonų kaimai. Kartais vokiečių kilmės vaikų į Lietuvą parsiveždavo lietuvių ūkininkai, prekiaudavę buvusios Rytų Prūsijos turguose. Jiems vaikus pasiūlydavo ar beveik prievarta įbrukdavo motinos ar giminaičiai. Kartais visai svetimos moterys našlaičius paimdavo elgetauti į Lietuvą, tikėdamosi, kad kas nors jų pasigailės.

Ne visi vaikai pasiliko Lietuvoje: vieni nuvažiavo į Latviją, kiti nusigavo net į Estiją, treči atsidūrė Baltarusijoje ir Ukrainoje.

Išsekę, apiplyšę ir utėlėti jie eidavo nuo vienos sodybos prie kitos, prašydami duonos ir nakvynės. Ar pokario Lietuvoje jiems buvo saugu? Ne. Jie buvo lengvas grobis prievartautojams ir žudikams, nes už vokiečių vaikų dingimą, priverstinį elgetavimą ar netgi nužudymą niekas nesijautė atsakingas. Iš dalies laimingi buvo tie, kuriems pasisekdavo prisiglausti pas vietos gyventojus.

Kaimuose atsirasdavo žmonių, kurie apsiimdavo globoti benamius našlaičius (išimtiniais atvejais – ir visus vienos šeimos vaikus), bet tokie vaikai tapdavo pigia darbo jėga valstiečių ūkiuose. Įdarbintų vaikų broliai ar seserys būdavo išsiunčiami pas priglaidusių asmenų gimines į kitus kaimus arba turėdavo patys pasirūpinti savimi. Ne kartą, pasibaigus sezoniniams darbams, našlaičiai būdavo pavaromi šalin (dažniausiai artėjant žiemai).

Lietuvoje, kuri tuo metu jau buvo okupuota Sovietų Sąjungos, vyko organizuotas ginkluotasis pasipriešinimas. Jis truko nuo 1944 iki 1953 m. Į miškus pasitraukė ir į partizanų gretas įstojo daugiau kaip 50 tūkst. kovotojų už Lietuvos laisvę. Šios kovos rėmėjai ir jų artimieji buvo persekiojami, bauginami, suimami, kalinami, išvežami į lagerius ar tremiami į atšiaurius

Sovietų Sąjungos regionus. Represijos grėsė ir šeimoms, priglaidusioms vokiečių tautybės vaikus. Vietiniai sovietų aktyvistai ar sribai retkarčiais kaimuose pradėdavo ieškoti užsilikusių „fašistų išperų“. Kaimuose, kur gyventojai vieni kitus pažinojo, buvo nelengva ilgą laiką slėpti svetimą vaiką nesukeliant įtarimo. Daug kas priklausė nuo kaimynų. Nuo pasitikėjimo iki išdavystės buvo tik vienas žingsnis. Nepaisant to, keliems šimtams vokiečių kilmės vaikų pavyko gauti prieglobstį.

Dažniausiai saugumo sumetimais lietuvių šeimos stengėsi, kad priglauti vaikai kuo greičiau išmoktų kalbėti lietuviškai. Netrukus netgi neilgai atskirai gyvenę broliai ir seserys galėjo susikalbėti tik lietuvių kalba. Mokėti lietuvių kalbą reikėjo ir norint eiti į mokyklą, tik globėjams šių vaikų išsimokslinimas nelabai rūpėjo. Turėjo pakakti pradinio išsilavinimo. Tik išimtiniais atvejais pavieniai vaikai siekė aukštojo mokslo ir įgijo specialybę.

Dalį vilko vaikų lietuviai perkrikštijo ir įsivaikino, suteikdami jiems savo šeimos pavardę ir parinkdami lietuvišką vardą. Vyresni vaikai paprastai stengėsi išvengti įvaikinimo, vis dar tikėdamiesi susirasti savo artimuosius ar giminaičius. Laikas parodė, kad dėl vardo ir pavardės pakeitimo daugelis giminaičių bergždžiai stengėsi surasti įvaikintus vaikus per Raudonojo Kryžiaus ar kitas tarptautines organizacijas – nė vienas artimųjų ieškomas vilko vaikas taip ir nesusitiko su savo artimaisiais.

Kiek tokių vilko vaikų atsidūrė Lietuvoje? Keli tūkstančiai. Tačiau tikslios statistikos iki šiol nėra. Ir negali būti, nes šie klajojantys vaikai buvo neregistruojami.

Dauguma jų pasą gavo jau sulaukę pilnametystės ar dar vėliau.

Gavę Sovietų Sąjungos piliečio pasą išgalvotu vardu ir pavarde, šie jauni žmonės turėjo susikurti savo antrąją tapatybę ir perprasti

lietuviškąjį identitetą. Jie nežinojo, ar kada nors galės sugrįžti prie savo vokiškų šaknų.

1990 m. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, šiems žmonėms atsirado galimybė pradėti domėtis savo šaknimis ir galbūt ieškoti artimųjų.

1991 m. Lietuvoje gyvenantys vokiečių kilmės vaikai susibūrė į bendriją „Edelweiss“. 1991 m. rugsėjo 14 d. Klaipėdoje įvyko pirmasis susirinkimas. 1991 m. bendrijoje buvo įregistruoti 58 vilko vaiko dalį patyrę Rytų Prūsijos vaikai. 1993 m. bendrija pavadinta „Edelweiss-Wolfskinder“. 1997 m. bendrija vienijo 219 narių, 2000 m. – 260, 2009 m. – 114, 2015 m. – 63.

1997 m. birželio 30 d. buvo priimtas Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 m. okupacijų, teisinio statuso įstatymas. Remiantis šiuo įstatymu, buvusiems nepilnamečiams vaikams, kurie per Antrąjį pasaulinį karą ar vėliau be tėvų pasitraukė iš Vokietijos Rytų Prūsijos krašto karo veiksmų zonos į Lietuvos teritoriją ir šiuo metu yra Lietuvos Respublikos piliečiai, pripažįstamas nuo okupacijų nukentėjusio asmens – buvusio beglobio vaiko – teisinis statusas.

Parodą sudaro 22 pastatomi mobilūs standai ir 10 mobilių monitorių. Stenduose pateikiama istorinė įvykių Rytų Prūsijoje apžvalga, paremta vilko vaiko dalį patyrusio dvidešimt vieno asmens autentiška istorija, iliustruota šeimų fotografijomis ir dokumentais, vaikų kelionės iš suniokotos Rytų Prūsijos į Lietuvą ir klajonių po skirtingas Lietuvos vietas žemėlapis. Monitoriuose rodoma dvylika filmuotų autentiškų liudijimų lietuvių ir vokiečių kalbomis (su subtitrais).

Parodoje panaudota medžiaga iš LGGRTC Genocido aukų, Šilutės Hugo Šojaus muziejų rinkinių, Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo, Vokietijos Federalinio archyvo (vok. *Das Bundesarchiv*), Rytprūsių kraštiečių draugijos (vok. *Landsmannschaft Ostpreußen e. V.*), Rytų Prūsijos vaizdų archyvo (vok. *Bildarchiv Ostpreußen*) ir privačių vilko vaiko dalį patyrusių asmenų šeimų archyvų.

Rengiant parodą talkino Lietuvos Respublikos ambasada Vokietijos Federacinėje Respublikoje, Lietuvoje veikianti vokiečių bendrija „Edelweiss-Wolfskinder“, organiza-

Parodos „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ įvadiniai standai

Parodos „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ fragmentai

cija „Kriegskinder“ („Karo vaikai“) Granzėje (vok. *Granze*) (Vokietija). Dalinį finansavimą suteikė Lietuvos Respublikos Vyriausybė.

Kilnojamoji paroda „Vilko vaikai: duonos keliu iš Rytų Prūsijos į Lietuvą 1945–1948“ oficialiai bus atidaryta 2017 m. birželio

mėn. Lietuvos Respublikos Seime. 2018 m. Lietuvos Respublikos ambasados Vokietijos Federacinėje Respublikoje rūpesčiu paroda bus pristatoma ir Vokietijos Federacinėje Respublikoje.

*Ramunė Driaučiūnaitė,
Lina Šlapelytė*

Renginiai Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse

2016 m. spalio 27 d. Tuskulėnų rimities parko memorialinio komplekso (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) Konferencijų salėje vyko Vilniaus kultūros centro folkloro ansamblio „Jorė“ koncertas, skirtas Mirusiųjų dienai. Ansamblis atliko lietuvių liaudies šeimos, našlaičių ir karo dainas. Pasibaigus koncertui, susirinkusieji, laikydami rankose uždegtas žvakes, aplankė koplyčią-kolumbariumą, kur palaidotos 1944–1947 m. sovietinių represijų aukos. Renginyje dalyvavo 78 žmonės.

2016 m. lapkričio 1-ąją ir 2-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo paminėta Visų šventųjų ir Vėlinių diena. Lankytojai galėjo aplankyti koplyčią-kolumbariumą ir pamatyti meninę instaliaciją „Karo nuotaka – našlė“. Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 135 žmonės.

2016 m. lapkričio 5 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) ir Konrado Adenauerio fondo surengtas seminaras, skirtas prisiminti

Ansamblis „Jorė“ gieda giesmę

sovietines represijas po 25 metų. Seminare dalyvavo atstovai iš Armėnijos, Baltarusijos, Gruzijos, Lietuvos, Lenkijos, Moldavijos, Rusijos, Ukrainos ir Vokietijos. Seminaro dalyviai turėjo galimybę susipažinti su Tuskulėnų memorialiniame komplekse vykdoma edukacine programa, dalyvauti ekskursijoje ir aplankyti koplyčią-kolumbariumą. Vėliau Konferencijų salėje vyko diskusija dėl tolesnės šio seminaro idėjų plėtros.

2016 m. lapkričio 17 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko prof. Algio Vyšniūno knygos „Lietuviai Karlage I. 1990 metų ekspedicija į Kazachstaną“ sutiktuvės. Į knygos pristatymą Konferencijų salėje susirinko buvę politiniai kaliniai, tremtiniai ir Lietuvos istorijai neabejingi žmonės.

Renginyje kalbėjo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos valdybos pirmininkas Vytautas Miliuskas, 1990 m. ekspedicijos į Kazachstaną dalyvis Ferdinandas Vaitiekūnas ir projektą „Misija Sibiras“ organizuojančio labdaros ir paramos fondo „Jauniems“ direktorius Ignas Rusilas. Jie vertino knygos išliekamąją vertę ir jos reikšmę tiek istorikams, tiek jaunimui.

Knygos autorius prof. A. Vyšniūnas papasakojo knygos atsiradimo istoriją, rodė vaizdinę medžiagą iš ekspedicijos į Kazachstaną ir ištraukas iš Vitalio Gruodžio filmo „Karlagas – mirties žemė“ (1990). Prof. A. Vyšniūnas pristatė ir rengiamo išleisti antrojo knygos tomo temą.

Kalba knygos autorius Algis Vyšniūnas

2016 m. lapkričio 23 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko istorijos mokytojams skirtas seminaras „Okupuotos Lietuvos istorija“. LGGRTC darbuotojai skaitė pranešimus apie aukščiausiosios baudmės vykdymą Lietuvos SSR mirtininkams 1950–1990 m. ir SSRS įkalinimo įstaigų sistemą Lietuvoje 1944–1955 m., pristatė muziejuose vykdomą edukacinę veiklą,

supažindino su partizaninių kovų vietose įrengtais pažintiniais maršrutais. Seminaro dalyviai taip pat turėjo galimybę dalyvauti protų mūšyje „Okupuotos Lietuvos istoriją pažink kitaip“ ir apžvalginėje ekskursijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Pabaigoje mokytojams buvo įteikti pažymėjimai ir atminimo dovanėlės. Seminare dalyvavo 46 mokytojai.

Akimirka iš istorijos mokytojams skirto seminaro „Okupuotos Lietuvos istorija“

2016 m. lapkričio 29 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko Juozo Prapiesčio rinktinės „Amalo uogos“ sutiktuves. Knygą pristatė literatūrologas Virginijus Gasiūnas, LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, žygeivis, visuomenininkas Rimantas Matulis, J. Prapiesčio artimieji ir bendražygiai. Renginyje dalyvavo apie 50 žmonių.

2016 m. gruodžio 9 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko pilietinės iniciatyvos „Partizanų takais“ organizuojamas mokytojams skirtas seminaras

„Apie laisvės kovų istoriją kalbėkime gyvai ir įdomiai“. Per seminarą buvo skaitomi pranešimai, atliekamos praktinės-kūrybinės užduotys, taip pat dalyviai diskutavo, kaip būtų galima mokiniams per pamokas įdomiau pristatyti laisvės kovų istoriją. Renginio pabaigoje mokytojams buvo įteikti pažymėjimai. Seminare dalyvavo 25 mokytojai iš visos Lietuvos.

2017 m. sausio 11 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko Vilkpėdės bočių ansamblio „Volunge“ patriotinių dainų koncertas, skirtas Sausio

Knygą „Amalo uogos“ pristato literatūrologas Virginijus Gasiliūnas

13-osios įvykiams paminėti. Folkloro ansamblis atliko tremtinių, partizanų, karo dainas, skaitė poetų Bernardo Brazdžionio ir Justino Marcinkevičiaus eiles. Renginyje dalyvavo 32 žmonės.

2017 m. sausio 12–13 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų dienos. Komplekso svečiai galėjo nemokamai susipažinti su ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, Konferencijų salėje aplankyti eks-

Vilkpėdės bočių ansamblis „Volungė“ atlieka patriotinę dainą

Tuskulėnų rimties parko komplekso lankytojai žiūri režisieriaus Sauliaus Beržinio filmą „Lietuviški kino dienoraščiai“

ponuojamą Vytauto Didžiojo karo muziejaus kilnojamąją parodą „Prisiekę kovoti už laisvę“;

koplyčioje-kolumbariume pagerbti žuvusiuosius už Lietuvos laisvę. Taip pat lankytojai

Akimirka iš edukacinio užsiėmimo „Sukurk Lietuvos žemėlapi“

Akimirka iš šeimos popietės

turėjo galimybę pamatyti du filmus: rež. Vytauto Damaševičiaus – „Barikadų vaikai“ ir rež. Sauliaus Beržinio – „Lietuviški kino dienoraščiai“. Tąkart Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 182 lankytojai.

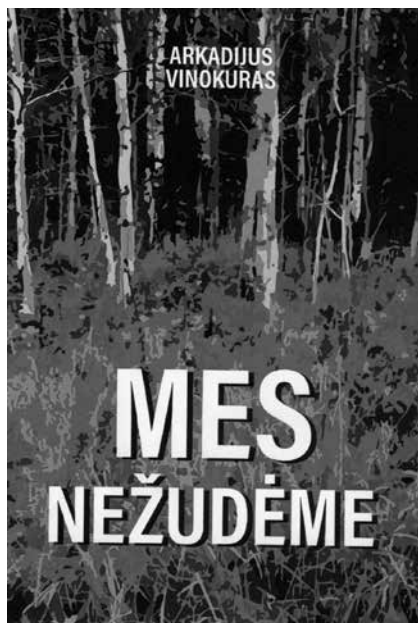
2017 m. vasario 16-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko renginiai, skirti Lietuvos valstybės atkūrimo dienai paminėti. Komplexo svečiai galėjo apsilankyti ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčioje-kolumbariume ir Konferencijų salėje eksponuojamoje nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ darbų parodoje. Taip pat lankytojai turėjo galimybę pamatyti rež. Justino Lingio ir Gerimanto Statinio dokumentinį filmą „Lietuvos Prezidentas Aleksandras Stulginskis“. Muziejaus darbuotojai nepamiršo ir pačių mažiausių muziejaus lankytojų. Jie buvo pakviesti dalyvauti edukaciniame užsiėmime „Sukurk Lietuvos žemėlapi“. Iš

spalvoto popieriaus vaikai klijavo Lietuvos žemėlapi. Tądien Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 123 lankytojai.

2017 m. kovo 11-ąją Tuskulėnų memorialinis kompleksas kvietė kartu paminėti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną. Vilniečiai ir miesto svečiai galėjo apsilankyti ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčioje-kolumbariume ir Konferencijų salėje eksponuojamoje nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ darbų parodoje. Atvirų durų dienos renginiai prasidėjo šeimos popietė, kurios metu vaikai galėjo pasidaryti atvirukus. Vėliau muziejaus lankytojai buvo pakviesti į rež. Raimondo Vabalo vaidybinio filmo „Skrydis per Atlantą“ peržiūrą. Tuskulėnų memorialiniame komplekse tą dieną apsilankė 273 žmonės.

Beata Stanevičienė

Arkadijus Vinokuras, *Mes nežudėme*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017, 296 p., iliustr.

„Knyga „Mes nežudėme“ ne apie nusikaltėlius, dalyvavusius žydų naikinime. Teigiu, jog lietuviai nėra žydšaudžių tauta ir vaikai nekalti dėl tėvų nusikaltimų. Nekalti ir neprivalo atsakyti už tėvus, kurie žudė, persekiojo, konvojavo žydus – motinas, tėvus, vaikus, senelius duobių, iš kurių negrižtama, link“, – taip teigia knygos autorius Arkadijus Vinokuras.

Knygoje pateikti trisdešimt penki pokalbiai su žydų žudikų ar kitaip dalyvavusių genocide asmenų vaikais ir kitais giminaičiais. Visi pokalbiai yra autentiški, jie autoriaus nekomentuojami. Prieš kiekvieną pokalbį pateikta duomenų iš Lietuvos Aukščiausiojo Teismo bylų apie nusikaltėlį ir jo vykdytus nusikaltimus. Pašnekovai dalijasi savo skausmu, gėda arba abejone dėl artimųjų nusikaltimų.

Beveik kiekvieno nuteistojo už genocido nusikaltimus asmens vietovėje – kaime, miestelyje, mieste, rajone ar apskrityje, riziukuodami savo ir savo šeimos gyvybėmis, gyveno ir veikė žydų gelbėtojai. Prieš kiekvieną pokalbį pristatyti ir Pasaulio tautų teisuolio vardą turintys bei Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiais apdovanoti bendrapiliečių žydų gelbėtojai. Žydų gelbėtojų nuotraukos ir informacinė medžiaga iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus.

Knygos pabaigoje pateiktas dereabilituotų ir reabilituotų 426 asmenų sąrašas iš Lietuvos ypatingojo archyvo.

Pirmtako šešėlyje. Biografinė apybraiža apie Sovietų Lietuvos vadovą Petrą Griškevičių, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017, 248 p., iliustr.

Apie Petro Griškevičiaus (1924–1987), Lietuvos komunistų partijos pirmojo sekretoriaus

(1974–1987) ir sovietinės Lietuvos administracijos vadovo, vieno žymiausių lietuvių komunistų, gyvenimą visuomenė žino labai nedaug. Po mirties 1987 m. daugelis jį įvertino kaip nuolankų Kremliaus tarną, nepalikusį Lietuvos istorijoje ryškesnio politinio pėdsako. Žmonių atmintyje jis įstrigo kaip kabinetinis vadovas, funkcionierius ir aukšto rango sovietinis biurokratas.

Vis dėlto šis asmuo net trylika metų buvo Sovietų Lietuvos ir jos administracijos, visų aukštas pareigas ėjusių Lietuvos komunistų partijos nomenklatūrininkų vadovas, nuo kurio sprendimų daug priklausė jų likimas ir Lietuvos istorijos raida vėlyvuojau, „brandaus socializmo“, Sovietų Sąjungos laikotarpiu.

Knygoje „Pirmtako šešėlyje. Biografinė apybraiža apie Sovietų Lietuvos vadovą Petrą Griškevičių“ istorikas humanitarinių mokslų daktaras Vytautas Tininis pamėgino bent kiek praskleisti šio partinio funkcionieriaus viešojo ir užkulisinio gyvenimo uždangą.

Išskyrus jaunystės dešimtmetį, visas sąmoningas komunisto P. Griškevičiaus gyvenimas buvo susijęs su Rusija, Visasąjungine Lenino komunistine jaunimo sąjunga, Sovietų Sąjungos komunistų partija ir jos Lietuvos padaliniu – Lietuvos komunistų partija. Sėkmingai įveikęs visas partinės veiklos kliūtis, jis pasiekė valdžios viršūnę ir tapo pirmuoju Sovietų Lietuvos asmeniu – LKP CK pirmuoju sekretoriumi.

Knygoje nagrinėjama P. Griškevičiaus vadovaujamos Lietuvos komunistų partinės organizacijos įtaka to meto Lietuvos visuomenei, socialinei politinei ir ekonominei raidai, aptariami marionetiniai ir vietininkiški LSSR administracijos santykiai su Kremliumi, SSKP CK aparatu ir LSSR KGB. Ypatingas dėmesys skiriamas paskutiniams Petro Griškevičiaus gyvenimo ir partinės veiklos dešimtmečiams: įvertinami jo veiksmai prieš Lietuvos laisvės kovotojus, Katalikų bažnyčią, disidentus, nevienareikšmiai ryšiai su Lietuvos inteligentija

ir politinis pasyvumas vadinamosios Michailo Gorbačiovo pertvarkos metais.

„Pirmtako šešėlyje“ – paskutinė buvusio Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojo V. Tininio knyga. Šis darbštus istorikas per keletą darbo LGGRTC metų, be šio leidinio, dar parengė knygas „Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją 1944–1945 m.“ (2014), „Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.“ (2016), „German and Axis Prisoners of War in Lithuania in 1944–1949“ (2016), „Kriegsgefangene Soldaten des nationalsozialistischen Deutschland und seiner Verbündeten in Litauen 1944–1949“ (2016), yra knygų „Macikų mirties namai. Antrojo pasaulinio karo belaisvių ir GULAGo lageriai 1939–1955 metais Šilutės apylinkėse“ (2015) ir „Lithuania in 1940–1991. The History of Occupied Lithuania“ (2016) vienas iš autorių.

Severinas Vaitiekus, *Lietuvos žvalgyba XX a. viduryje ir antrojoje pusėje. 1 kn.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamentas, 2017, 448 p.

2018 m. bus minimos ne tik Lietuvos Respublikos, bet ir jos žvalgybos bei saugumo tarnybų šimtosių metinės. 1940 m. sovietinė okupacija ir aneksija visas jas brutaliai sunaikino.

Ieškodamas preteksto okupacijai Kremlius Lietuvos vyriausybę ir jai pavaldžias saugumo institucijas apkaltino dėl sovietų karių, dislokuotų mūsų šalyje, dezertyravimo ar žūties. Sovietų Sąjungos 1940 m. birželio 14 d. ultimatumo Lietuvai pirmajame punkte pareikalauta, kad Valstybės saugumo departamento direktorius Augustinas Povilaitis ir vidaus reikalų ministras Kazys Skučas, kuriam buvo tiesiogiai pavaldus departamentas, nedelsiant būtų areštuoti ir atiduoti teismui. Lietuvos politinei valdžiai nesugebėjus apginti savo valstybės pareigūnų, K. Skučas ir A. Povilaitis tapo pirmosiomis sovietinių represijų aukomis.

Lietuviškojo Dovydo kova su sovietiniu Galijotu dažnai buvo nelygi, bet niekada nebuvo beprasmė. Galijotas ne tik buvo galingas, bet ir taikė visokius niekšiškus metodus. Todėl okupacijos laikų lietuvių žvalgybos ir saugumo istorija yra ištikimybės ir išdavysčių istorija. Tie, kurie nepalūžo ir nepasidavė, nusipelno dar didesnės pagarbos, kurią suprasti ir įvertinti galima tik žinant, kokius išbandymus ir išdavystes teko įveikti.

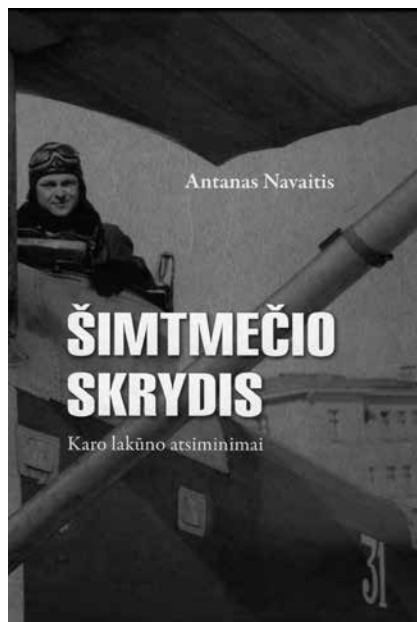
Pirmoji knyga yra skirta Nepriklausomos Lietuvos žvalgybos ir saugumo institucijų pareigūnams atminti. Okupavus ir aneksavus Lietuvą, šalies žvalgybos ir saugumo institucijos tapo didžiausiais sovietų valdžios priešais ir svarbiausiais taikiniais. Sušaudytas, nužudytas, nukankintas, įkalintas, pabėgėlis, tremtinys, dingęs be žinios – tokie yra tarpukario žvalgybos ir saugumo pareigūnų likimai.

Skaitytojų dėmesiui pateikiamas leidinys yra pagrįstas archyviniais dokumentais, istorikų darbais, moksliniais ir žurnalistiniais tyrimais, atsiminimais, periodikos publikacijomis.

Lietuvos žvalgybos ir saugumo pareigūnų veiklos ir likimų istorija patvirtina lietuvių

tautos valią, ryžtą ir gyvybingumą, potencialius agresorius įspėja, kad lietuvių tauta nepasidavė ir nepasiduos, nes ji ir pačiais sunkiausiais laikais turėjo talentų ir žmonių, pasiryžusių aukoti savo gyvybes tautos ir valstybės labui. Todėl ši knyga nėra vien pagarbos ženklas ir duoklė mirusiems, žuvusiems ar nužudytiems lietuvių žvalgams ir saugumiečiams; pirmiausia ji skiriama dabartiniams skaitytojui – kaip priminimas ir pamoka.

Antanas Navaitis, *Šimtmečio skrydis*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, VŠĮ „Plieno sparnai“, 2017, 232 p., iliustr.

Per pastaruosius kelerius metus Lietuvoje ypač išpopuliarėjo įvairių kariuomenių karių atsiminimai apie jų tarnybą ir mūsųose patirtus išgyvenimus. Didžiosios leidyklos per penkerius metus išleido gerokai daugiau kaip trisdešimt įvairių karių memuarų. Vis dėlto tarp išleistų knygų nebuvo nė vienos

tarpukario Lietuvos kariuomenės karo lakūno atsiminimų knygos. Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro ir VŠĮ „Plieno sparnai“ išleista Vyčio kryžiaus kavaleriaus, karo lakūno plk. ltn. Antano Navaičio knyga „Šimtmečio skrydis“ siekiama užpildyti šią spragą.

A. Navaičiui, pradėjusiam 1933 m. tarnauti Lietuvos kariuomenėje, teko aktyviai dalyvauti įvairiuose su Lietuvos kariuomene ir valstybingumu susijusiuose įvykiuose. 1934 m. jis gynė Karo mokyklą nuo buvusio ministro pirmininko Augustino Voldemaro šalininkų organizuoto perversmo. Baigęs Karo mokyklą A. Navaitis tarnavo plk. Jono Juodišiaus vadovaujame 4-ame artilerijos pulke. Nuo 1936 m. tarnybą tęsė tuo metu pačioje moderniausioje Lietuvos kariuomenės dalyje – Karo aviacijoje. Knygoje atsiminimų autorius detalai aprašo lakūnų mokymą ir tarnybos rutiną prestižinėje 4-oje eskadrilėje, kuri buvo apginkluota inžinieriaus brg. gen. Antano Gustaičio konstrukcijos lėktuvais ANBO-41. A. Navaitis papildomą dėmesį skiria ir 1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjusiam Antrajam pasauliniam karui, ir Vilniaus perdavimui Lietuvai. Istorškai ypač vertingi autoriaus atsiminimai apie 1940 m. vasaros

įvykius, Lietuvos karo aviacijos inkorporavimą į okupacinę SSRS kariuomenę ir tarnybą Raudonosios armijos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso atskirosios aviacijos eskadrilėje.

1941 m. birželio mėn. knygos autorius kartu su tarnybos draugais, Lietuvos kariuomenės karininkais buvo suimtas ir šešeriams metams ištremtas į Norilską, Krasnojarsko kraštą. Trečioji, apimtimi didžiausia knygos dalis, skirta šiems gyvenimo metams aprašyti. Atsiminimų autorius, vengdamas buitiskumo ir revizionizmo, nuosekliai aprašo suėmimą, tremtį ir sovietų represinės sistemos brutalumą. Sudarant knygą minėtoji dalis papildyta laišku, rašytu iš ir į Norilską, ištraukomis.

Atsiminimų knyga baigiama apybraižomis, skirtomis broliams – Ksaverui ir Vladiui, kurie žuvo partizaninio karo metu kovodami su SSRS okupaciniais daliniais, ir broliui Šimui, 1947 m. suimtam ir ištremtam į Sibirą. Atsiminimai papildyti autoriaus Lietuvos archyvuose surastais ir iki šiol niekur nepublikuotais dokumentais apie Karo aviaciją ir unikalia ikonografinė medžiaga. Pirmą kartą publikuojami 1939 m. Karo aviacijos ir 29-ojo šaulių teritorinio korpuso atskirosios aviacijos eskadrilės lakūnų sąrašai.

Mindaugas Sereičikas

MŪSŲ AUTORIAI

REMIGIJUS ČERNIUS

*LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis istorikas*

DARIUS INDRIŠIONIS

*LGGRTC Istorijos skyriaus
vyresnysis muziejininkas*

MINDAUGAS POCIUS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto jaunesnysis mokslo darbuotojas,
LGGRTC vyriausiasis istorikas*

RIMANTAS ZAGRECKAS

*LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus
vyresnysis istorikas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d.
Deklaracijos signatarui Vytautui Gužui-Kardui jo gimtinėje Kazliškyje (Rokiškio r.).
Atidengtas 2016 m. lapkričio 19 d. Aut. skulptorius Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2017, 1 (41)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Danutė Ulčinskaitė, Inga Miklovytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2017 06 01. Tiražas 200 egz. 9 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ–KETVIRTADIENĮ
10–18 VAL.
PENKTADIENĮ
10–17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ
NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos
apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 279 1038 arba
apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt